

Шість прикмет має людина: трьома подібна вона на тварину, а трьома на янгола: як тварина — людина їсть і п'є: як тварина — вона множитья і як тварина — викидає; як янгол — вона має розум, як янгол — ходить просто і як янгол — священною мовою розмовляє.

Талмуд. Трактат Авот

Як можна бути вільним, Евкріте, коли маєш тіло?

А. Франс. Таїс

Роман

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Здавалось, далі пливати нема куди.

Спереду Дніпро мов спинився в несподіваній затоці, оточений праворуч, ліворуч і просто зелено-жовтими передосінніми берегами. Але пароплав раптом звернув, і довга, спокійна смуга річки протяглася далі до ледве помітних пагорків на обрії.

Степан стояв коло поруччя на палубі, мимоволі пірнаючи очима в ту далечінь, і мірні удари лопастей пароплавного колеса, глухі капітанові слова коло рупора відбирали снагу в його думок. Вони теж спинялись у тій туманній далечині, де непомітно зникала річка, немов обрій становив останню межу його прагнень. Хлопець поволі глянув по ближчих берегах і

трохи збентежився — на повороті праворуч виникло село, приховане доти за лукою. Серпнєве сонце стирало бруд з білих хаток, мережило чорні шляхи, що гналися в поле й зникалидесь, посинівши, як річка. І здавалось, той зниклий шлях, з'єднавшись із небом у безмежній рівнині, другою галуззю вертався знову до села, несучи йому ввібраний простір. А третій шлях, скотившись до річки, брав до села свіжину Дніпра. Воно спало серед сонячного дня, і таємниця була в цьому сні серед стихій, що живили його своєю міццю. Тут, при березі, село здавалось питомим витвором просторів, чарівною квіткою землі, неба й води.

Його село, те, що Степан покинув, теж стояло на березі, і зараз він несвідомо шукав спорідненості між своїм та цим селом, що випадково трапилось йому на великій путі. І радісно почував, що ця кривність єсть і що в ці хати, як і в свої покинуті, він би зайшов господарем. З жалем дивився, як тане воно, одсуваючись за кожним рухом машин, і от пасмо гидкого диму сховало його зовсім. Тоді Степан зітхнув. Може, це було вже останнє село, що він побачив перед містом.

Він почував у душі своїй невиразне хвилювання і млюсть, мов лишив у своєму селі й по всіх, що бачив був, не тільки минуле, але й надії. Заплющивши очі, він піддався сумові, що колисає душу.

Коли розігнувся від поручнів, побачив коло себе Надійку. Не чув, як вона підійшла, і зрадів, хоч і не кликав її. Він тихо взяв її за руку. Вона здригнулась, не підводячи голови, дивилась на віяловидну хвилю, що гнав своїм носом пароплав.

Вони жили в одному селі, але досі були мало знайомі. Тобто він знав, що вона існує, що вчиться і не ходить на вулицю. Кілька разів навіть бачив її в сільбуді, де відав бібліотекою. Але тут вони здибалися ніби вперше, і спільність долі зблизила їх.

Вона, як і він, їхала вчитися до великого міста, в них обох у кишенях були командировки, а перед ними — нове життя. Вони разом переходили кордон майбутнього.

Щоправда, їй було трохи певніше — вона ж хвалилась, що батьки постачатимуть харч, а він мав тільки надію на стипендію; вона їхала на помешкання до подруг, а в нього був тільки лист від дядька до знайомого крамаря; у неї і вдача була жвавіша, а він був зосереджений і ніби млявий. За свої двадцять п'ять років він був підпасичем-приймаком, потім просто хлопцем, далі повстанцем і наприкінці секретарем сільбюро Спілки робземлісу. Тільки одну перевагу проти неї мав — був здібний і не боявся іспиту. За цей день на пароплаві він встиг розтлумачити їй багацько темних сторінок соціальних наук, і вона зачаровано слухала його принадний голос. Одійшовши від нього на мить, вже почувала раптову нудьгу й нові, ще не з'ясовані економічні проблеми. А коли він починав викладати їх, їй хотілось, щоб хлопець розповів щось інше, про свої сподівання, про те, як він жив ті роки, коли вони ще не зналися. Та вона тільки дякувала йому за вказівки й переконано додавала:

— О, ви одержите стипендію! Ви такий знаючий!

Він посміхався, йому приємно було чути собі хвалу й віру в свої сили від цієї синьоокої дівчини. Справді, Надійка здавалася йому кращою від усіх жінок на пароплаві. Довгі рукава її сірої блузки були миліші йому за голі руки інших; комірець лишав їй тільки вузьку стьожку тіла на видноті, а інші безсоромно давали на очі всі плечі й перші лінії грудей. Черевики її були округлі й на помірних каблуках, і коліна не випинались раз у раз із-під спідниці. В ній вабила його нештучність, рідна його душі. До тих інших жінок він ставився трохи погордо, трохи боязко. Почував, що вони не зважають на нього, навіть зневажають за його блаґенький френч, рудий картуз і вицвілі штани.

На зріст він був високий, тілом міцно збудований і смуглий на обличчі. Молоді м'які волосинки, неголені вже тиждень, надавали йому неохайного вигляду. Але брови мав густі, очі великі, сірі, чоло широкі, губи чутливі. Темне волосся він одкидав назад, як багато хто з селяків і дехто тепер з поетів.

Степан тримав свою руку на теплих Надійчиних пальцях і замислено дивився на річку, піщані круті береги й самотні дерева на них. Раптом Надійка випросталась і, махнувши рукою, промовила:

— А вже Київ близько.

Київ! Це те велике місто, куди він їде учитись і жити. Це те нове, що він мусить у нього ввійти, щоб досягнути свою здавна викохану мрію. Невже Київ справді близько? Він збентежився і спитав:

— А де ж Левко?

Вони оглянулись і побачили на кормі гурт селян, що розташувались там із обідом. На розгорнутій свитці перед ними лежав хліб, цибуля і сало. Левко, студент-сільськогосподарник з їхнього ж села, теж сидів коло них і живився. Він був лагідний і грубший, ніж дозволяв його зріст, отже, з нього був би колись ідеальний панотець, а тепер — зразковий агроном. Сам з діда-прадіда селяк, він чудово вмів би допомогти селянинові чи то казанню, чи науковими порадами. Учився він дуже акуратно, ходив завжди в чумарці й над усе любив полювання. За два роки голодного перебивання в місті цілком виробив і оформив основний закон людського існування. З поширеного за революції гасла: "хто не робить, той не їсть" він вивів собі категоричну тезу: "хто не їсть, той не робить" і прикладав її до всякого випадку й нагоди. Селяни тут, на пароплаві, охоче

почастували його своїми немудрими харчами, а він зате розповів їм цікаві речі про планету Марс, про сільське господарство в Америці та про радіо. Вони дивувались і обережно, трошки насмішкувато, потай віри не ймучи, розпитували його про ці дива і про Бога.

Левко підійшов до своїх молодих колег, посміхаючись і трохи похитуючись на кучих ногах. Посміхатися й бути в доброму гуморі було його основною властивістю, критерієм його ставлення до світу. Ні бідкування, ні наука не змогли вбити виробленої під тихими вербами села доброзичливості.

Степан і Надійка вже зв'язували свої клунки. Ще один поворот стерна, і кінець піскуватих горбів річки ліворуч лягли сірі смуги міста. Пароплав протяжно крикнув перед розведеним понтонним мостом, і цей пронизливий гук озвався в Степановому серці болісною луною. Він забув на ту мить про свої ніби здійснювані жадання і тужливо дивився на струмись білої пари над свистком, що давав останній сигнал його минулому. І коли свист раптом ущух, в душі його стало тихо і мертво. Він відчув десь вглибині дурний натиск сліз, зовсім не відповідний до його віку й становища, й здивувався, що ця вільгість ще не висохла в злиднях і праці, що вона затаїлась і от несподівано й недоречно заворушилась. Це так вразило його, що він геть почервонів і одвернувся. Але Левко помітив його хвилювання. Він поклав йому руку на плече й промовив:

— Не журись, хлопче!

— Та я нічого,— ніяково відповів Степан.

Надійка засипала Левка запитаннями. Він мусив назвати їй кожен горб, кожену церкву, мало не кожен будинок. Та Левко виявив мало знання місцевості. Лавру, правда, він назвав,

пам'ятник Володимирові теж, а що й горба того звать Володимирським, він напевно ручитися не міг. В Києві він обертався в обмеженому і визначеному колі — вулиця Леніна, де він мешкав,— інститут. З цього шляху він майже не сходив, хіба що бував тричі на зиму в 5-му Держкіно на американських трюкових фільмах та виїздив вряди-годи полювати по лінії Київ — Тетерів. Тому він безсилий був задовольнити Надійчину цікавість, що роз'ятрювалась дедалі. Купи будинків, таких крихітних і кумедних здаля, захоплювали її, і вона зраджувала веселим сміхом свою радість, що там житиме.

Але увага її швидко відхилилась від міста. Вона дивилась на моторні човни, що бадьоро стукотіли по річці, на човни звичайні, де напівголі засмаглі спортсмени вправляли м'язи й весело хитались на хвилі, що гнав пароплав. Сміливі плавці кидались мало не під саме колесо й радісно гукали. І раптом повз пароплав білим привидом пролинула трищоголова яхта.

— Дивіться, дивіться! — скрикнула дівчина, задивившись на незвичайні трикутні вітрила. На палубі яhti було троє хлопців і дівчина в серпанку. Вона здавалася русалкою з давніх казок, їй не можна було навіть заздрити.

Що ближче до Києва, рух на річці більшав. Спереду лежав пляж — піщаний острів серед Дніпра, де три моторки невгамовно перевозили з пристані купальників. Місто спливало згори до цього берега. З вулиці Революції широкими сходами до Дніпра котилась барвиста хвиля юнаків, дівчат, жінок, чоловіків — біло-рожевий потік рухливих тіл, що передчували насолоду сонця й води. Серед цієї юрби не було сумних — тут, край міста, починалась нова земля, земля первісної радості. Вода й сонце приймали всіх, хто покинув допіру пера й терези — кожного юнака, як Кия, і кожну юнку, як Либідь. Місяцями погноблені в одязі білі тіла виходили з в'язниці, розцвітали бронзою в гарячій млості на піску, як загублені десь на нільських берегах

дикуни. Тут на мить кожному воскресало первісне голе життя, і тільки легкі купальні костюми нагадували за тисячоліття.

Контраст похмурих споруд над берегом і цього безжурного купання здавався Надійці разючим і чарівним. В цих протилежностях вона усвідомлювала розгін міського життя і його можливості. Дівчина не ховала свого захвату. Її сліпила рябизна костюмів, гама тіл від блідо-рожевих, допіру виставлених на сонце, до брунатно-чорних, уже загартованих у пекучому промінні літа. Вона пристрасно приказувала:

— Як це гарно! Як це гарно!

Степан аж ніяк не поділяв її піднесення. Видовисько голої, безглуздої юрби було глибоко неприємне йому. І той факт, що Надійка теж приєднується до того смішного, безпутного натовпу, його прикро вражав. Він похмуро сказав:

— З жиру це все.

Левко дивився на людей вибачливіше:

— Сидять по конторах, ну й дуріють.

Зійшовши в тисняві на берег, вони стали осторонь, пропускаючи перед себе навалу пасажирів. Надійчине піднесення вже зів'яло. Місто, що віддалік було біле від сонця й легке, тепер важко нависало над нею згори. Вона боязко поглядала навкруги. Її глушило гукання перекупок, свистки, брязкіт автобусів, що рушали на Дарницю, і рівне пихкання парової машини десь поблизу на млині.

Степан скрутив з махорки цигарку й закурив. Він мав звичку спльовувати після цього, але тут ковтнув слину з гірким

махорочним пилом. Все навкруги було дивне й чуже. Він бачив тир, де стріляли з духових рушниць, ятки з морозивом, пивом та квасом, перекупок з булками, насінням, хлопчаків з ірисками, дівчат з кошиками абрикос і морелей. Повз нього пропливали сотні облич, веселих, серйозних і заклопотаних, десть голосила обікрадена жінка, кричали, граючись, пацани. Так звичайно тут є, так було, коли його нога ступала ще м'якою курявою села, так буде й надалі. І всьому цьому він був чужий.

Пасажири всі розійшлися. Пароплави почали розвантажувати. Довгими сходами пішли півголі вантажники з лантухами, паками, садовою. Потім понесли розчепірені волів'ячі туші й покотили засмолені смердючі бочки.

Левко повів їх, показуючи дорогу. На вулиці Революції їхні шляхи розходились: Степанів на Поділ, інших двох — на Старий Город .

— Ти ж до мене переходи, як що там,— сказав Левко.— Адресу записав?

Степан хутко попрощався з ними й звернув праворуч, розпитуючи вряди-годи дороги в перехожих. Проходячи повз книгарню, він спинився коло вітрини й почав розглядати книжки. Вони були рідні йому ще змалку. Ще не вміючи читати, зовсім хлоп'ям, він гортав єдину книгу, що прикрашала божницю дядькової хати,— якийсь столітній журнал з безконечними портретами царя, архімандритів та генералів. І якраз не малюнки, а низки чорних рівненьких знаків вбирали його очі. Він навіть не пам'ятав, як вивчився читати. Якось випадково. І потім з насолодою вимовляв слова, аж ніяк не розуміючи їхнього змісту.

Коло вітрини він стояв довго, читаючи одну за одною назви книжок та видавництв і дати років. Про деякі він думав, що вони будуть потрібні йому в інституті. Але чудне враження справляла на нього ця маса томів, що серед них він побачив тільки одну читану книжку. В них немов зосередилося все те чуже, що мимоволі лякало його, всі небезпеки, що він мусив побороти в місті. Наперекір розумові й усім попереднім розрахункам, безнадійні думки, спочатку ніби питання, почали опановувати хлопця. Ну, навіщо було сюди забиватись? Що буде далі, як він житиме? Він пропаде, він старцем вертатиме додому. Чом було не їхати до свого окружного міста на педкурси? До чого ці хлоп'ячі вигадки з інститутом і Києвом? І хлопець стояв коло невеличкої подільської книгарні, що здавалась йому сліпучою, немов вагаючись, чи не вертати на пристань.

"Я притомився з дороги",— подумав він.

На рахунок цієї притоми він і поклав ту обважнілість м'язів та неохоту рухатись, що його тут обняла. Але почував він себе посланцем, що виконує надзвичайно важливе, тільки чуже доручення. Свої давні бажання він раптом відчув, як сторонній примус, і скорився йому не без глухої відрази. Він пішов далі під владою своїх побляклих на мить, але чіпких мрій.

На Нижньому Валу одшукав тридцять сьомий номер, зайшов хврткою на подвір'я і постукав на ґанку в глухі, поїдені червою двері. За хвилину йому відчинив чоловік у жилетці, з куцою борідкою і сивиною в волоссі. Це й був рибник Лука Демидович Гнідий, що за часів революції та міських злиднів був зробив рідне Степанове село Теревені центром своїх крамообмінних операцій, завжди спиняючись у хаті його дядька. Тепер рибник мав поквитатись за ці вигоди, хоч роки ті вже минули, та й були зовсім не такі, щоб їх приємно згадувати. Він трохи злякано глянув на Степана поверх окулярів, потім

неспокійно розірвав конверт, переглянув листа й мовчки пішов, читаючи його, до хати.

Степан лишився сам перед розчиненими дверима. Клунки муляли йому плече, і він скинув їх додолу. Почекавши хвилин кілька, і сам сів на ґанкові. Вулиця перед ним була порожня. За весь час, що він тут був, пішки не пройшов ніхто, тільки візник проїхав, попустивши віжки. Хлопець почав крутити цигарку, зосередивши на ній всю увагу, як людина, що хоче відхилитись від настирливих, але недоцільних думок. Помалу послинив край грубого махоркового паперу, обережно заліпив свій виріб і полюбувався на нього. Цигарка вийшла напрочуд рівна, трохи загострена на кінці, щоб краще було запалювати. Взявши її в рот, Степан одкинув полу свого френча й засунув руку в глибоку, але єдину кишеню в штанях — з другого боку кравець пошкодував матеріалу, цілком правдиво міркуючи, що єсть люди, яким досить і однієї кишені. Природа могла б, за цим кравецьким здогадом, заощадити собі в багатьох осіб по оку чи вуху, як і раджено їй в міфах про циклопів. Перебравши рукою скарби, що в тій кишені були — ніжик, старий гаман, випадковий ґудзик і хустку, він видобув коробок сірників, але порожнісінький. Останнього сірника він витратив на пристані, Степан кинув його додолу й роздушив чоботом.

І тому, що закурити не міг, хлопець хотів курити ще більше. Підвівшись, він підійшов до хвіртки, виглядаючи випадкового курія. Але подільська вулиця була, як і раніше, пустельна. Ряд низеньких старомодних будинків, кінчався коло берега обдертими, давно не мазаними халупами. За півкварталу з вулиці зникав брук і пішохід. Самотня, гола від віку тополя чудно стриміла перед якимсь вікном.

Раптом хтось на ґанку гукнув його на ім'я, і хлопець здригнув, ніби спіймався на злочині. Гнідий кликав його.

"Я тут житиму",— подумав Степан, і ця думка здалася йому чудною, як тополя, що він зараз побачив.

Але Гнідий повів його не до хати, а в глиб подвір'я, до сарая. Степан ішов позаду й дивився йому в спину. Крамар був трохи згорблений і тонкий у ногах. Він був невисокий, але худі ноги його здавались довгими й негнучкими. І Степан подумав: як легко переламати такі ноги!

Коло сарая Гнідий одімкнув замка, одчинив двері й промовив:

— Отут перебудете.

Степан зазирнув йому через плече в невеличку комірку. Це була маленька столярня. Коло стіни стояв верстат, на полицях уздовж лежало начиння. Навпроти темніло крихітне вікно. Линув дух стружок і свіжого дерева. Хлопець так здивувався на своє приміщення, що навіть перепитав:

— Оце тут?

Гнідий, дзенькаючи ключами, повернув до нього окуляри:

— Вам же ненадовго?

Обличчя його було в зморшках. Щось погноблене було в його очах.

Степан несміливо увійшов і поклав у кутку свої клунки. Нахилиючись, він крізь щілину між дошками побачив своїх сусідів за перегородкою — пару корів, що спокійно ремиґали коло ясел. Хлів — ось де він має жити! Як тварюка, як справжнє бидло! Він відчув, як шпарко кинулось його серце і кров линула

до обличчя. Випроставшись, він був червоний і зневажений; він глянув Гнідому у вицвіле обличчя, що за ним, здавалось, не було ні бажання, ні думки, і, почувавши якусь владу над ним, промовив:

— Сірника дайте. Прикурить.

Гнідий похитав головою.

— Я не курящий... Та й ви обережніше — тут дерево.

Він причинив двері, і ще хвилину було чути здалеку дзенькіт його ключів. Степан великими кроками ходив по коморі. Кожен крок його був погрозою. Такого приниження він не чекав. Він ішов на голод, на злидні, але не в череду. Щоправда, він пас корови колись. Так невже ж після революції, після повстань якийсь крамар, тонконоге нікчемство, має право загнати його в хлів?

Маленьке віконце в коморі темнішало дедалі. Раптовий літній ще вечір запинав його. Степан спинився коло нього. Понад лавою одноманітних дахів гнався в небо фабричний комин. Чорні звої диму нечутно зливалися з сіро-синіми присмерками. Так, ніби проходили крізь небо, в глиб всесвіту.

Його цигарка вже порвалася між пальцями й висипалась. Він скрутив нову й вийшов на подвір'я. Ну що ж, піде в хату, піде в кухню й добуде вогню. Що там соромитись! Хіба це люди? Але на ґанку сидів якийсь юнак, і, коли Степан нахилився до нього припалювати, він сказав:

— Закурить моєї.

Степан здивувався, але цигарку взяв. Розкурюючи, він дивився на юнака. Той байдуже пускав дим. Коли хлопець подякував йому, той мовчки кивнув головою, немов він про щось глибоко мислив і мав просидіти тут до ранку.

Степан ліг у своїй кімнаті на верстат, з насолодою вбираючи пахучий дим, що п'янив його. Він мріяв, заплющивши очі, і доходив висновку, що все гаразд. Те, що він у хліву, здавалось йому вже тільки комічним. Він двічі стукнув кулаком у стіну до корів, засміявся й розплющив очі. Над комином у віконці стояв ясний молодик.

II

Надворі був уже зовсім день, коли Степан прокинувся й схопився на верстаті. Тіло його зацікавило від лежання на голому дереві, але він не зважав на ту млюсть і з острахом протирав очі. Сьогодні вступний іспит, чи не проспав він? Згадавши, що іспита призначено на першу годину, трохи заспокоївся й потягнувся. Шия йому боляче щеміла, і він потер її рукою.

Тихий одноманітний дзюркіт чути було з-за перетинки, що межувала його мешкання від стійла,— там доїли корів. Це зовсім заспокоїло його — ще рано. Він сидів на верстаті, упершись руками в коліна, схиливши розкуйовджену голову, і пригадував. Деталі вчорашнього дня проходили перед ним ясною ниткою. Може, ще з часів свого дитячого чередникування, лежачи в полі, плетучи батogi та кошики, він вкорінив у собі звичку до самопоглиблення. І тепер, пригадуючи минулий день, лишився собою невдоволений. Він відзначив у собі певне вагання, якусь, хоч і хвилину, занепаість — словом те, що можна назвати легкодухістю. А права на це він, на свою власну думку, не мав жодного. Він — нова сила, покликана із сіл до творчої праці. Він — один з тих, що повинні стати на зміну гнилизні минулого й сміливо будувати майбутнє. Навіть за ту

пахучу цигарку, покидьок якогось панича, його брав тепер сором.

Степан відкинув з чола нависле волосся й почав хутко прибиратись. Витрусив френча, потер ліктем штани, щоб збити з них пил, і розв'язав свої клунки. В них були харчі, солдатська шинеля царського строю й переміна білизни. Спорожнивши один клунок додолю, хлопець витер торбинкою чоботи, поплював на них і знову витер. Тепер він був зовсім молодець.

Замість недосяжного тим часом умивання, він вирішив скупатися після іспиту в Дніпрі і взявся до сніданку. Мав аж три паляниці, з півпуда пшеничного борошна, фунтів з чотири сала, десяток варених яєць і торбинку гречаної крупи. Несподівано з клунка викотилось пара картоплин, і хлопець голосно засміявся на таку знахідку. Поклавши всі свої їстівні достатки на верстаті, поставивши поруч для порядку одв'язаний від торби походовий казаночок, він уже заходився краяти хліб, як зненацька згадав про фізкультуру. Йому конче захотілось розпочати день нормально, по-міському, так, ніби він уже зовсім у нових обставинах освоївся. Важливо ж відразу поставити себе в норму, бо норма й розпорядок — перша запорука досягнень!

Степан підвівся й почав шукати відповідного об'єкта на вправи. Схопивши лаву, він кілька разів підкинув її, посміхаючись на свою спритність та пружність своїх м'язів. Поставивши її, він ще не був задоволений. Любовно помацавши свої біцепси, підплигнув, схопився край низької бантини й почав підійматися на руках, дедалі швидше, з більшим напруженням і завзяттям. І коли, зрештою, сплигнув на землю, червоний від натуги й задоволення, то, повернувшись до дверей, побачив жінку з дійницею в руці. Вона дивилась на нього злякано й стурбовано.

— Це я тут спав,— пробурмотів хлопець.— Мені дозволили.

Вона мовчала. Степан почував себе трохи ніяково — не тому, що був без френча й натільна сорочка йому повисмикувалась від рвучких рухів з-під очкура, як льоля в малого,— він мав одягу тільки за оборону від холоду, але сам розумів, що його фізкультура в даному разі вийшла з належних їй меж, обернувшись у пустощі, не гідні ні його поважності, ні становища. Та ще й ця доярка буде, може, плескати язиком, що він пробував вилізти на горище й щось украсти! Він одкинув назад волосся й хотів, вважаючи розмову за скінчену, братись до сніданку, але вона зайшла в його кабінет, глянула на його речі й поставила долі відро з молоком.

— Твердо було спати? — сумно, якимось стомлено спитала вона, помацавши рукою верстат.

— Н-да,— невдоволено пробурчав Степан.

Все-таки вона не йшла. Що їй, власне, треба? Що це за оглядини такі пильні й підозріливі? Він недвозначно похмурився.

— Я хазяйка тут,— нарешті пояснила жінка. — Молока трохи налити?

Хазяйка! Сама корови доїть? А, профспілка кусається з прислугою! Звичайно, від доярки, свого брата, Степан узяв би молоко, але добродійства від хазяйки йому не треба!

— Я не хочу молока,— відповів він.

Проте хазяйка, не чекаючи відповіді, вже наливала йому казаночок.

— Умитись у дворі можна, там кран єсть,— додала вона, забираючи відро.

Степан дивився їй услід. У неї була товста, округла спина — роздобріла на довільних харчах! Він сердито надів френча й застебнувся. Нарізвавши сала та хліба, почав снідати, міркуючи про іспити. Нема чого йому боятися! Математика — він чудово її знав. Щоб перевірити себе, згадав формули площин всіх фігур, квадратові рівняння, відносини тригонометричних функцій. І хоч несвідомо пригадував те, що знав найкраще, йому приємна була ясність свого знання. Про соціальні науки він навіть не думав — стільки доповідей на селі прочитано і щодня кілька газет. Плюс соціальне походження, ревстаж і професійна робота! На фронті науки він був зовсім не зле озброєний.

Оглянувши свої документи, він теж лишився вдоволений. Все було в порядку. Купкою папірців лежало все його життя за останні п'ять років — повстанство за гетьмана, боротьба з білими бандами, культурна й професійна робота. Він навіть охоче прочитав дещо. Чого тільки не було! Був полон і втеча з-під розстрілу. Були мітинги, агітація, резолюції, боротьба з темрявою і самогоном. І як гарно бачити все це в штампах, печатках, рівних рядках друкарської машинки й незграбних кривульках півнеписьменних рук!

Степан бадьоро підвівся, сховав документи в кишеню, загострив ножиком олівця й наготував паперу. Треба йти. Накривши свої харчі торбинкою, він спинився коло молока. По правді, йому дуже хотілося пити. Сало з хлібом так і просить рідкого. А молоко однаково ж скисне в таке тепло. Він взяв казаночок, спорожнив його одним нападом і зухвало кинув посудину на верстат. З поганої вівці хоч шерсті шмат!

Вийшовши на подвір'я, він накинув на двері гачка й подався на вулицю. Перед тим, як іти до інституту, він хотів побувати в профспілці в справах праці. Сьогодні він якось легко орієнтувався в місті й мало на нього зважав. Заклопотаний

важливими справами свого влаштування, він більше дивився в самого себе, ніж навколо.

В Палаці праці Степан ледве знайшов серед сотень кімнат потрібний йому відділ робземлісу. Як він вважав своє діло за дуже пильне, то вирішив удатись безпосередньо до голови управи. Йому довелося зачекати, але він не дуже журився — передусім була ще тільки десята година, по-друге, чекав він, сидячи на лаві поруч інших одвідувачів, як рівний з рівними. Попросивши в сусіди свіжу газету, він, не гаючи часу, ознайомився з новинами міжнародного становища, оцінював їх, як сприятливі для Союзу Республік, і перейшов до відділу "Життя села", його він прочитав захоплено. Дізнавшись, що в с. Глухарях з вимоги сільради змінено непутячого агронома, Степан з жалем подумав:

— І в нас треба було б. Так у нас же люди, як пень.

Він ретельно прочитав про крадіжку в кооперативі с. Кіндратівки, про боротьбу з самогоном по Кагарлицькому районі, про зразковий злучний пункт у містечку Радомишлі. Кожен рядок і цифру він порівнював до фактів свого села і дійшов кінцець кінцем висновку, що в них загалом не гірше, ніж у людей.

"Культурних сил треба нам, от що",— міркував Степан. І йому приємно було, що він тільки тимчасово, на три роки, покинув свої стріхи, щоб вернутися потім при повній зброї на боротьбу і з самогоном, і з крадіжками, і з недіяльністю місцевої влади.

Зрештою, дійшла йому черга до голови управи. Степан переступив поріг, трохи побоюючись, чи не побачить надто чуже обличчя в кріслі коло столу, м'які меблі й застелену килимом

підлогу. Це ж як-не-як, а в Києві! Але заспокоївся з першого погляду. Обстава в кабінеті голови управи мало чим різнилась від умеблювання кімнати райбюро, що правила разом за кабінет усьому районному урядові Спілки. Хіба що канапа коло стіни — про такі розкоші в районі годі було й марити, та на неї і місця, мабуть, гулящого не стало б.

Сам голова управи був чолов'яга без ніяких викрутасів, але він дуже здивувався, вислухавши Степана. Хіба він, сам активний робітник Спілки в районному масштабі, не знає, куди за такими справами треба звертатись? Треба насамперед зареєструватись, як командированому, і взятись на облік у профспілчанській біржі праці. На все це єсть певний, усім відомий розпорядок, і не можна ж, зрештою, марно гаяти свій час і час зайнятої людини!

Степан вийшов з його кабінету трохи спантеличений. Все те, що казав йому голова, він і сам чудесно знав. Але це... в загальному порядку! Хлопець весь час нишком надіявся, що для нього зроблять маленький виняток, хоч би за активну участь у революції й бездоганну працю в профспілці. Крім того, він був командирований до вищої школи і мав право на підтримку в першу чергу. А голова управи не спитав навіть його документів. Це прикро, але справедливо, треба визнати! Які можуть тут бути протекції?

Знайшовши біржу, Степан дізнався, що вона функціонує для одвідувачів тільки середами й п'ятницями. А в той день якраз був понеділок. Такий був порядок, і жодних порушень його не робилося навіть для приїжджих. Обіжники про це розіслано своєчасно по районах — так повідомила його реєстраторка. До речі, вона звернула його увагу на список потрібних йому для реєстрації документів, і Степан з жахом побачив, що деяких йому бракує і виправити їх швидко не можна.

Як надійно він заходив до Палацу праці, так сумно покидав його покрівлю. Йому вмиль стало ясно, що служби він тут не втрапить. Він — один серед сотні. Поки виправлятиме потрібні документи, інші розберуть те, що єсть. Та чи й є рація виправляти? Йому скажуть, що він приїхав учитись, що допомагати йому мусить держава, і порадять добиватись стипендії. Так воно й мусить бути. Він нікого не винуватив.

На вулиці йому спала раптова думка. Що коли зайти в яку велику установу? Може, там якраз випадково, потрібен молодий кмітливий рахівник чи реєстратор? Просто зайти й спитати. Це ж не гріх. Скажуть немає, то й піде. А раптом пощастить? Ця думка схвилювала його. В душі йому жила міцна надія на свою долю, бо кожному властиво вважати себе за цілком виключне явище під сонцем і місяцем. Він звернув до ґанку під великою вивіскою "Державне видавництво України" і швидким кроком зійшов на другий поверх. В першій кімнаті на канапці розмовляло кілька молодиків, в кутку стукотіла машинка, попід стінами височіли шафи з книжками. Степан, спинившись на хвилину, пішов далі, вдаючи неуважного, щоб його не затримали передчасно. Очима він шукав таблички з написом "завідувач" і побачив її аж у третій кімнаті. Він уже взявся руками за двері, коли чоловік, що сидів близько над рукописами, раптом сказав:

— Завідувача немає. А в чім справа, товаришу?

Степан трохи зніяковів, пробурчав невиразно "діло є" і так само неуважно пішов назад. Біля виходу він почув слова, сказані, очевидно, про нього:

— Мабуть, торбу віршів приносив.

І потім сміх. На дверях він обернувся й побачив того, хто це сказав,— один з молодиків, що сиділи на канапці, чорний, у сірій широкій сорочці з вузьким паском. Ідучи вниз сходами, хлопець здивовано обмірковував ці слова:

"Які вірші? До чого тут вірші?"

Проте завзятість не покидала його. І хоч у другій установі йому теж не пощастило потрапити керівника, а в третій він на власні очі побачив у першій же кімнаті спис скорочених — він зайшов ще й до четвертої. Директор був у кабінеті й прийняв його.

Тут були м'які меблі й величезний, масивний годинник на стіні, але сам директор був молодий і не хоха. Доля справді посміхалась хлопцеві. Директор запросив його сідати і вислухав до кінця. Тоді, закуривши, промовив:

— Я сам це на собі пізнав. Адже я — червоний директор. Притягати робітничо-селянську молодь до праці — це наше найголовніше завдання. Тільки цим можна оздоровити наш апарат. Ми знаємо, що тільки молодим рукам під силу збудувати соціалізм. Навідайтесь так місяців через два-три...

Виходячи з цієї господарчої установи, Степан ледве стримував у собі образи. Ласкавий прийом у директора обурило йому всю істоту. Він почував, що всі двері так само замкнуться перед ним — деякі без надії, інші — з солоденькою ввічливістю. Два-три місяці! З червінцем грошей та трьома паляницями. В хліву з ласки крамаря! Засунувши руки в кишені френча, хлопець проштовхувався між вуличним натовпом, уникаючи дивитись кому-небудь в обличчя. Так, ніби на кожних устах для нього вже готове було зневажливе слово — невдаха.

Годинник на окривконкомі спинив кишіння його невеселих думок. Була дванадцята за чверть, а о першій починався іспит. Похапцем розпитуючи дорогу до інституту, Степан швидко пішов уперед. Виразність безпосередньої мети — іспит — враз заспокоїла його. Якщо він провалиться, до чого йому всі посади? Але в душі він був міцно певний, що іспит мине щасливо, і, уявляючи противну можливість, почував солодке задоволення, мов від приємного жарту. В такт своїм певним крокам хлопець легко втишував розгойдані думки. Смішно ж було, зрештою, уявляти, що от він з'явився і всі схиляться йому до послуг. Треба добре втямити, що він потрапив серед життя, що крутиться вже сотні років. Фей і добрих чарівників тепер немає, та й ніколи не було. Тільки терпінням та працею можна чогось досягти. І мрії про можливість наскоком здобути місце в міській машині зараз здавались йому самому дитячими. Він тлумачив сам собі — треба скласти іспита, добути стипендію й учитись, а решта все прикладеться. Є студентські організації, артїлі, їдальні. А для цього треба бути студентом. І треба пам'ятати — таких, як ти,— тисячі!

В коридорах інституту був такий тиск, що Степан мимоволі розгубився. Потрапивши в могутній людський струмінь, він дав себе вести невідомо куди й нащо. Коли струмінь спинився коло якоїсь аудиторії, тільки тоді він спромігся спитати, де ж саме відбуватимуться іспити. Виявилось, що це тут і робитиметься, що незабаром оце мають починати. Але не встиг Степан заспокоїтись, як сусіда спитав його:

— А ви, товаришу, вже пройшли приймальну комісію?

Приймальну комісію? Ні, такого Степан не чув. Треба пройти? Та де ж вона? Третій поверх?

Щосили розпихаючи іспитників, хлопець вибився на площинку й побіг на третій поверх. Ну що як він спізнився, як

комісія вже закрилась? От і нашукав посади! Червоний від сорому й хвилювання, він зайшов у кімнату комісії — ні, вона була ще на місці. Його записали під числом сто двадцять три.

Через чотири години Степан пройшов приймальну комісію і дістав призначення на іспит післязавтра. Голодний і розчарований, він мляво простував додому. Він прекрасно розумів, що приймальна комісія потрібна й що за один день не можна переіспитувати всіх п'ятсот командированих до ВИШу. Але логічні міркування не збуджували в ньому найменшого співчуття. Він починав розуміти, що розпорядок гарний тільки тоді, коли його сам до себе з доброї волі прикладаєш, і що це річ дуже прикра, коли його прикладають до тебе інші. Він був притомлений. Порожній завтрашній день лякав його.

Зійшовши на Поділ, він звернув до Дніпра скупатися, як і намислив уранці. Дорогою купив коробок сірників і, хоч як йому хотілось закурити, боявся, щоб не знудило. Він передусім скупається, потім перекусить, а вже потім можна буде поласувати цигаркою. Проте скупатись йому не пощастило — це можна було робити тільки на пляжі, тобто перевізшись з берега на острів. Це коштувало п'ять копійок човном звичайним і десять моторним. Дві копійки сірники плюс п'ять — сім копійок. Такі витрати не були йому в спроможі, бо, крім сподіванок, може, нічого не вартих, він мав тільки червінець на всі злидні й пригоди, що могли його в місті спіткати. А може, й додому, на село, доведеться вертати — треба грошей на проїзд. Він тупо переконував себе, що це конче варто мати на увазі.

Спочатку йому спала думка піти далеко берегом за місто, скупатись на відлюдді й вернутись до своєї комірчини аж увечері. Але тіло йому мліло, голод нагонив на м'язи страшенну млюсть, і він вирішив тільки вмитись. Скинувши кашкета й розстебнувши комір, Степан, боязко озираючись, умочив руки в

воду й здригнувся — така слизька й відразна була йому вода. Проте він присилював себе вмитися, витерся масною хусткою й поволі пішов на свій Нижній Вал.

В комірці все стояло так, як він покинув. Хлопець через силу ковтнув пару яєчок і хапливо скрутив цигарку. Але й курити він не міг — сухість у роті й гидкі спазми примусили його кинути цигарку й розтоптати її чоботом. Геть спустошений, він скинув френча, застелив ним верстат і витягся всім тілом на дошках, звисивши ноги. Навіть, не силкуючись про щось думати, байдуже дивився на присмерки у віконці. Той самий комин вистилав димом посіріле небо.

III

Другого дня по обіді Степан вирядився до Левка. Ще вчора йому неприємно було б здибати когось із знайомих, але сьогодні уже хотілось когось побачити, з кимсь поговорити. Зранку хлопець, узявши трохи хліба, сала, випадкові картоплини й крупи, помандрував берегом геть за місто. Зайшов дуже далеко, може, верстви за три від пристані, шукаючи місцини, де б, зрештою, не було людей. Кілька разів він збирався вже отаборитись, але знову несподівано натрапляв на рибалку чи перекупку, що чекала перевозу. Важко було тут розминутись із ближніми, але Степан терпляче йшов уперед, лишаючи місто за виступами колінкуватого берега.

Кінець кінцем прийшов до невеличкої затоки між кручами, де було затишно й відлюдно. Тут він розбувся, скинув френча, зрізав дві грубенькі лозини й улаштував свій казанок. Назбиравши сухої трави, розпалив огонь під казанком, перемив крупу, почистив картоплю й накришив сала. Каша варилась. Сам Степан, забезпечивши полум'я, роздягся й ліг на березі під теплим ранковим сонцем. Здалеку щочверть години дзвонили

на Лаврі куранти, і цей дзвін разом з плюскотом води нагонив на хлопця спокій і смуток.

Потім зненацька схопився й плигнув у воду, плавав, перекидався, пірнав, скрикуючи від насолоди. Після, не вдягаючись, з дикою жадобою взявся до своєї каші. Вона вже загусла й булькотіла. Він хапливо ловив шпичкою шматки картоплі та кришеники сала й ковтав їх, не жуючи. Потім, не маючи ложки, щиро вмочав скиби хліба в густу гречану масу й невтомно пожирав їх. В одну мить казаночок уже спорожнено й ретельно вимазано зсередини до останньої крупини. І сам їдець лежав поруч на своєму френчі, прикрившись білизною. Спека важко стуляла йому повіки. Він заснув, не встигши навіть закурити.

Прокинувся Степан так само непомітно. Нечутно над його головою вирізнілась блакить, і дріж, ніби вийшовши з води, прокотилась йому по тілі. Він лежав уже в затінку горба, за який звернуло сонце. Холодок розбудив його. Він підвівся, протер очі й тупо почав одягатись. Недоречний сон лишив по собі каламуть у думках і обважнілість у м'язах.

Потім хлопець сів на березі під сонцем, що звернуло вже з полудня. І тут, у ясній тиші останніх літніх днів, його огорнуло болісне почуття самотності. Він не знав ні походження його, ні точної назви. Але кожна думка тягла йому за собою липку вагу і спинялась, зрештою, подолана й порожня. Таке смоктуще зневілля він переживав уперше, і воно війнуло йому в душу темним передчуттям загину. Його очі стелились за водою туди, де він ріс, боровся й бажав. Піскуваті береги, що тяглися перед ним, безлюддя і теплі вітри, нагадуючи спокій села, додавали йому туги. Бо за горбом він почував місто і себе — одне з безлічі непомітних тілець серед каменю й розпорядку. На порозі жаданого бачив себе вигнанцем, що покинув на рідній землі весну й квітучі поля.

Відразу він згадав про Надійку. Так, ніби спогад про неї затаївся був у ньому і раптом розцвів у пристрасних поривах його самотини. Вона, ніби жартуючи, сховалась від нього і тепер вийшла з похоронку, запашна й сміюча. Колишній дотик її руки живущим огнем проймав йому кров. Він згадував їхню зустріч на пароплаві, її слова і шукав у них бажаної запоруки. Кожен погляд і усміх її осявав тепер йому душу, торуючи в ній плутані стежки кохання.

— Ви такий знаючий! Ви одержите стипендію!

Так, так! Він здібний і міцний. Він уміє бути упертим. Там, де перешкоди не збити натиском плеча, там точитиме її шашелем. Дні, місяці й роки! Хай тільки вона схилиться до нього — вони вдвох переможцями ввійдуть у браму міста!

— Надійка,— шепотів він.

Саме ім'я її було надією, і він повторював його, як символ перемоги.

Хлопець швидко вертав додому, обнятий єдиною думкою про свою раптову коханку. Вона стерла йому всі турбот, як справжня чарівниця, бо стала найважливішим, що треба здобути. Бажання побачити її було таке пристрасне, що він збирався до неї зразу ж піти.

Вдома, коли трусив свого френча й начищав попльованою торбинкою чоботи, його почало обіймати вагання. Тому правда, що Надійка була люба з ним на пароплаві й запрошувала приходити. Але ж вона була дуже весела — чи не знак це того, що в неї вже єсть коханий? Він швидко спростував цю страшну думку — адже ж Надійка, як і він, вперше в цьому місті. А може, за ці два вечори, побувши тут, вона здибала когось і покохала?

Що кохання повстає вмиль, він сам був тому дізнавець.
Зрештою, може, він і подобався їй, але тепер, безпритульний,
чим він міг її чуття зміцнити? Ось прийде він до неї, жалюгідний
селяк серед галасливого міста... І що скаже, що він принесе?
Він хоче опертися на неї, а жінки самі прагнуть опори.

Степан довго розважав, сидючи на лаві, і вирішив піти тільки
по тому, як складе іспита. Він прийде до коханої студентом, а
не сільським хлопчаком, і скаже: ось що я зміг і я вартий! Він
заспокоївся, але вдома вже сидіти не міг,— тому зібрався
навідати Левка.

На щастя, застав його вдома. Перше, що вразило хлопця,—
це абсолютний порядок в убогій студентовій хаті. Обстава її
зовсім не була пишна — невеличка мальована скриня, простий
стіл, розкладне ліжко, два стільці й саморобна етажерка на
стіні. Але стіл був накритий сірим чистим папером, книжки
лежали на ньому рівними купками, скриня застелена червоно-
чорною картатою плахтою, вікно вквітчане мережевим
рушником, і постеля до ладу прибрано. Над нею висіла
найбільша і найцінніша прикраса, гордість господарєва —
дубельтівка й шкіряна набійниця. Дбайлива рука, затишок і
спокій почувались у стрункій лінії портретів на стіні, теж
уквітчаних рушниками — Шевченко, Франко і Ленін. Заздрість і
турбота огорнули хлопця, коли він побачив це охайне житло.

Сам господар у натільній сорочці працював коло столу над
книжкою, але гостя привітав щиро, посадив його на стільця й
почав розпитувати, як той улаштувався на нових місцях. І
Степан не міг побороти свого сорому. Він коротко відповів, що
тим часом влаштувався добре, живе у гулящій влітку кімнаті, де
восени має оселитися якийсь хазяйський родич; що жалітися
йому зараз нема на що, а ось він дістане стипендію й
перебереться, мабуть, у будинок КУБУЧу, коли зробиться

справжнім студентом. Іспит завтра, і він його зовсім не боїться. Крім того, має певний революційний стаж.

— А ви ж як? Хата у вас добра...— несміливо спитав Степан, перейнявшись глибокою пошаною до Левка, навіть на "ви" його величаючи.

Левко посміхнувся. Вистраждана ця хата! Півтора року тому він дістав її за ордером, і хазяї зустріли його, як того звіра. Не давали води, вбиральню замикали. Двоє тут стареньких — з учителів. Він латинську викладав колись по гімназіях, а тепер її скоротили, в архіві служить за три червінці. А потім помалу обзнайомились, і тепер — друзяки. Чай разом п'ють, і коли зварити треба що, теж можна. Хороші люди, хоч і старосвітські.

— Та зараз побачиш їх,— сказав він.— Ось чай будемо пити.

Степан почав одмовлятися — він же не голодний! — та студент не слухав його, поволі надів сорочку і, не підперезуючись, вплив із кімнати.

Ну от! Якраз чай єсть... Ходімо,— вдоволено проголосив він.

І потяг за руку зніяковілого Степана, хоч той тільки зовні вдавав проханого, сам глибоко жадаючи подивитись на міських людей і спізнатися з ними. Левко не міг заступати їх перед хлопцем, бо, як і він сам, мусив зрештою вернутися на село, побувши в місті, хоч і не випадковим, але тимчасовим подорожником. І трохи соромлячись за себе, наперед збираючись більше придивлятись, ніж говорити, хлопець уступив до помешкання справжньої міської людини, ще й колишнього гімназійного вчителя.

Кімната його являла дивний збіг найрізноманітніших речей, що, ніби рушивши з різних покоїв, зсунулись сюди від жаху й тут закам'яніли. А як їм абсолютно бракувало місця, то стояли вони чудною юрбою попід стінами й просто серед хати. Широке двоспальне ліжко визирало краєм з-під куцої ширми, впираючись головами в шафу на книжки, де замість колишнього скла сумно темнів брунатний кордон. Поруч шафи, одбираючи їй змогу вільно відчинятись, стояв великий горорізьблений буфет, прихилившись верхівкою до стіни, що без неї він втратив би рівновагу. Далі під вікном праворуч тулилась повна нот етажерка, хоч піано в хаті не було. Косяком до вікна, трохи заслоняючи його своїм краєм, пишалась струнка дзеркальна шафа на одержу — єдина річ, що зберегла свою незайманість і чистоту. Симетрично до грандіозного ліжка навпроти височів потертий турецький диван, а на його широкій спинці, що кінчалась угорі довгастою дерев'яною площинкою, самотньо підносив до стелі свій рупор грамофон, оточений з боків рівними купками платівок.

Коло самих дверей у кутку чорніла буржуйка — бляшана пічка, що мала завданням ogrівати взимку кімнату, а влітку на ній варено страву. Широка, підчеплена до стелі труба тяглася від неї просто до півкімнати, далі круто звертала й зникала в стіні над книжковою шафою. Кімната була велика, але звужена навалом речей, що давали посередині тільки місцину на маленький ломберний столик, який правив тепер за їдальний і здавався крихітним проти своїх велетенських сусідів. На ньому й був сервований чай — синій кіптявий чайник, чотири чашки, цукор у мисочці й кілька шматків хліба на тарілці.

Левко познайомив його з господарями. Андрій Венедович був бадьорий дідок, геть оброслий на обличчі сивиною. В його рухах і поклонах була вчистість і самоповага. А дружині його бракувало зубів, тому привітальних слів її Степан не розчув. Ця згорблена жінка з висохлим обличчям та тремтячими руками

запросила своєю незрозумілою мовою сідати й почала обережно розливати чай.

Андрій Венедович похвалив Степана за його намір учитись, але висловив незадоволення з теперішньої навчальної системи і з того, що від освітніх справ усунено старих, досвідчених педагогів. Потім раптом спитав хлопця:

— А ви знаєте латинську мову?

Степан, що трохи мультко себе мав, потрапивши під виключну увагу господаря, тепер геть почервонів. Він щиро признався, що про латинську мову знає, що вона була, а її самої не вчив, бо тепер непотрібно. Останнє слово прикро вплинуло на Андрія Венедовича. Латинська мова непотрібна! Так хай же знає молодий студент, що тільки класика врятує світ від сучасного обскурантизму, як була врятувала від релігійного! Тільки вернувшись до неї, людськість знову відродиться до ясного світосприймання, до цілості натури й творчого пориву.

Голос колишнього вчителя піднісся й забринів пристрасстю. Розпалюючись більше дедалі, Андрій Венедович засипав Степана іменами й поговірками, яких змісту й ваги той зовсім не розумів. Він промовляв про золотий вік Августа про римський геній, що скорив світ і горить у темряві сучасності ясною зіркою порятунку. Про християнство, що зрадницьки пожерло Рим, але й само було переможене від нього в Ренесансі. Про свого улюбленого Луція Аннея Сенеку, виховника Неронового, гнаного підступами й інтригами незрівнянного філософа, засудженого на страту й померлого від власної руки, перетявши вену, як і личить мудрецеві; про його трагедії, єдині, що дійшли до нас від римлян, про його Dialogi, з яких De providentia він міг цитувати напам'ять. І Сенеці, що поєднав у найвищій синтезі стоїцизм з епікуреїзмом, цьому генієві

римського генія, закидають спілкування з апостолом Павлом, обмеженим адептом в'язничної релігії, що завалила Рим!

В кімнаті вечоріло, і в присмерках голос учителя бринів справді пророче. Він звертався раз у раз до Степана, і того мимоволі жах проймав. Але побачивши, що Левко спокійно споживає собі чай, він збадьорився й випив свою склянку, не зважаючи вже на проречистість господаря. Господиня ж сиділа непомітно, мало не зникаючи вузькими плечима за череватим чайником.

— Я старий, але бадьорий,— виголошував дід.— Мені не страшно смерті. Бо дух мій класично ясний і спокійний...

У Левковій кімнаті Степан сказав:

— Ну й дід же... дебелий!

— Він трохи психічний з тією мовою,— відповів студент,— а чоловік з нього добрячий. І допомогти може — розумний дід, усе знає.

Уже на відході Степан спитав:

— Ну, а мова латинська, хіба вона кому потрібна?

— Дідькові вона потрібна,— засміявся Левко.— Сказано про неї — мертва мова.

Він провів товариша аж на сходи, кликав його заходити, коли схоче,— за ділом або й так.

Сходячи вниз вулицею Леніна до Хрещатика, Степан багато що передумав. Побачення з Левком його зміцнило. Він казав собі, що путь Левкова — його путь, і на долю товаришеву мимоволі заздрих. Годі щось краще уявити, як таку чепурненьку кімнату! Тихо, уперто працює в ній Левко, складе всі потрібні іспити, дістане свідоцтво й вернеться на село новою, культурною людиною. І разом з собою привезе туди нове життя. Так мусить робити й він. Степан виразно почував зараз всю важливість своїх обов'язків, що чуття їх був утратив на мить, ступивши на чужий ґрунт міста. Він згадував, як виряджали його у районі, і цей спогад війнував на нього далеким теплом. Як він міг хоч на хвилинку забути товаришів, що там лишились без надії вирватися з глушини? Він посміхнувся їм замість привіту.

Радісним було йому й перше знайомство з міськими людьми. Перший — сухорлявий крамар, що його він міг би двома пальцями придушити, другий — півбожевільний учитель, прогнаний від школи із своєю мовою та витребеньками. Про першого хлопець не давав собі праці багато думати,— дрібний непманчик, що жінка його вранці корови доїть, а ввечері надіває шовкову сукню і п'є чай у знайомих. А сам він — боягуз, що драглями тремтить за свій будиночок та крамницю, де все його життя і сподіванки. Степан з насолодою розкривав сам собі духовну порожнечу господаря хліва, де він мусив тим часом жити замість кімнати, що існувала в його уяві, як чиста ідея. Що могло бути в душі того крамаря, крім копійок та оселедців? Що може крамар почувати? Він живе, поки йому жити дають. Дивак, бур'ян, сміття, що зникає без сліду й згадки.

А вчитель був цікавіший. Цей щось мислив і чимсь жив. Але кімната його — Степан весело засміявся, пригадавши її. Він враз уявив собі долю цього добродія. Учитель був колись господарем великого помешкання, і революція, відтинаючи ордерами кімнату по кімнаті, загнала його разом з

недореквізованим й недоспроданим майном у цей куток, що нагадує острів після землетрусу. Вона зруйнувала й гімназію, де він учив буржуйських синків гнобити народ, і кинула, як пацюка, до архіву порпатись у старих паперах. Він живий ще, він ще кричить, але майбутнє його — зди́хання. Та він і так уже мертвий, як та латина, що тільки дідькові потрібна.

От вони, ці горожани! Все це — старий порох, що треба стерти. І він до цього покликаний.

З такими відрадними думками Степан непомітно дійшов до Хрещатика, відразу опинившись у гущині натовпу. Він озирнувся — і вперше побачив місто вночі. Він навіть спинився. Блискучі вогні, гуркіт і дзвінки трамваїв, що схрещувались тут і розбігались, хрипке виття автобусів, що легко котились громіздкими тушами, пронизливі викрики дрібних авто й гукання візників разом з глухим гомоном людської хвилі рангом урвали його заглибленість. На цій широкій вулиці він здивався з містом віч-на-віч. Прихилившись до муру, притискуваний нахабними накотами юрби, хлопець стояв і дивився, блукаючи очима вздовж вулиці й не знаходячи її меж.

Його штовхали дівчата у тонких блузках, яких тканина нечутно єдналася з голизою рук і плечей; жінки в капелюхах і серпанку, чоловіки в піджаках, юнаки без шапок, в сорочках із закасаними до ліктів рукавами; військові у важких, душних уніформах, покоївки, побравшись за руки, матроси Дніпрофлоту, підлітки, формені кашкети техніків, легкі пальта фертиків, масні куртки босяків. Його очі спинялись на руках, що в пітьмі, здавалось йому, торкались жіночих грудей, на сплетених ліктях, на притиснених до купи стегнах. Він проводив поглядом стрижені й уквітчані косами голівки, прямі й похилені до пліч у сласному вигині шиї; перед ним проходили зачаровані собою пари, неуважні одинаки — вуличні гамлети, гурти хлопців, що вганяли за дівчатами, кидаючи їм перші пласкі

слова знайомства, що тут набували збудної гостроти; запізнілі дідки, не поспішаючи до нудного дому, статечні панії, скоса позираючи на чоловіків і щулячись від несподіваних дотиків, його вуха чули невиразний гомін переплутаних слів, раптові вигуки, випадкову лайку і той гострий сміх, що, зринувшись десь, котиться, здається, з вуст на вуста, запалюючи їх по черзі, мов сигнальні вогні. І вся душа його займалася нестримною ворожнечею до цього бездумного, сміючого потоку. На що інше здатні всі ці голови, крім як сміх і залицяння? Чи можна ж припустити, що їм у серці живе ідея, що ріденька їхня кров здібна на порив, що в свідомості їм є завдання й обов'язок?

Ось вони — горожани! Крамарі, безглузді вчителі, безжурні з дурущів ляльки в пишних уборах! Їх треба вимести геть, розчавити цю розпусну черву, і на місце їх прийдуть інші.

В сутінках вулиці він вбачав якусь приховану пастку. Тьмянний блиск ліхтарів, разки світючих вітрин, сяєво кіно — були йому блудними вогниками серед драговини. Вони манять, але гублять. Вони світять, але сліплять. А там, на горбах, куди лавами сходять будинки й женеться вгору широкий брук, у темряві, що зливалася з небом і каменем,— там величезні водоймища отрути, оселі слимаків, що напливають увечері сюди, в цей давезний Хрещатий яр. І коли б його міць, він накликав би грім на це сіре, важке болото, як казковий чарівник.

Степан почав гидливо проштовхуватись крізь натовп, пхаючись навмання, незважаючи на протести, потупившись, мов побожник серед відьомського шабашу. Та біля кожного кіно його закручувало у вирі. Тут топались сотні ніг, штовхались сотні тулубів, прилипали сотні очей. З широких присінок, осяяних разючими ліхтарями, прикрашених ясними плакатами й велетенськими написами, вигортались лави за лавами, то розливаючись, то стискаючись під навалою противних течій. Був

час, коли кінчались сеанси і в нутрощах цих помешкань відбувався обмін речовин. Хлопець похмуро думав, вигрібаючись із цих загат:

"Картинки дивляться..."

Він минав, не спиняючись, пишні вітрини крамниць, де в блиску ламп мінялись великими бантами пов'язаний шовк і серпанок, спадаючи легкими хвилями з підставок на підвіконня; де на скляних поличках лежало золото й миготюче каміння, шари запашного мила між химерними флаконами пахощів, стоси цигарок з мальовничими наличками, турецький тютюн і бурштинові чубуки. На них він кидав, ідучи, зневажливі погляди — вогонь і лід. Електрична крамниця раптом спинила його. За її дзеркальним склом невпинно займались і гаснули кольористі лампки, і кристал виставлених там люстр на мить спалахував дивними мертвими квітками. І Степан гірко подумав — чому не понести ці лампки на село, де з них була б користь, а не розвага? О ненажерне місто!

Книгарні він не пізнав зовсім. Невже це ті самі, дорогі, рідні йому книжки лежать у величезній западині, без краю тягнучись за її межі в бічних дзеркалах? Навіщо і їх виставляти напоказ перед глузливі очі безтямної тичби? Хіба тим очам занурюватись у глибінь книги, в сховище великих думок, покликаних рухати світом? На це вони права не мають. Він вбачав тут блюзнірство, і його гострий жаль брав за ці оганьблені, запльовані байдужими поглядами скарби — потоптані в жадобі розривок стиглі жнива.

"Тут — аби продати",— подумав він.

Він так тут замислився, що гамір вулиці видався йому ще дикішим, коли рушив знову. Він чув у ньому сміх і загрозу кожному, хто повстане проти крамниць і вогнів. Ця вулиця

завтра розтечеться по установах і трестах, залле посади, великі й малі, і скрізь, де він стукатиме, будуть зачинені двері.

"Прокляті непмани",— думав він.

На розі вулиці Свердлова, потрапивши знову в тиск, він на мить затримався й глянув вздовж рівного схилу, яким підіймався трамвай. Там був несподіваний затишок поруч бурі, раптова заводь, де юрба, звернувши, розпадалась на окремі постаті, завмираючи й ущухаючи геть. Він провів очима трамвай, що зник на верховині, розчинившись у далекому мороці, і в цій синястій від ліхтарів смузі серед нерухомих, потуплених будівель відчув дивну красу міста. Сміливі лінії вулиці, досконала рівнобіжність їх, тяжкі перпендикуляри обабіч, велична похилість бруку, що спалахував іскрами під ударами копит, війнули на нього суворою, йому ще незнаною гармонією. Але він ненавидів місто.

Повз нахабні двері пивниць, звідки линула п'яна музика, повз арку, що кликала до лото, й крокодилячу голову над входом до казино він минув окрикконком і зменшив ходу на пустинній увечері ділянці Хрещатика між майданом Комінтерну й схилом вулиці Революції, де тільки самотні повії нудяться під темними ґанками. Позаду шумів Хрещатий яр, праворуч линула музика з Пролетарського саду, ліворуч шелестів людськими тінями Володимирський горб. І трамваї не здавались тут такими настирливими.

Степан вперше за цей вечір, одірвавшись поглядом від землі, підвів очі до неба, і чудне тремтіння пройняло його, коли побачив угорі ріжок місяця серед знайомих зірок, того місяця, що світив йому й на селі. Спокійний місяць, такий, як і він, сільський мандрівець, приятель його дитинства й вірник юнацьких мрій, втишив йому те злісне почуття, що була навіяла вулиця. Не ненавидіти треба місто, а здобути. Ще мить тому він

був погноблений, а тепер йому виділись безмежні перспективи. Таких, як він, тисячі приходять до міста, туляться десь по льохах, хлівах та бурсах, голодують, але працюють і вчаться, непомітно підточуючи його гнилі підвалини, щоб покласти нові й непохитні. Тисячі Левків, Степанів і Василів облягають ці непманські оселі, стискають їх і завалють. В місто вливається свіжа кров села, що змінить його вигляд і істоту. І він — один із цієї зміни, що їй від долі призначено перемогти. Міста-сади, села-міста, заповідані революцією, ці дива майбутнього, що про них книжки лишили йому невиразне передчуття, в ту хвилину були йому близькі й збагненні. Вони стояли перед ним завданням завтрашнього дня, величною метою його науки, висновком того, що він бачив, робив і має робити. Родюча сила землі, що проймала його жили і мозок, могутні вітри степів, що його породили, надавали пристрасної яскравості його маренню про блискучу прийдешність землі. Він розчинявся в своїй безмежній мрії, що захопила його враз і цілком, руйнував нею все навколо, як вогненним мечем, і, сходячи вниз вулицею Революції до брудного Нижнього Валу, знімався вгору і вгору, до жагучого мерехтіння зір.

V

Місто чудне. Зокола воно рухливе й швидке, життя в ньому, здається, б'є джерелом і блискавкою, шугає, а всередині, по хмурих кабінетах установ, воно тягнеться старим возом, обплутане тисячами правил і розпорядків. Удари цього міського формалізму Степан відчував шокроку, і хоч як виправдував їх об'єктивними причинами, вони не ставали від того менш дошкульні. Навчений гірким досвідом, він на дві години раніше з'явився на іспит призначеного дня, щоб застояти чергу, глибоко певний, що сьогодні справа з інститутом буде остаточно розв'язана і він матиме цілковите право одвідати Надійку з важливою, хоч і невидною відзнакою студента на своєму френчі. Щоправда, вчорашні враження заступили йому

на час кохану постать. Вернувшись увечері додому, він довго сидів, кутив і розважав про місто, його долю й справжні завдання. Але вранці прокинувся, як і завжди, бадьорий, повний молодії сили, що, мов рятунковий пас, не давала йому потонути в тій непевності, що тут його несподівано огорнула. Трохи вже при звичаївшись до нової оселі, він сміливо попросив у хазяйки відро й досхочу мився. І тоді знову спогад про Надійку залив йому душу турботним теплом.

"Іспит — от у чім річ",— весело думав він.

Маючи непереможний нахил аналізувати свої думки й поведінку, він по-приятельськи сварив сам себе за вчорашній гнів та невиразні марева. Він повчав себе, що мріяти — це дурниця, що треба діяти, невтомно поборюючи всі перепони на шляху, зосереджуючи всі сили на черговій відпорній точці. Перша з них — це інститут. Треба вступити до інституту, а не бавитись всякими мріями, хоч би й якими високими. І справді, іспит здавався йому бар'єром, що, перескочивши його, він здобував собі королеву й царство. Він виряджався на нього, як славний вояка в похід, що може дати переможцеві ключа до чарівної печери скарбів. І саме тому, що настроєний був перемогти одним нападом раз на все, його надзвичайно прикро вразив той факт, що іспит триватиме два дні — сьогодні писаний, завтра усний. Ту об'яву, де все це сказано дуже короткими рядками, зовсім не обходив його молодечий порив, його пристрасне прагнення відразу розв'язати всі справи. І він мусив тим рядкам коритися.

Сівши на підвіконні, Степан зібрався закурити — тютюн був товаришем вірним і розрадником усіх його скорбот,— але навпроти на стіні висіла ще одна коротка об'ява, що відбирала йому й цю приємність. Дві години він просидів, нудячись, байдуже поглядаючи на юрбу своїх майбутніх товаришів і знову думаючи про самого себе. Він почував, хоч і невиразно, якусь у

собі переміну. Він не міг не помітити, що в грудях йому запалюється новий вогонь, але хисткий, що тремтить від кожного подиху надвірних вітрів. Він був веселий зранку, а тепер його опанував смуток, якого несила була вгамувати. Не був же він, справді, роботою зморений, і лихо його, зрештою, не спіткало ніяке. І чи не він кілька годин тому навчав себе бути стійким? Його лякали ці, незвичні досі, хитання настрою. Він починав розуміти, що дотеперішнє життя, немудре, сільське, де всі питання прості й надто практичні, було чимсь зовсім відмінним від тих днів, що він розпочав у місті.

З усіх запропонованих на іспиті тем він відразу спинився на "Змичці міста й села". Писав швидко і вільно, наперед скомпонувавши в голові план викладу. Всі свої тези розвинув широко, освітлюючи разом економічну й культурну потребу спілки, її завдання і бажані наслідки. Сільський культурник, що з марксівської науки твердо засвоїв конечність економічних передумов, прокинувся в ньому цілком. Процес писання зовсім захопив його; перечитуючи свої речення, він мимоволі забував, що пише їх для іспиту. "Змичка міста й села — це міцна запора майбутніх міст-садів",— кінчив він і здав працю на годину раніше, ніж мав би право зробити це за терміном. Заходив вечір, і хлопець, поблукавши трохи по Шевченківському бульвару, вирішив таки навідати Надійку, що спинилась у подруг недалеко критого ринку.

Будинок, де вона жила, належав до тих древніх хаток, що можна несподівано здибати в Києві на бічній вулиці поруч шестиповерхових кам'яниць. Зелений заржавлений дах, дерев'яні надвірні віконниці, патріархальний палісадник перед вікнами і провалені сходи до перекошеного ґанку свідчили за більшу давність, ніж визнає право на вкрадені й загублені речі. Але Степан зрадив, побачивши цю халупу,— поруч неї його власний саж не здавався таким нужденним, і дівчина, що жила в ній, цілком законно могла йому належати.

Надійка жила при двох землячках із свого села, що на рік раніше пустились у широкий світ і найняли в цьому старосвітському мешканні так звану залу. Одна з них, Ганнуся, вчилась на курсах крою та шиття, готуючись поповнити армію швачок, що ремесство їхнє підупало за військового комунізму й натурального господарства, коли кожен сам на себе прями, варив і нічого не шив, але під час непу потребувало швидкого поновлення відповідно до зросту потреб і смаків. Це було тихе дівча, вигнане з села злиднями багатосімейної родини, вигнане назавжди, без надії вернутись під обсмикану батьківську стріху. Вона була щира й беззахисна, трохи романтична й терпляча до лиха, як і всі вбогі дівчата, що не почувають у собі ні справжнього пориву, ні твердої сили. Її компаньйонка, молода куркулівна, кінчила, згідно з своїми планами, курси машинопису й уже півроку шукала собі посади без наслідків і відповідної партії з певними досягненнями. Одягалась вона з претензією, пивши чай, делікатно відчепірювала мізинця й звалася Нюся, тобто так само Ганна, тільки у вищій ступні. З двох ліжок, що їх не можна було назвати англійськими, одне належало їй, і своїм правом власності вона ні в який спосіб поступатись не схотіла, тому Надійка мусила спати весь час удвох з Ганнусею, що завсігди й на все була згодна. Ці два ліжка та ще стіл, машинка до шиття і один захланий стілець були єдиними ознаками матеріальної обстави в цій дівочій: решта оздоб була порядку духовного — портрети й малюнки, що ними Ганнуся наївно обліпила стіни, силкуючись надати хоч якоїсь затишності голій кімнаті. Портрет Леніна, що висів у центрі, вона навіть прикрасила великим написом з нерівних літер: "Ти вмер, але дух твій живе". На покуті влаштувала маленьку іконку Миколи-чудотворця, малопомітну з першого погляду. З усіх малюнків Нюсі належав тільки один — оголена Галатея, що підносить до неба свої руки та груди; він висів над Нюсиним ліжком і турбував Ганнусю своєю непристойністю.

Ще за дверима кімнати Степан почув чоловічі голоси, і серце його трохи підупало. Йому відразні були зараз веселі люди, та й з Надійкою він міг поговорити тільки на самоті. Але рятунку не було, і він розчинив двері. Справа виглядала далеко гірше, ніж він міг собі уявити,— тут був цілий бенкет з пляшкою на столі, що круг нього на присунутих ліжках сиділо три господині й троє гостей. Побачивши трьох хлопців — до пари дівчатам,— Степан мимоволі похолов, але за мить пізнав серед них Левка й збагнув ситуацію: ті двоє — кавалери Нюсі й Ганнусі, Левко просто прийшов на частування, а Надійка вільна, вільна для нього, бо ж вона перша схопилась з-за столу й привітала його. Він познайомився з хлопцями й теж сів. Їсти й пити хлопець категорично відмовився, хоч не обідав сьогодні й був голодний. Але їсти коштом чужих хлопців,— бо вони ж безперечно влаштували цю бесіду,— йому не дозволяв гонор. Левко — це інша справа. Він сидів у кутку, мов весільний батько, мало витрачав слів, бо рот його весь час працював, посміхався й прихильно поглядав на товариство, якого душею були два парубки, що виявляли перед своїми дамами весь свій розум і дотеп.

Ганнусин зальотник належав до тих селяків, що з'являються в місті мандрівним метеором, одвідують театри, дістаючи скрізь контрамарки в порядку спілки міста з селом, ходять на всі, які єсть, диспути й вечірки, улаштовують там нестримні оплески, на вулиці чіпляються до дівчат, з усього глузують, усе лають, через рік вертають на село, беруться до господарства й дичавіють за один місяць. З них виходять родинні деспоти й політичні консерватори. Козирем його поведження були маснуваті дотепи й натяки, що дезорганізували Ганнусі мрійну душу й зламлювали їй і так слабкий опір. Поруч цього дотепника його товариш по кохання був ідеалом поважності. Він теж на науку мало зважав, за основну мету своїх прагнень маючи десь міцно влаштуватися, і коли це можливо без диплома, то вищу школу варто відтяти, як

непотрібний додаток на зразок хробаковидного паростка сліпої кишки. Шкодючи за прекрасними роками завірюх, коли висунутись було так легко, він з мідною упертістю селянина стукав у всі двері, використовуючи випадкові зв'язки, й попав кінець кінцем посаду інструктора клубної роботи, за яку тримався руками, зубами й обома ногами. Але мислячи собі життя за давнім селянським трафаретом, що ставить до парубка цілком певні вимоги, коли той починає самостійну путь, бравий інструктор намітив панну Нюсю в подруги для своїх майбутніх урядницьких подвигів.

Розмова, що урвалась на хвилину через появу нової дійової особи, поточилася знову. Справа йшла про українізацію.

— Що ж,— зауважив інструктор,— от, приміром, клубна робота. Серйозне діло. І так робітники носом крутять — сухо, кажуть. А тут ще мова. Ну, ще драмгурток, хай хор — а далі тпру. Виходить розрив з масою. Трудно партії з українізацією, да.

Він особливо натиснув на "партії", слові, що, на його думку, мало магічний вплив на речення, де стояло.

— А селян теж будуть українізувати? — боязко спитала Ганнуся.

Інструктор м'яко посміхнувся.

— Виходить, що й їх треба. Бо скажіть по правді — який з дядька українець?

Степан не витерпів і енергійно втрутився в розмову.

— Ви помиляєтесь, товаришу,— сказав він до інструктора,— українізація повинна скріпити змичку міста й села. Пролетаріат мусить...

Але молодий селяк Яша, що гастролював у місті, зненацька зареготав, кинувши на Степана й Надійку глузливі погляд. Це була його звичка — загодя радіти перед тим, як мав виректи щось дотепне.

— Го-го-го! Так і у вас змичка?

Надійка почервоніла, а Степан, образившись за себе і за неї, похмуро замовк. Що він міг сказати цьому нахабному парубкові, що почував себе тут цілковитим паном, розмахував руками, щипав свою Ганнусю й усім підморгував? Не битися ж з ним тут! Дедалі більше від голоду й відрази до цього товариства Степана обіймала нудьга. Ось він, селянський актив, що мусить здобути місто! І чому Левко з ними лагідний, як завсігди? Невже й він такий? Невже вічна доля села — бути тупим, обмеженим рабом, що продається за посади й харчі, втрачаючи не тільки мету, а й людську гідність? Може, його теж чекає цей шлях, ця трясовина, що засмокче його й перетравить, зробивши безвільним додатком до іржавої системи життя? Він почував у ній страшні сталеві пружини, що були осіли на вибоїні революції, а тепер випростуються знову. І, може, все життя — тільки неспинний потяг, що ніякий машиніст не в силі змінити напрямку його руху по призначених рейках між відомими, сірими станціями? Лишається неминуче одне — чіплятись на нього, хоч який він і хоч куди веде свою одноманітну путь. І чи не символ його ті славетні вантажні вагони недавніх, хоч і півзабутих років, що за місце в них бились торбарі, частуючи одне одного закаблуками й прокльонами, дряпаючись на дахи, повисаючи на буферах та приступках із своїми борошняними скарбами, в бруді й нужі, але з нестримною жадобою жити, з дрібними мріями про коханок, пиріжки й самогон? І якщо тоді

цих пачкарів було сила, то що ж тепер, коли немає харчових застав, трибуналів і реквізицій, коли їм вільно послуговатися цілими валками для свого краму й м'якими купе для себе самих?

Поринаючи в такі невеселі думки, немов зазираючи в темний глиб безодні, Степан машинально взяв шкуринку й почав жувати її. Село відсувалось від нього, він починав бачити його в далекій перспективі, що лишає від живого тіла схематичні риси. І йому стало страшно, як людині, що під ногами в неї схитнулась земля.

Тим часом розмова, обійшовши кілька тем, звернула на ту річ, що до неї неминуче веде хоч найменше впорскування алкоголю, хоч найчеснотливішій людині. На устах розмовників з'явилися жінвідділи, шлюб, кохання й аліменти. В кімнаті пролунав Яшин регіт:

— А я вам кажу — жінка всігди буде знизу!

— Що він говорить, боже ж мій! — сплеснула руками Ганнуса, якої Яшине пророцтво найбільше торкалось.

Степан відчув на собі тоскний Надійчин погляд і, підвівши голову, глянув їй у вічі. Вона посміхнулась йому, але в тій посмішці була туга, яку веде з собою любов, що гасить дівчині очі й кладе їй на руки непереможну втому. Її серце вже розкрилось, як сім'я в пухкій землі, пускаючи блідий наросток на поверхню під діянням вічного сонця, що розтоплює сніги й збуджує в надрах тисячі насіння, не відповідаючи за вітри, що можуть їх у його царстві спіткати.

Левко куняв, схилившись на стіл. Він був ситий, склав сьогодні чергового іспита й цілком мав право бути щасливим.

Нюся оперлась ліктем на коліно інструкторові, що запалив люльку й задоволено пускав перед себе дим. Яша обнімав Ганнусю, яка погодилась на це після кількох млявих протестів.

— Мо', заспіваємо? — запропонував він.— Заводь, Ганно.

Ганнуся відхилила голову й завела, розтягуючи слова, щоб надати їм більше жалісливості:

Повій, вітре, на Україну,

де покинув я дівчину...

За мить пісня об'єднала всіх, навіть Яша споважнів, підтримуючи її своїм ліричним тенором, що незрозумілим способом жив у його прозаїчному горлі.

Природа не обдарувала Степана співучою здібністю його народу, і він знову чужий був серед цієї громади. Він почував безглуздість свого становища тут, де він був мовчазним йолопом, що за весь вечір тільки раз розтулив рота, та й то невдало. Але піти теж не міг. Він хотів щось сказати Надійці. Вона сиділа поруч нього, і пристрасне, нездійсненне зараз бажання торкнутись її руки, почути під неї тільки йому призначене слово тупо його кололо. Вона чекала його — він це бачив з кожного її погляду. І він її чекав. А проте інші думки раз у раз заступали йому її образ, відхиляли від неї його мрії, хоч він і не був свідомий цих мимовільних зрад.

Прощаючись, він сказав їй:

— Завтра прийду.

— Приходь,— відповіла вона, і її тихе "ти" сповнило його чарівним теплом.

На вулиці, попрощавшись з хлопцями, він оглянувся на невеличкий будинок.

— Я завтра прийду, Надійко,— шепотів він.— Чекай мене, Надійко.

Він швидко пішов додому, поглинений чуттям, що в ньому сподівався знайти заспокоєння й певність.

VI

— Добре. Дуже добре,— промовив професор.

Степан вийшов з іспитової зали. За дверима його обступили цікаві юнаки, що чекали ще своєї черги. Ну, як? Що питали? Які дали задачі? Чи ріжуть?

Іспита складено. Завтра і його ім'я з'явиться під склом, де виставляють списки прийнятих. На три роки ці стіни стануть йому притулком. Треба клопотатись про стипендію. Треба написати про свій успіх на село товаришам. До іспитової зали впускали по п'ятеро, і Степан, дивуючись, слухав відповіді своїх чотирьох попередників. Невже і їх приймуть до інституту? У всякому разі, він був вищий від них на дві голови, знання маючи струнке й широке, без прогалявин та ополонок. Він показав себе вартим тих трьох років праці, що відбув на селі без свят і спочинків, коли бажання вчитись опанувало його. Останні пуди заробленого борошна й свої маленькі червінці він віддав учителеві й витрачав на книжки та папір. Він зрікся всього, став диваком і відлюдьком, з якого нишком глузували товариші; просиджував ночі коло каганця і снів формулами та

логаритмами. Та робота, що він проробив, була під силу тільки міцному духові, і він здолав її, бо ясно знав, чого хотів. Хотів вступити до вищої школи. Про той день, коли це станеться, мріяв боязко й побожно. І от цей день прийшов. Не було тільки тієї радості, що мусила б бути в таку знаменну мить.

Він бадьорив себе всякими словами, навертав розум на найповажніші свої завдання, але не міг заглушити щеміння душі й заповнити пустки, що створилась там, коли іспит зійшов з денного порядку. Те, що він добре, блискуче склав його, навіть якось розчарувало хлопця, замість ошчасливити. Конкретну мету досягнуто, і далі він бачив перед себе безкрайню путь, не позначену верствами. Три роки він працював для інституту, три працюватиме в інституті. І далі? Добробут села, щастя людей, занадто, зрештою, далека річ, щоб на неї можна було безпосередньо скерувати свою силу. Він був могутній, але потребував точки опори, щоб підважувати світ.

Степан вийшов з великого будинку, який кінчали перемашувати зокола в бліді сіро-білі тони, більше відповідні до колишніх інститутів шляхетних панн, ніж до вищого економічного закладу. Дивлячись на високе риштовання й малярів, що звисали з даху на линвах, попалюючи цигарки, хлопець мимоволі здивувався на ті м'які кольори, заступали гострі фарби революції на будинках, плакатах та обкладинках журналів, і той сивий професор, що іспитував його, так вільно вживав слова "товариш", ніби воно й не було йому ніколи символом насильства та розбою,— він уже його перетравив, обточив на ньому всі гостряки й вимовляв тепер, не ранячи собі рота.

Хлопець пішов до Надійки, силкуючись добрати причин свого невдоволення та смутку, хоч це шукання рідко коли приводить до справжнього рушія думок та чуття. Людина дурить себе частіше, ніж має змогу сказати собі правду, бо є

непомітні,— та ще на зацікавлене око! — дрібнісінькі чинники, що спричиняють аж надто важливі процеси в душі, так само, як від невидних бацил залежить фізичний стан тіла.

— Мені смутно,— думав він,— бо я хочу бачити Надійку. Мені важко, бо я покохав її.

І знову її ім'я, що він прошепотів, відгукнулось йому щасливою луною з темних коридорів його думок. Вона була йому сонцем, що раптом кидає промінь крізь розколину хмар; він раз у раз губив її і знаходив.

До кімнати він не схотів заходити, хоч там тільки Ганнуса цокотіла своєю машинкою. Надійка запнулась хусточкою, і вони пішли в сірій сутіні близького вечора. Дівчина теж склала іспити до свого механічного технікуму і весело розповідала Степанові, що мамо-мало не зрізалась на політграмоті:

— ...а він і питає тоді — кудлатий такий,— що таке Раднарком? А Раднарком і ВУЦВІК я добре знаю. Рада Народних Комісарів, кажу й дивлюсь — а що далі питатиме? А голова Раднаркому, питає, хто в нас? І я ж його добре знала та зопалу: Чубатий. Так і лягли всі. А він Чубар!

Степан радісно посміхнувся.

— Надійко, як гарно, що ми вдвох! — промовив він.

Вона кинули на нього іскристий погляд, що манить і обіцяє тим більше, чим безневинніший сам. Кохання бриніло в кожній нотці її збудженого сміху. Її наука починалась через тиждень, і вона мусила з'їздити додому по решту речей та харчі. Дізнавшись, що в нього теж тиждень гулящий, вона таємниче промовила:

— Поїдемо разом, правда? Я виходитиму до тебе під верби, що коло нашого городу.

— Не можу я, Надійко,— хмуро відповів він.— Про стипендію клопотатимусь.

Вона вмить посмутніла.

— Я не побачу тебе так довго...

Степан взяв її за руку.

— Ти ж приїдеш, Надійко.

Він полюбив її ім'я і повторював його.

Уже стемніло, коли вони, серед інших пар, зійшли на Володимирського горба, до пам'ятника, що зберіг у цьому закутку свій хрест, благословляючи ним тепер купання киян на пляжі. Вдень тут водять дітей з м'ячами та обручами, дихають свіжим повітрям стомлені урядовці і студенти читають у холодку мудрі книжки. Ввечері це обітована земля любові для покоївок, військових, юнаків та всіх тих, що не усвідомили ще переваг кімнатного кохання і його вигод. Любов не терпить свідків, а в місті їх годі позбутись навіть під гіллям садків.

Вони блукали вгору й униз по кружлястих алеях у густому мороку вечора. Випадкові дотики тіл крізь грубу одежу проймали їх трепетом, і руки їхні сплелися кінець кінцем у міцному притисненні. Їхнє кохання сходило пізньою квіткою в п'янючих передосінніх подихах. Десь ткано вже білу сукню природі, ковано льодові цвяхи в її труну, а останнє віяння тепла, напахчене густим духом в'ялини, розтоплювало й злютовувало їхні серця в одне серце, що захлинається в потоках нової,

поєднаної крові. Слова танули їм невимовлені на устах, і вітер з-над Дніпра торкався їм тіла пристрасним лескотом.

Спинившись коло ґраток над кручею, вони дивились, як сунули по схилу світлячки узвозу, виплазуючи назустріч згорі та з підгір'я і несподівано розминаючись у ту хвилю, коли мали зіткнутися. Велика ріка темніла внизу перед ними, позначена вздовж надбережними ліхтарями й вогнями Труханова острова. Ліворуч, в тумані й шумі, мінливим килимом горіла низина Подолу.

— Ти любиш мене, Степанку? — раптом спитала вона.

— Надюню,— прошепотів він у нудзі,— Надюсю, я люблю тебе...

Він оповив їй рукою стан, і вона, припавши головою до плеча, тремтіла від далекої вільгості води й теплої вогкості очей. Він тихо гладив їй волосся, сам погноблений чуттям, що лишає по собі пустиню.

Вранці Степан вийшов до неї на пристань і довго махав кашкетом її хустині. Вона повезла з собою його привітання селу, кілька доручень і листа до одного з товаришів по роботі. Це був довгий лист, де він більше розпитував, ніж повідомляв. Про себе написав тільки, що склав іспита, надіється на стипендію і живе тим часом у знайомих. Зате під впливом спогадів, що охопили його, він докладно цікавився становищем сільбуду, тими лекціями, що програму їх ще сам склав, одвідуванням кіно, новими виставами. Він зовсім забув, що тільки тиждень минув, як покинув село. Зокрема він запитував про працю свого наступника. Бібліотека, його рідна дитина, складена з уламків поміщицьких книгозбірень, розкладок з повітполітосвіти та дрібних купівель і пожертв, нараховувала 2178 томів, що він їх

сам переписав, перенумерував і порозставляв, розбивши на відділи. Це була найбільша сільська бібліотека в окрузі, і кожен том її мав на собі печатку його дбання.

"Нагадай, щоб забрали з повіту ленінський куток,— писав він,— сім карбованців я заплатив, лишається два з половиною. Плакати й стрічки, що повишивали дівчата, сховані у великій шафі, ключі я віддав Петрові. Загадай дівчатам зробити ще бант — чорний з червоним, тут, у інституті, такий висить на портреті, дуже красиво. Нікого я тут ще не знаю. Бачив двох хлопців із якогось села — несвідомі такі, аж сум мене взяв. Важко мені буде на харчі, та вже терпітиму. Пиши мені про все, може, на Різдво приїду. Степан".

Коли пароплав зник з видноти, хлопець сів на лавочку й скрутив цигарку. Пристань спорожня. Хлопчаки з насінням та зельтерською водою знічев'я заводили між собою сварки. Один з них попросив у нього прикурити й співчутливо сказав:

— Баришня ваша поїхала. А без баришні скучно.

Степан посміхнувся на його слова й важливий вигляд знавця. Він теж міг би поїхати завтра, навіть розумно було б це зробити, замість тинятись півголодному по місті. Однаково, мабуть, лекції й через тиждень ще не почнуться. Та щось затримувало його, якесь чекання й прихована неохота вертатись хоч би на кілька день додому. Лист його був тільки з вигляду щирий, йому здавалось, що вже ціла вічність минула з того часу, як він покинув сільські оселі, і коли в листі він так докладно цікавився тамтешніми справами, то тільки душив себе, хотів сам себе переконати, що минуле йому близьке, що він живе ще ним і для нього.

О першій годині побачив, як і сподівався, своє ім'я в списі прийнятих, подав до соцзабезної комісії прохання про стипендію і зайшов до Левка по книжки, бо перед ним був цілий тиждень гулящого часу. Але Левкова бібліотека була надто обмежена й випадкова — крім сільськогосподарських підручників, він мав комплект "Літературно-наукового вісника" за 1907 рік, "Хмари" Нечуя-Левицького та збірку творів Фонвізіна. Все це Степан зав'язав мотузкою і забрав, прилучивши ще підручника сільськогосподарської економіки, що міг знадобитися йому в інституті. Крім цього, Левко порадив йому те, чого сам ніяк не міг зібратися зробити — оглянути місто. Витягши з шухляди старий план Києва, він доручив його хлопцеві як провідну зорю.

Ця порада зацікавила хлопця. Поснідавши салом і хлібом, він брав книжку вісника й виряджався на цілий день, систематично оглядаючи всі місця, що на плані були умовно позначені й мали збоку пояснення. За три дні він одвідав Лавру, спустився в дальні й ближні печери, де у вузькому кам'яному проході з низьким склепінням тягнуться одноманітні засклені домовини святих і свічки прочан блимають, задихаючись, у загусклому повітрі; зайшов на Аскольдову могилу, занедбане тепер кладовище, і читав там на пам'ятниках імена людей, що жили колись і не лишили по собі нічого, крім табличок; гуляв крутими алеями колишнього Царського саду, сидів із книжкою над кручею, що спадає до Дніпра; був у Софії і Володимирському соборі, осередках церковного руху, що непомітно точиться під високими банями; дивився на Золоті Ворота, колись браму великого Києва, обійшов великі базари — Житній, Єврейський та Бессарабку, блукав коло вокзалу, подорожував Берестейським шосе до політехніки, мандрував через Деміївку в Голосіївський ліс, спочивав у Ботанічному саду й витратився не без вагання на тридцять копійок, щоб потрапити до Історичного музею та музею Ханенка, де захоплено любувався на прадідівську зброю, старовинні меблі,

панно й фарфоровий кольоровий посуд, що найбільше спиняв на собі його очі. Близьк, фарби й тонкі малюнки на ньому чарували його й вабили до себе його руки. Він подовгу стояв перед експонатами, пильнував у них кожної дрібнички, міцно вбираючи їх у пам'ять, і все нове, що він бачив, легко вкладалося йому в голову рівними шарами, зв'язуючись тисячами ниток з тим, що він читав чи про що догадувався. І все нове збуджувало йому нову жадобу. Від пам'ятників, позначених у старому плані, лишилися здебільшого самі п'єдестали. Постаті Іскри і Кочубея він, правда, бачив — вони валялись на надбережжі з побитими руками коло якоїсь кузні. Тільки Богдан сказав незайманий на баскому коні й показував на північ булавою, чи то погрожуючи нею, чи збираючись її схилити.

Найуважніше він оглянув Поділ, ту частину міста, де сам жив, наочно переконуючись, що не тільки від людей лишаються мертві написи, а й цілі доби історії минають майже без сліду, покидаючи там і там невиразні здогади про колишню велич. Близький центр середніх віків з Академією та славетними монастирями обернувся тепер у дрібне торжище, притулок крамарів і лайливих перекупок, осередок кустарних виробництв мила, гільз, шкіри, оцту й гуталіну.

Надвечір Степан, вертаючись із мандрів, спускався просто до Дніпра десь на відлюддя, купався там і стомлено чвалав додому. Після вечірньої порції сала, що стало йому єдиним пожитком, він виходив на подвір'я, сідав під сараєм і кутив. Дім Гнідих здавався йому мертвим. Якщо там і було життя, то зокола зовсім непримітне. Ні гомону, ні шуму не лунало з нього, і двері його одчинялись дуже неохоче. На ніч він мовчки запалював вогні. За весь час Степан тільки раз мельки бачив господаря, що вертався з крамниці; господиня двічі на день доїла корів, та молока йому вже не пропонувала. Але щовечора на ганок виходила покурити самотня постать юнака, що

першого дня почастивав Степана цигаркою. Він сидів, кутив, потім зникав у хаті. Степан мимоволі почував до нього симпатію, бо юнак той здавався також самотнім, як і він сам. Але підійти й заговорити з ним не наслідювався. Спати лягав рано, не маючи світла, і спав допізна, надолужуючи спочинком свої злиденні харчі. Всі думки про шукання житла на зиму відкладав, аж поки не одержить стипендії. Але справа раптом повернулася до нього зовсім несподівано.

Одного вечора до нього підійшов сам господар, тонконогий крамар, привітався і навіть сів коло нього на чурака. Дивлячись убік крізь свої окуляри, він спитав хлопця:

— Ну що, знайшли собі квартиру?

Степан цілком припускав можливість цієї неприємної розмови і мав готову відповідь — через тиждень він вибереться. Дістане стипендію, це напевно, і вибереться. Крамар мугикнув, його пропозиція була така: хай Степан лишається в них, спатиме в кухні,— там є ліжко,— матиме обід і на сніданок та вечерю щось, а зате доглядатиме корови, наноситиме до хати води — кран був тільки надворі,— та настанчатиме взимку дрова. Більше нічого. На цих умовах крамар згоджувався його законно заявити як небожа. Коли дійшла Степанові черга відповідати, він трохи подумав, більше з самоповаги, бо думати, властиво, не було про що: він умить зміркував, що матиме харч і тепле помешкання, а стипендія лишатиметься йому на одержу й книжки. Робота не важка. Щось краще годі й уявити. Хлопець поважно відповів:

— Тоді я останусь.

Гнідий підвівся.

— Так перебирайтесь,— сказав він.

Через півгодини Степан покинув свій хлів і оселився в невеличкій кухні, де під стіною коло плитки стояло ліжко, а над ним клацав дешевий дерев'яний годинник. Господиня назвалась Тамарою Василівною, видала йому гасову лампу, склянку молока, хліба й шматок печені, яким він і відсвяткував свої входи. Матрац на ліжку видався йому після верстата царським пуховиком, а вранці він почав уже виконувати свої нові обов'язки коровника, водочерпія та дроворуба.

VII

В неділю, коли мала вернутись Надійка, Степан зробив надвечір генеральний огляд своїй одежі, попришивав непевні гудзики голкою, яку звик при собі мати за довгий час парубкування, витрусив френча й витер чоботи торбинкою. Костюм свій він носив уже третій рік, сукно на ньому злиняло від сонця, але це було міцне офіцерське сукно, що не дасть дірок ще років зо три. Потім ретельно поголився перед маленьким кривим дзеркалом, що висіло в кухні, бо останній тиждень став зовсім бородатий. Почуваючи себе свіжим, молодим і вродливим після цієї операції, хлопець бадьоро вийшов з хати, простуючи до критого ринку.

Два дні, що він пробув на новому помешканні, заспокоїли й зміцнили його. Гаряча страва, що була знайденим скарбом після черствого лісниківання, освіжила йому нутрощі й думки. Вчора він, при нагоді скористувавшись зайвиною гарячої води в казані, виправ свою білизну, висушив її на сонці й покачав. Він умів прати, прасувати, парити страву, навіть латати чоботи. Побачивши певність своєї невеличкої посади, він виніс уранці на базар дві сухі паляниці, вже непотрібні йому, і продав їх за десять копійок, бо не любив давати на загин щось, що можна було якось спожиткувати. Неохайності й неощадності йому ніяк

тим часом не можна було закинути, і коли він на той гривеник купив два десятки легких цигарок, то таких розкошів дозволився б і останній жебрак того дня, коли має вернутись кохана, яку ждано і жадано.

Роботи по господарству пана Гнідого — він вирахував — було не більше, як на півтори-дві години щодня. На інститут і науку йому лишалось доволі часу; ще стипендія — і він має під собою поки що станівкий ґрунт для дальших заходів. Цю переміну на краще в своєму побуті він прийняв як належне, він ніби чекав її, не знаючи, звідки саме вона має прийти, бо попри всі сумніви й вагання, був своєї фортуни певен. Як молодий мисливець у лісі, тремтячи перед звіром, але вірячи в несхибність своєї руки, він був готовий до дальших посмішок своєї долі, хоч би часом вона й показувала йому язика.

Надійка справді приїхала, але в дівчат були ті ж самі гості,— інструктор і молоденький Яша,— тому поговорити з нею не було жодної змоги, якщо він не хотів зрадити свого почуття перед цими глузівниками. Степан пригноблено закурив свою легку цигарку, але Надійка так палко на нього глянула, передаючи відписа від сільського товариша, що він умить просвітлів, поринаючи у м'яке літепло, і насолодно подумав, ховаючи листа до кишені:

— Люба Надійка! Кохана, єдина Надійка!

Яша, що був у курсі всіх об'яв та афіш, запропонував піти сьогодні на літературну вечірку, що відбудеться в залі Національної бібліотеки заходами культкомісії місцевому ВУАН. Яша не пам'ятав, яка саме літорганізація виступатиме, але запевняв, що вхід вільний і що на кожній літвечірці можна досхочу наплескатись і нареготатись.

— Це чудаки,— казав він,— є такі, що вже з вусами.

Надійка спробувала послатись на свою втому, щоб лишитись із Степаном, але Яша категорично заявив:

— Обридне ще цілуватись.

І всі пішли на літвечірку.

Прийшли вони на годину пізніше, ніж оповіщено початок, але мусили ще півгодини чекати. Це спізнення не було виявом недбалості публіки до літератури, а явищем загальним, одним із наслідків глибокої зневіри до громадського життя. Розпорошений і загнаний у свої нори обиватель надто неохоче вилазить із них, і коли йому кажуть прийти о першій, він приходить о другій, ще годину посмоктавши свою лапу.

Вредний Яша власною персоною сів між Степаном і Надійкою, перетявши їм шляхи сполучення, і хлопцеві не лишалось нічого іншого, як роздивлятись на публіку й на залу.

Місця в малій залі Національної бібліотеки, де звичайно вечірки відбувались, поділялись за класовим принципом на дві категорії — спереду стільці для обраних, ззаду лави для плебсу, здебільшого студентського: позад лав було ще досить порожньої підлоги, де могли стояти ті, хто й на лави не втрапив. Кволі голоси літераторів, що здебільшого не вміють ні читати, ні промовляти, долітають сюди до вух зовсім невиразним мимренням, і публіка мусить тут розважатися самим виглядом літературного дійства, постаттю письменника, що читає, його колегами, що сидять на підвищенні за столом, курять, пишуть одне одному записки, позіхають і роблять натхненні обличчя. Найбільше оплесків посилає ця гальорка не белетристам, що розкладають на кафедрі рукописа й читають довго, а поетам,

що виходять серед підвищення і декламують напам'ять з жестами та почуттями, бо в них більше театру, і вони швидко міняються. Перші два ряди стільців призначались для найобраніших — критиків та письменників, літературних метрів і сантиметрів, що приходять з дружинами та знайомими й не можуть сидіти далі другого ряду, щоб не зганьбити гідності самої літератури, бо ж ідею можна вшанувати тільки в особі її представника. І частина з них справді сиділа в перших рядах, бо тими представниками була, а друга вважала себе за представників, бо там сиділа.

Серед цього літературного beau-monde'у Степан постеріг того молодика, що сказав щось про вірші на його адресу, коли він промишляв за посадою в державному видавництві, і хоч спогад про це зовсім був-таки досить прикрий, він зацікавився юнаком і спитав у Яші, хто то.

— А це Вигорський,— відповів той.— Поет такий. Нічого вірші пише.

Це була перша вечірка поточного літературного сезону, тому аудиторія зібралась численна і увійти до зали було зовсім не так вільно, як написано в афіші. Традиція прилюдних літвечірок, породження тих часів, коли паперу не вистачало навіть на цигарки і мистецтву дано було гасло виходити на вулицю, тому й література мусила стати видовиськом, а літератор — читцем-декламатором,— ця традиція вмирає перед нашими очима, і ми спокійно можемо промовити "амінь" над її труною. Література — це зрештою, книжка, а не дикція, і виконувати її прилюдно так само чудно, як і читати без рояля музичні твори.

Коли письменники посіли свої належні місця на підвищенні за столом, голова культкомісії місцевому ВУАН відчинив чи відтулив вечірку, сказавши кілька зворушливих слів про

літературу, її сучасні завдання й висловивши відповідну надію. Але Степан не зважив на те, що читано. Сторонні думки дедалі глибше проймали його, заступаючи йому твори і натовп. Він думав про самих письменників, про те, що вони виходять перед інших і інші їх слухають. Вони висунулись із юрби, посіли власні місця, і всі знають їх на прізвище. Вони пишуть книжки, ці книжки друкують, продають, беруть до бібліотек, і на книжці того Вигорського, що він тут побачив, його власною рукою поставлено печатку в далекому сільбуді. І от сам її автор. Він заздрих їм і не ховав від себе цього, бо теж хотів висунутись і бути обраним. Сміх і оплески, що були нагородою тим щасливцям, мало його не ображали, і кожен новий з них, з'являючись коло кафедри, ставив йому боляче питання, чому це не він. Бо він хотів бути кожним із них, однаково — прозаїком чи поетом.

Читання творів на літвечірці — тільки вступ до найголовнішої частини її — обговорення чи дискусії. Публіка любить дискусії не тому, що бере в них участь. Дискусія більше видовисько, ніж читання, масовіше й пікантніше. Але, як правило, ніхто спочатку не хоче виступати. Адже останній має приємну змогу вилаяти всіх попередніх і здаватись самим найрозумнішим. Спеціалісти критики, що свій престиж підтримують тим, що ніколи нічим не бувають вдоволені, гордо відмовляються виголошувати свою високу думку, і їх треба припрошувати, як іменитих гостей на званому обіді. Та й взагалі всі краще воліють сміятися з інших, ніж самим їх смішити, але коли один хтось виступить, потік промовців суне навалою. Розумність заразлива.

На першій літвечірці кожен, цілком природно, хотів себе виявити, і безневинна кафедра стала місцем запеклої словесної боротьби, де проявлено всі можливості спроби переконання — глум, дотеп, знущання, ревізія предків письменника з метою виявити серед них куркуля чи буржуя, цитати з колишніх його

творів, де він казав не те, що каже тепер, і таке інше, цікаве для слухачів, але сумне для літератури. Всі промовці, без різниці переконань, брались на ці прекрасні й чисті способи, кожен виправдуючи себе тим, що противник його до цього змушує. За півгодини на підвищенні почався справжній лицарський турнір, де Дон Кіхоти в панцирах із цитат і просто голіруч билися з невмирущими вітряками під оплески й регіт задоволених слухачів, а Санчо Панси появляли свої розумові вартості, голублячи мрію стати губернаторами на літературному острові. Ці сутички завсігди кінчались внічию, що давало кожному вважати за переможця саме себе.

На початку дискусії Степан, завмираючи від внутрішнього хвилювання, міркував про те, що може він написати. Про що може написати. Як може написати. Він перебирав усі події свого життя, що могли б бути цікаві й іншим, радісно хапався за деякі й розпачливо відкидав їх, почувавши їхню блідоту. Але перший крок він, проте, зробив, і основну вміість письменника проявив відразу — здібність розшаруватись, глянути на себе крізь мікроскоп, розкласти себе самого на можливі теми, трактувати власне "я" як матеріал. Тільки хлопець безпорадний був перед самим собою, почувавши в собі то пустку, то надмір, який не міг опанувати.

Він тоскно підвів голову й глянув на чергового промовця, якого слухали уважніше, ніж інших, і сам звернув на нього увагу. Той говорив плавко й дотепно, ефектно наголошуючи слова, підкреслюючи речення, немов вставляв їх у блискучі рамки; в міру спроможності він кидав слухачам влучне слівце, збуджував сміх, поправляв тим часом пенсне і починав знову з новим натхненням. З його уст сипались цитати всіма мовами, літературні факти, півфакти й анекдоти, його обличчя виявляло гнів ображеного велетня, глум зневаженого карлика, тулуб схилявся й випростувався в такт м'яким акторським жестам. Його слова зліплялись шматочками здобного тіста, він

формував їх у листкові пиріжечки, посипав цукром і цукрином, квітчав мармеладними трояндочками і закохано спинявся на мить перед тим, як віддати ці ласощі на поживу.

— Хто це? — спитав у Яші Степан, вражений цим кондитерським мистецтвом.

Яша здивувався з безодні його неучтва. Це ж Михайло Світозаров, найголовніший критик! І Степан вперше за весь вечір приєднав свої оплески до бурі аплодисментів, що вкрили слова великого критика.

О дванадцятій годині вночі голова культкомісії місцевому ВУАН зачинив і затулив вечірку, сказавши кілька зворушливих слів про те, що все якось обійдеться, що смертельної небезпеки немає і дай боже здоров'я літературі. На цьому вистава кінчилась, і поле бою очищено без санітарної допомоги, бо літературні трупи не втрачають здібності рухатись.

— Ну й скубуться, боже мій! — скрикнув на вулиці Яша.— Люблю дивитись. Той тому — гав! а той — гав-гав!

— Пишуть вони погано, от що,— поважно сказав інструктор.
— Я читаю зараз Загоскіна — отой пише.

— А я люблю Бенуа,— промовила Нюся.

Ганнуся мовчала. Література одібрала їй чотири години, і завтра вона мусила вставати вдосвіта, щоб кінчати замовлення.

Надійка, ідучи позаду з Степаном, розповідала йому сільських новин. Він похмуро мовчав. Коло ґанку вона шепнула йому:

— Приходь же завтра.

Степан вертався додому, охоплений єдиною думкою, віддаючись їй до решти, до останньої клітини свого мозку. Бажання, виникши в ньому й прищепившись, скоряло його всього, зрушувало собі на користь всі його сили, заступало весь світ, роблячи його самого подібним на тетерю, що тільки власний спів чує. Молода пружина його думки, що допіру ще кволо ворушилась, напружилась і почала розтягатись, даючи рух сотням коліщат і підойм. Так, Степан мусив стати письменником. Нічого ні страшного, ні незвичайного він не почував у цьому жаданні. Він зріднився з ним за кілька годин так, ніби викохував роки, а в хвилюванні своєму вбачав ознаку хисту, прояв натхнення до творчості.

Тему собі він уже обрав — напише оповідання про свою стару, пощерблену бритву, що немилосердно скубе його, коли він робить свій туалет. Ось її надзвичайна історія.

Тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року він востаннє ховався з рушницею по лісах у повстанні проти денікінців. Їх був невеличкий загін, душ із двадцятєро, що пробивались до головного повстанського табору під Черкасами. Вночі їх оточено, але невдало — весь загін встиг вислизнути, тікаючи поодинці на ближчі села до слушного часу. Засунувши рушницю в примітну копицю на полі, Степан вільним громадянином мандрував шляхом, але був спійманий і доставлений на допит. Він так спокійно й наївно твердив, що пан офіцер має справу з безневинним парубком он з того села, що пан офіцер завагався й призначив черкеса провести його до села та розпитати, чи справді він там живе і чи треба було йому ходити в поле, а в противному разі вчинити йому смерть коло зборні на страх і науку всьому світові.

Чорний патlach у папасі, вигукуючи найстрашніші загрози, сів на коня, оперезав хлопця для певності нагаєм і погнав перед себе, пообіцявши застрелити, як скаженого пса, за першої ж спроби тікати. Та коли за верству Степан, присягаючись усіма богами й батьками на свою мировитість, запропонував цьому суворому східникові на доказ того свою бритву, що носив за халявою, той пересвідчився в його безневинності, оперезав його ще раз по плечах і сказав забиратися під три чорти і навіть далі. Але Степан, добре знаючи їхні веселі звички, непорушно стояв на місці, аж поки кавказець не від'їхав так завдальшки, що не міг загнати йому в спину кулю. Але найдивніше те, що через тиждень, коли повстанці, таки з'єднавшись, дали денікінцям переможний бій, Степан побачив того кавказця вбитим серед поля і витяг у нього з кишені свою власну бритву. Цю пригоду, саму з себе теж цікаву, хлопець поглибив, надаючи їй широкої, трохи не символічної ваги.

Бритва, в його композиції, належала спочатку фронтовому офіцерові, як втіленню царату, але на початку революції його вбито, і бритва перейшла до переможця — прихильника Тимчасового уряду. Від нього її здобув петлюрівець, поступившись нею незабаром червоному повстанцеві, що на мить впустив її перед денікінцем, але зразу ж забрав назад, уже назавсідги, як законний власник. Долю своєї бритви він підніс до історії громадянської війни, зробив її символом виборюваної влади, але цю канву мав вишити блискучими нитками, прибрати в тіло й рух, щоб надати життя своїй ідеї. Дорогою він обмислював різні епізоди й деталі, черпаючи їх із свого військового досвіду.

Дерев'яний годинник у кухні показував на чверть першу, коли Степан зайшов у хату, тихо запалив лампу, хапливо видобув папір і сів до столу писати, потопаючи у зливі образів і слів. О другій з половиною він кінчив, сховав рукописи, не

читаючи, ліг, ще кілька хвилин снував крихкі марева й заснув кам'яним сном.

VIII

Упоравши корови й виконавши геть усі господарські обов'язки за певним, уже виробленим регламентом, Степан прочитав своє оповідання й лишився цілком задоволений. Прекрасне оповідання. Глибоке й розумне. І він його написав! Хлопець закохано гортав сторінки — речовий доказ своєї талановитості й запоруку майбутньої слави. виправивши дещо з огріхів і начисто переписавши свій твір, він замислився над його дальшою долею. Передусім треба його підписати, зв'язати його з собою певним ім'ям. Йому відомо було, що дехто з письменників прибирає собі інше ім'я, так званий псевдонім чи псевдомін, мов ті ченці, що відмовляються світу й самих себе з усіма ознаками. Так зробив, наприклад, Олесь, але Степанові цей шлях був відразний. Насамперед його прізвище зовсім не таке, щоб його соромитись, воно навіть сучасне, коли хочете, а по-друге, навіщо критись? Хай усі знають, що Степан Радченко пише оповідання, що він письменник, виступає в Академії і дістає оплески. Хай у сільбуді буде його книжка, і товариші, що він покинув, хай дивуються й заздять йому!

Але, взявшись підписуватись, він завагався — коли прізвище було йому зовсім до вподоби, то саме ім'я — Степан його трохи збентежило. Надто воно було не тільки просте, а й заяложене якесь, і грубе. Хлопець довго міркував, вагаючись між бажанням зберегти себе цілком у підписі й зробити його гучним та блискучим. Він перебрав силу імен, шукаючи гідного наступника, і раптом йому спала в голову чудова думка трохи переінакшити своє власне ім'я, надати йому потрібної урочистості, змінивши одну тільки букву та наголос. Він наважився, підписався і став із Степана — Стефаном, діставши собі нове хрещення.

Доля кожного твору — бути, по змозі, видрукованим, щоб потрапити до читача й зачарувати його. Оповідання Стефана Радченка, письменника, що подавав собі великі надії, а ще більші на себе покладав, теж, на думку його автора, мусило прикрасити десь сторінки журналу, і то якнайшвидше. З журналів він у своїй сільбудівській практиці знав самий "Червоний шлях", що виходив у Харкові,— туди й належало це надзвичайне оповідання послати, але потреба зараз же, негайно почути вирок із сторонніх уст так захопила молодого письменника, що він вирішив його сьогодні ж комусь знаючому прочитати. Кому саме? Михайлові Світозарову, критикові, що так лепсько промовляв учора з трибуни, так захопив усіх і здобув такі овації, йому, йому і тільки йому! Він прекрасно знається на літературі, він мусить бути чулий до кожного нового подиху, то більше до такого свіжого, мусить підтримати новака, напутити, порадити. Це, зрештою, його обов'язок і завдання. Критикова постать в палкій уяві юнака ставала добрим божеством, що зичливо прийме його перші літературні жертвоприносини.

І Степан поклав до нього вдатись. Він не знав, правда, його адреси, але творча винахідливість вмить підказала йому, що її можна довідатися в адресному бюро. Як зручно жити в місті! Скільки тут вигод! Розпитавши в Тамари Василівни, де саме воно міститься, те бюро, Степан перед обідом помчав туди й за гривеника довідався про свій шлях до літературних верховин.

По обіді він вийшов за ворота певним кроком людини, що знайшла своє місце в пущах світобудови. Легко минав квартал по кварталу, неуважно спиняючись перед вітринами й афішами, щоб показати самому собі, що нікуди не поспішає. Проходячи повз садки на Володимирській вулиці проти пам'ятника Хмельницькому, він зайшов і сів на лавочці серед дітей, що скакали тут, бігали наввипередки й підкидали м'ячі. Їхні веселощі заражали його. Затримавши м'яча, що випадково

підкотився йому до ніг, хлопець так високо підкинув його, врівень з будинками, що дітвора весело заплескала й загукала, крім власниці, що не сподівалась уже дістати свою цяцьку з лона небес. Але м'яч бомбою упав з-під хмар, викликавши новий вибух божевільних радощів. Всі навзаводи трутили хлопцеві свої м'ячі, щоб і вони таке головокрутне літання зробили, та він, забравши три, почав підкидати їх усі разом, як цирковий жонглер, вкрай зачудувавши своїх малих прихильників.

В їхньому гурті він переживав солодкі хвилини, не затьмарені ні думками про майбутнє, ні спогадами минулого, почував у собі дивну повінь існування, що дає радість саме з себе, не потребуючи ні надій, ні планів. Він мав себе птахом, що спиняється в повітрі на розгорнутих крилах, обнімаючи маленьким оком розкішну землю, квіткою, що розкриває вранці маківку, проливаючи запашність назустріч сонцю.

Він пішов далі, попрощавшись із дітьми, що кричали йому навздогін, і все навкруги приємно тішило йому очі — стара дзвіниця Софії, трамваї й хвиляста вулиця, обсаджена вздовж каштанами. Близько опери він спинився ще послухати українських пісень у виконанні двох жінок і сліпого діда, представників мистецтва, що вийшло на вулицю, і потім того звернув на Нестерівську вулицю, куди вело його бажання і вказівки адресового бюро. Що ближчав він до заповідного будинку, то більше прокидалось у ньому — не хвилювання, — неприємне почуття жінки, що мусить роздягатись перед лікарем. Він похапцем добирав слів, що мав сказати:

"Вибачте, я написав оповідання і прийшов до вас, щоб ви послушали його".

Ні, краще:

"Вибачте, що я турбую вас, але я хочу знати вашу думку про оповідання, що я написав".

Будинок, де жив великий критик, був теж великий і мав два флігелі в дворі. Покладаючись на своє чуття, Степан зійшов на п'ятий поверх першого будинку, але останнє помешкання в ньому мало дванадцятий номер, замість потрібного вісімнадцятого. Тоді він, розпитавши в дворі, пішов у другий флігель, починаючи вже хвилюватись. Ударивши кулаком у двері, він почав чекати, і серце його кидалось багато голосніше, ніж він постукав. Він постукав ще раз, сам злякавшись своєї настирливості.

— Кого вам? — спитала жіноча постать, відчинивши.

— Вибачте, що я турбую вас...— почав Степан, не пізнаючи свого голосу. Я хочу бачити...— Він запнувся, забувши прізвище. Я хочу бачити... критика...

— Критика? — здивувалась жінка, тримаючи рукою на грудях капризний капот.

— Цебто він статті пише,— тлумачив хлопець, знемагаючи під вагою хреста...— Михайла...

— Михайла Демидовича Світозарова? Професора? — полегшено сказала жінка, впускаючи його. — Да, да, це тут, Сюди.

Вона повела темним коридором хлопця, що тремтів, як молодий злодій, вперше полізши вночі грабувати помешкання.

— Міша, до тебе хтось.

Хлопець зайшов у кімнату, де коло вікна за столом серед купи книжок сидів сам великий критик і писав, не підводячи голови. Степан спинився край килима, що лежав на підлозі, і боязко майнув очима по великих книжкових шафах, що тяглися вздовж стін. Побожний трепет пройняв його холодком у цьому святилищі, і він ладен був стояти так годину, дві, без кінця, почувавши щось величне й млосьне.

Нарешті великий критик кінчив переливати свою думку на папір і запитливо глянув на хлопця, якого погляд цей торкнувся страшним штихом.

— Вибачте,— сказав він, уклоняючись,— ви товариш Михайло Світозаров?

Сам свідомий недоцільності такого питання, він постарався хоч у міру змоги ковтнути маловідповідне слово "товариш".

— Я Світозаров. А в чому річ?

— Я ось написав оповідання...— почав хлопець, але спинився, побачивши на обличчі в критика неприємну гримасу.

— Мені ніколи,— відповів критик.— Я зайнятий.

Ця зневажлива відповідь прикула Степана до місця. В тоскному холоді, що оповив його, він зрозумів тільки одне — слухати його не хочуть.

Як він не ворушився, то критик визнав за потрібне повторити, підкреслюючи склади:

— Я зай-ня-т-ий.

— До побачення,— глухо промовив Степан.

Вийшовши з двору, він пішов перед себе незнайомими вулицями, несучи на серці нестерпучий гніт безсилої люті. Ніколи ще не був він такий принижений та знищений. Зухвалі слова того книжного хробака лягли на нього ганебними плювками. Ну хай йому ніколи, але ж призначив би час! Хай зовсім одмовиться, але мусить порадити, куди вдатись! Та й яке має він право так казати? О, його до крові стібнув той пихуватий тон, той панський тон дідича від літератури!

Ідучи потупивши голову, він снував невиразні думки про помсту. Він міг би вдарити того слимака, розбити йому нахабне пенсне, тягати по підлозі його випещене тіло, бо перевага його м'язів була безперечна. І тому, що тільки такий спосіб помсти міг уявити, свідомість безсилості ще більше його виснажувала. В ньому знову прокидався селяк з глухою ворожістю до всього, що від нього вище.

Опинившись десь біля парку, він зайшов і сів на крайню лавочку. Трохи згодом, озирнувшись, він його пізнав — це був Золотоворітський сквер з двома обгородженими купами розваленого каменю, що й дали йому назву. Охоплений підступом всепалющої ненависті, він пробурмотів, криво посміхаючись:

— Тоже... Золоті ворота!

Несподівана рана заступила юнакові всі думки. Почуття, що з дому він виходив пишним Стефаном, а вертатись має затюканим Степаном, не хотіло його покидати. Він тупо дивиться на людей, що проходили повз непрозорими силветами, вбачаючи в кожному з них потайних ворогів.

Зело дерев швидко темніло, плюскіт фонтана міцнішав у сутінках, і густий вечір тихо знімався з-над кущів. Раптом зайнялись ліхтарі. В своєму кутку хлопець давно вже лишився сам. Денні одвідувачі скверу, чеснотливі тати з газетами й нені та няньки з колисками на колесах, розтанули тут разом з останнім промінням світла. На зміну їм злітались нічні метелики та їхні ловці.

Степан встав, добув свій твір і порвав його на шматки.

— Будь ти прокляте,— сказав він.

Він рушив до Надійки, хоч йому однаково було, бачити її чи ні. Але він пішов би до неї після перемоги, тож вирішив іти й після поразки. Вона радісно зустріла його в своїй хустині на розі вулиці, бо виглядала його, гуляючи.

Вона відхилила голову, його побачивши, і пристрасно засміялась, але він холодно до неї привітався:

— Здрастуй, Надійко.

Вони пішли до Царського саду, і дівчина, сміючись, щасливо розповідала про перший день лекцій у технікумі. Він зціпив губи. В його інституті теж, певно, лекції почались. Ну і хай починаються! Він замкнувся враз у собі й похмуро визирав на світ крізь добровільні ґратки. Сміх Надійчин був йому нестерпучий, її веселість ображала його. Раптом відразу зайнялась в ньому до дівчини, і це чуття було йому приємне.

— А що пише Семен? — спитала Надійка, ще не почувуючи його настрою.

— Нічого не пише,— відповів він.

Та й справді, він цього не знав, бо листа від сільського приятеля ще не прочитав.

Надійка здивовано на нього глянула.

— Ти чудний сьогодні, Степанку,— несміливо промовила вона,

Він нічого не відповів. І вони мовчки дійшли до підгір'я Царського саду. Ця мовчанка ображала дівчину, і вона спинилась, стримуючи сльози.

— Я піду додому, коли ти мене не любиш...

Степан шарпнув її за руку.

— Люблю. Ходімо.

Він почував свою над нею владу і хотів, щоб вона корилась. Вся прикрість його на ній зосереджувалась, і він, може, вдарив би її, коли б вона надумала сперечатись. Але вона покірно пішла.

Коли вони зійшли на пригорок, з долини знялася в небо блакитна ракета й погасла вгорі з тихеньким тріском. Пускали феєрверк. Рожеві, сині, червоні й жовті вогні, свистячи, гнались угору, креслячи світлючі дуги на темному тлі, вибухали й падали на землю іскристим дощем.

Степан дістав останню з своїх легких цигарок і запалив її.

— Сволочі вони всі,— похмуро промовив він, сплюнувши.

Надійка захоплено споглядала на небачену ще гру кольорів та вогню, забувши на мить про свого невеселого хлопця.

— Хто? — не розуміючи, спитала вона.

— Всі, що отам дивляться.

— Ми теж дивимося,— боязко зауважила вона, налякана його голосом.

— Думаєш, для тебе пускають? — суворо посміхнувся Степан.

Вона зітхнула. Він повернувся спиною до вогнів і пішов. Надійка мовчки наздогнала його й глянула йому в обличчя. Воно було байдуже, холодне в раптових спалахах цигарки.

За кілька хвилин вони опинились у гущавині, де кінчалась алея й починалась стежка кран кручі. Темні чагарі тхнули тут вогкістю й похмурим спокоєм льоху. Спинившись край поглибленого мороком рівчака, вони дивились на той бік його, де темними велетнями височились купи дерев, завмерлих у лянному безгомінні. Тиша навкруги таїла чекання й жагу, мов напередодні грози, і шум міста внизу лунав далекими відгомонами грому.

Цигарка хлопцева погасла, і він нетерпляче кинув її в провалля. Потім обернувся до дівчини, що відчула його погляд з радісним трепетом.

— Степанку,— спитала вона, схиляючись до хлопця,— чого ти такий... сердитий?

Він зненацька обійняв її і притиснув до себе її груди з пристрасстю, роз'ятреною злобою та приниженням. І за це міцне оповиття вона ладна була забути йому всю попередню неувагу. Схопивши руками його голову, вона хотіла пригорнути її до себе й поцілувати, але він нерухомо здушував, знесилював її обіймами. Тоді дівчина уперлась йому руками в плечі, силуючись відштовхнути, але мусила їх відкинути, застогнавши з болем й задущення, раптом відчувши, що він бгає і гне її, що коліна їй ламляться і хмарна смуга неба пливе перед очима. І раптом упала навзнаки, холонучи від лоскотних дотиків повітря й трави до оголених стегон, придушена німим тягарем його тіла, що, пручнувшись, подвоїло її і пронизало.

Потім вони сиділи на лавці над річкою, що нечутно бігла вниз, коливаючи вогники фарватеру. Проринаючи крізь хмари та лист, на заході білий місяць сховався, що на воду клав холодні лелітки.

Бажання курити мучило Степана, і він рвав між пальцями порожню обгортку від легких цигарок.

— Чого ти мовчиш? — спитав він Надійку, підкинувши вгору шматки.

Вона тужно оповила його і припала обличчям йому до колін.

— Ти ж любиш мене? — пробурмотіла вона.

Він підвів її й відсторонив.

— Люблю. Нащо питати?

Тоді вона голосно заплакала, захилинаючись і хрипучи, немов стримувана повинь сліз відразу випорскнула з її очей руїнницьким потоком. Степан озирнувся навкруги.

— Не плач,— суворо сказав він.

Вона ридала, втративши в сльозах свідомість і волю.

— Я кажу тобі — перестань,— мовив він ще раз, шарпнувши її за руку.

Вона спинилась, але здушений зойк знову вирвався в неї і оскаженим його.

— Я піду, коли так,— сказав він, підвівшись.— Ти винна!— крикнув він.— Ти, ти винувата!

І пішов геть, повний туги та гніву.

IX

Життя страшне своєю невпинністю, нестримним поривом, що не схиляється перед найбільшим стражданням людини, показуючи спину її найгострішому болеві. Людина може досхочу борсатись у його тернах — воно пройде мимо з своїми глашатаями, що за страх і за совість кричать світові, що без терпів не буває троянди. Воно — той всесвітній нахаба, що на прохання обібраного жебрака відповідає штовханом, лящами, ціпком і суне далі, попалюючи цигарку, навіть не повернувши до жертви свій золочений монокль. На руїнах землетрусу вмиль виростають курені для живих, що з музикою кинули подушених у землю, домовини поростають травною, і жалібні серпанки спадають з облич, що давно вже прагнуть посміхнутись.

В тридцять сьомому номері на Нижньому Валі теж нічим не позначився льодовик, що насунув на душу одного з мешканців цього двору. Корови були вичищені, напоєні й нагодовані, води нааношено в потрібній мірі до послуг кожного, хто хотів її споживати,— все свідчило, отже, за цілковитий порядок, ніщо не зраджувало жодних змін, і загублений шаг позначився б тут більше, ніж втрачений спокій юнака.

Запасливий крамар почав уже наставати на зиму паливо. Заснулий двір Гнідих на хвилину прокинувся від лайки возовиків, рипу колод. З'явилися сірі мужички, що стоять по базарах та на рогах з пилами й сокирами, чекаючи покупців на свою робочу силу. Виробнича партія їх складається звичайно з двох дорослих та одного хлопчача, що тільки носить порубані дрова, підлягаючи приписам охорони дитячої праці. Степан взявся допомагати їм, переконавши, що це не вплине на їхню договірну ставку. Цілий день він завзято пиляв і рубав, так люто спускаючи на поліна сокиру, мов це були його давні воріженьки. Він бадьоро ворочав колодами, як галузками лози, розпитував селян про їхнє життя; розмовляв про їхні потреби, про стан культроботи в них, але, коли пішли вони, боляче відчув фальш своїх слів і нещирість своєї цікавості. Він не раз уже спостерігав у собі зміну, примусом одвертаючи від неї думки, а тепер мусив признатись собі одверто — село стало йому чуже. Воно потьмарніло в його спогадах, як блідне ліхтар у проміннях дня, але тяжіло над ним, як докір, як тривога.

Ввечері, лежачи на своєму ліжку, стомлений від дров та думок, він раптом згадав про листа, що відписав йому сільський товариш,— він же й досі не прочитав його! Хлопець видобув його з кишені, де він потерся вже, як задавнене свідоцтво. Повідомивши про стан справ, товариш писав йому: "...все думається, що ти поїхав на час і сьогодні-завтра вернешся. Звикли до тебе. Робота помалу йде, та знаєш наших хлопців? Поки за вуздечку ведеш, то й добре. А тут ще й Олексу

Петровича забирають у округ. Аж дивно — що де кращого в нас є, те од нас тікає. Та й подумати — тільки лихо тут людей держить. Сидиш, як окаянений. А коли хто їде, так повіриш, такий сум бере, що хоч плач. Почнеш часом думати — женитися пора, та й думати не хочеться. Ти кажеш, що на Різдво приїдеш, поговоримо. Тільки я так думаю, що ти не приїдеш. Що в тебе тут, жінка чи дитина? Попервах тільки скучно. Роботи там багато, цікавої роботи, а нас забудеш скоро, нові товариші підуть. От ти тільки пиши...".

Кожне слово цього листа його ранило своєю простою, разуючою правдивістю. І жодного слова він не міг заперечити. Тримавши в руках листа, хлопець заплющив очі й шепотів:

— Я не приїду, ніколи не приїду.

Він назвав себе зрадником. Так може робити тільки відступник, що обікрав батьків, і від них йому буде прокляття. Але зразу ж, почавши себе ганьбити, втратив з ока мету свого обурення: вона зникла під впливом невідомої сили, що дбайливо обернула його докори в недоцільний спалах. Чому, властиво, він має себе за зрадника? Хіба мало людей покидає село? Міста ж ростуть коштом села — це нормально, цілком нормально. До того ж його ВИШ — економічна, і, її скінчивши, однаково на село не вертатись. Місто призначено йому за оселю. Та й хіба щось справді у ньому змінилось? Такий він, як був. Все гаразд, він має харч і помешкання, за день-два дістане стипендію. В чому ж річ?

І тоді невиразним болем, як нудота, як страшний сон, зринув спогад, що він так шалено гнобив його, стирив, витравлював його сліди в свідомості, аж поки обернув його в непомітний рубець, що тільки іноді кров'ю сочив,— спогад про Надійку. Ця дівчина, що ще недавно так його вабила, враз стала його кошмаром, його кохання виявилось фальшованим

папірцем, втрученим серед метушні, і він викинув геть цей непотріб, лютуючи і себе маючи за обдуреного. Вона ж була від села, що зблякло в ньому, була дрібним епізодом того зруху, що його охопив, хоч болючим, тяжким, мало виправдним. Що з нею? Він зціплював зуби й зухвало шепотів:

— Не я, так другий.

Він ладен був крикнути це з дахів, щоб позбутись глухої гризоти, що не корилась його владним наказам. А мусив викреслити Надійку з свого життя, знищити її в собі, як путо, що приковує в'язня до стіни. Бо зазирнув уже крізь ґратки на волю. Й до всіх, хто був чи міг бути свідком його минулого, він почував потайну ворожнечу. Змінюючи плани, він тяжко відчував на собі владу колишніх спільників. Він ніяк не міг себе примусити віднести Левкові книжки, що були вже прочитані чи хоч перегорнені. Йому прикро було б побачитись з тим, хто раніш здавався вартим наслідування ідеалом, а потім раптом виявив страшну свою порожнечу. Бо Левко ганебно став у його очах поруч Яші й інструктора, як конечний член трійки, що символізувала йому тупість села, його заскорузлість та ницість. Воно не бачить перспектив, або не шукає їх, або не потребує. І чепурненька кімната Левкова, мета його заздощів, здавалась йому тепер норою сліпого крота.

Через кілька днів своєї розпачливої самотності він силоміць вирядився до інституту. Так, стипендію йому призначили. Й замість радіти, він ображено подумав: вісімнадцять карбованців! Казали — двадцять п'ять. А сам він потай надіявся ще на більше. Єсть же стипендії на п'ятдесят? Навіть на всі сто?! Лекції вже почались, але він забув вдома олівця й папір, тому визнав за недоцільне цього дня на них з'являтись. Та й великої охоти до цього якраз не чув.

На вулиці його огорнула дивна турбота. Він часто спинявся коло тумб з афішами, коло об'яв, плакатів кіно та вітрин, роздивляючись на все так старанно, як колись на експонати в музеї, не без певної побожності й захоплення. Малюнки, зокрема, вабили його. Величезна афіша цирку, зроблена трьома яскравими фарбами, червоною, зеленою та ясно-синьою, оповіщала, що незабаром розпочинає свої гастролі всевідомий і на предиво спритний клоун та акробат, і тут же, як безперечний на все це доказ, був показаний він із трупом, окремо на землі й так само під недосяжною банею.

"Це дуже цікаво",— подумав Степан.

Поруч він довідався, що в театрі ім. Тараса Григоровича Шевченка дає концерти всесвітньознаменитий скрипаль, що з приємною посмішкою дивився на хлопця з-під сірої фарби.

"Молодець",— похвалив його Степан.

А в першому держкіно йшов чудовий фільм з участю всепреславого артиста, і перед химерним східним убранням дійових осіб на виставлених для принади кадрах хлопець боляче відчув свій старомодний френч, юхтові чоботи й пожмаканий кашкет. Сам славетний той артист щедро показував себе йому в фраківі без чалми, у фрак у чалмою, в шатах раджі, пішки й на баскому коні, соло, в дуеті з коханою і в хорі своїх прихильників. Степан мовчки, але невесело одійшов від цих картинок.

Дальшу зупинку зробив він коло вітрини кондитерської, де в поетичному порядку, на білому мереживному папері, в розмальованих коробочках, фаянсових тарелях та вазах розташувалось солодке, невимовно смачне їстиво. Він пожирав похмурими очима всю цю навалу бісквітних і мікадних тортів,

ромових бабок, заливних горіхів, купи шоколаду, шари кольористих тягучок і тістечок різної форми та змісту, не знаючи їм назви, але добре розуміючи, що назви ці — не пампушки, не пундики і не пірники. В своїй єдиній кишені він намацав двадцять копійок, але до крамниці зайти не зважився й купив пару тістечок на вулиці в милої дівчини, що мала приємність їх продавати й ніколи не їсти. Взявши до рук ці слизькуваті вироби цукерної індустрії, він нагло ковтнув їх, суворо сам до себе промовивши:

— Цить! Я теж хочу поласувати.

Це було йому мов перше причастя, що полишає по собі у вірного тугу від спожитої крові й надії на вічне життя.

Біля крамниці готового одягу Степан роздивлявся на костюми з таким виглядом, ніби йому тільки треба було вибрати котрийсь собі до лиця, з гарного матеріалу та добре пошитий. Налички з цінами аж ніяк не турбували вродливого хлопця — надто бо незмірні були вони з його фінансовими спроможностями, і він міг вибирати найдорожче, бо не міг купити й найдешевшого. Йому вільно було уявляти себе неподільним власником цих скарбів, що зробили б його кращим за того світового артиста, талановитішим за скрипаля й спритнішим за циркового акробата; він цілком собі до вподоби міг міняти щомить костюми, приміряти капелюхи й краватки, добирати хусточок і шарпеток, бо жоден закон не забороняє користуватись чужим майном у власній уяві. І хлопець усвідомлював ту мить чудесну вагу одежі, що давно перестала вже бути способом прикривати тіло, прибравши ширшого й благороднішого завдання — прикрашати та поліпшувати його. Він, може, створив би щось геніальне, коли б одягти його ту мить в англійську сорочку з комірцем, куці вузькі штани й гостроносі черевики, але не створив нічого, бо й на час не кидала його гірка думка, що нічого за склом йому не належить і

належати не може. Він зітхав, але стояв далі, поринаючи очима в сукна та шовк, як нирець у хвилі, сподіваючись здобути перли, а саме жабурина витягаючи.

Він уже досить стомився від марного споглядання, коли до вітрини підійшла пані в легкій батистовій кофточці, що зраджувала мережку її сорочки. Опершись оголеними руками на поруччя, вона неуважно роздивлялась на рябизну краваток, може, навіть вибираючи, щоб зробити коханому приємний, елегантський і не дуже дорогий подарунок, що задовольнив би серце й гаманця, бо ж друге поширюється й стискається також, як і перше. Ця пані була напахчена міцними пахощами Парижа, і їхній дух стелився круг неї, як марево. Він пройняв хлопця солодким туманом, сколихнув, і ніс його поширився, жадібно вбираючи це незнайоме тонке повітря, що лилось по жилах п'янючим чадом. Він нюхав цю жінку, як нюхають квітки, дихав нею, як дихають свіжиною весни, смолистістю бору, вранішнім паруванням землі. Тільки перший струмінь був йому трохи відразний, як незвичний дим цигарки, що швидко захоплює і стає пристрастю. Коло цієї жінки він пережив те млосне завмирання, що справляє на людину височінь, жахаючи небезпекою і разом нею чаруючи. І коли пішла вона, він глянув їй услід нахабним і побожним оком. Він, стенаючись, думав, що ця спідниця теж підіймається, хоч яка вона біла, що це пахуче тіло він теж міг би взяти, як і кожне, і зразу ж думка ця здавалась йому диковиськом і страхіттям. Але ця помащена Парижем киянка згладила йому рубець, що належав Надійці, в бліду, непомітну смужку.

Вдома він блукав по підвір'ї, захлинаючись від божевільних мрій, що його змагали. Це не мрії навіть були, а безглузде, нісенітне марення. Покидаючи на середині одне, він хапався другого, смоктав, смакував його й теж відкидав, маючи безліч інших і кращих. Він робився народним комісаром, що їздив у його уяві в авто і виголошував промови, які хвилювали його до

самого шпіку; приймав чужоземні делегації, вів перемовини, запроваджував дивні закони, що змінювали лице землі, і по смерті скромно відкривав собі пам'ятники; то раптом ставав надзвичайним письменником, що кожен рядок його котився по світі віщим дзвоном, бентежачи людські серця, а власне серце найперше; то, занедбавши великі діла, надавав своєму обличчю чарівної краси, прибирався в найвиборніші костюми й скоряв жіночі серця поспіль, розбивав подружжя й тікав з коханками за всі можливі кордони, крім межі уяви; то кульбачив повстанського коня, добував із льохів сховані одрізани й на чолі ватаги безумців облягав місто, одмикав кулями ті крамниці, вантажив вози тих костюмів, тих ласощів та тістечок і клав під себе пахучу жінку, як полонянку. Така картина найбільше його захоплювала; стискуючи безсилі кулаки, він люто й пристрасно шепотів:

— Ну й грабив би! Ну й грабив!

Його вибаганки були невичерпні, фантазія невтомна, самозакохання непереможне. Він тримав у руках чарівний, камінь, що, міняючись і палаючи, показує всі дива землі. І той камінь був він сам.

А коли розум, настирливий проповідник, засохлий мудрець, що не спроможен зрозуміти бажання, злякано починав свою нужденну казань, він подібен був до цяцькового кораблика на хвилях справжнього моря, і всі причитання його нагадували скарги господаря, що взявся б намовою спинити потік із тріснутої водогінної труби.

Вночі йому снився сон. Він ішов розкішним садом по рівній алеї, затіненій гіллястими деревами, що під листом їх ховались довгасті, як банани, овочі. Хвилювання огорнуло його, коли він досяг роздоріжжя, так, ніби мав тут щось знайти чи когось здібати. Озирнувшись убік, він побачив альтанку, якої був не

постеріг, і зайшов у цей виноградом оповитий притулок. Незнайома, що в ній сиділа, навіть не підвела голови. Він, вагаючись, спинився на порозі і раптом побачив, що палець на її руці киває йому. Придивившись пильніше і дедалі більше дивуючись, він зауважив, що вона сидить у самій сорочці, а коло ніг її — став, де вона буде купатись. Зненацька вона відкинулась горілиць, і легіт нечутно здув з неї решту покриття. Він дико на неї кинувся, але тільки торкнувшись, пірнув у загусклу калюжу й прокинувся від стукоту серця.

Він довго дивився в темряву перед себе — гола жінка вві сні, за народною мудрістю, віщує неминучий сором.

Х

Єдиною розрадою Степанові цими днями тяжких іспитів було знайомство з сином Гнідих, Максимом,— тим молодиком, що зичливо почастував його цигаркою під час його злиденних входин у міське життя. Цей юнак, мало що старший від Степана літами, був лагідний на вдачу, мрійливий, спокійний, мав тихий голос і якусь глибоку сердечну усмішку. В його мові й поставі вчувалась довершена рівновага людини, що своїм життям задоволена й легко несе на плечах свою долю. Саме цей спокій і вабив Степана до хазяйського сина, якого спочатку він зневажливо охрестив паничиком. Сам спантеличений, він інстинктивно поривався до всього певного і потай заздрих на красну Максимову долю.

Максим теж був до селяка прихильний і дбайливий. До речі, він два роки тому скінчив інститут, що Степан тільки збирався починати. І хоч згадки за науку були зараз хлопцеві майже прикрі, він мусив розмовляти про програми та слухати спомини про різних професорів і різні випадки студентського життя.

— Ви служите де? — спитав його якось Степан.

— В шкітресті,— відповів Максим. — З мене непоганий бухгалтер. А для цього треба природжених здібностей, ви не думайте!

— Яких саме?

— Точності передусім. І, коли хочете, певного зречення. Це особливий світ... Тому й бухгалтерів справжніх мало.

Степан похитав головою. Маючи жваву фантазію й хист розуміти все відразу та всім перейматись, він раптом відчув той безгомінний світ рахунків та квитків, де строкатість життя вкладається в одноманітні, наперед вироблені формули, де цифри заступають події й людей. Він зітхнув, сам несвідомо прагнучи до безтурботного спокою паперів.

— І багато платять? — спитав хлопець після звичайної в їхніх розмовах паузи.

— Шістнадцятий розряд і двадцять п'ять відсотків... Виходить щось карбованців із сто сорок.

Степан ледве стримав свій подив. Уже сто карбованців здавались йому сумою, що далі неї найпалкіші бажання його не могли сягати, а сто та ще й сорок було йому справжнім дивом і незмірним достатком. І він наївно запитав:

— Так чому ж ви не женитесь?

Максима це питання видимо зніяковило. Повагавшись мить, він невиразно відповів:

— Це бачите, справа... складна. Та чи й потрібна? Отак виросте хлопець і думає, що женитись обов'язково... Традиція така єсть...

Він засміявся й раптом додав:

— А книжки, коли хочете, можу вам дати. Я всі зберіг з інституту. Тепер, правда, нові пішли.

Але хлопець не поспішав використати його ласкаву пропозицію, бо його тим часом мало цікавили всякі книжки, хоч би й наймудріші, крім книги власного життя, якої минулі сторінки він щодня невтомно гортав. Не знаходячи в них того, що можна було б назвати радістю, яка належала б йому неподільно, вбачаючи в них лишень одноманітні дні — чи тому, що там справді яскравих спогадів бракувало, чи тому, що спогади ці становлять притаманний привілей старечих літ, заступаючи тоді надії, а чи навмисне, може, затьмарював їх, щоб палкіше прагнути в прийдешнє,— тільки усвідомлював тепер минуле, як бліду й важку путь пляями на крутизну, що привела його до урвища між шпильми, до прірви, що він мусив або перескочити її, на дно ризикуючи шугнути, або ж вертати в невеселі долини, звідки був вийшов. Край цієї кручі стоячи, він почував страшну зумовленість життя, що полишає людині так мало вибору; йому здаватись починало, що й власна його путь, теж загальному запові підлягаючи, була назнаменована давно заздалегідь, і ті широкі шляхи, що він ніби собі обирав, насправді були вузькими стежками, де він простував наосліп. Дитяча гра в Панаса, де одного, що з зав'язаними очима, ціла юрба жартунів смикає звідусюди, не даючись в руки, ставала йому символом, повним найглибшого змісту, втіленням основного становища людини на землі. Досвід йому показував, що ловить найбільше той, хто менше хапається і до наскоку готується за методами довгої облоги. Провалившись кілька разів на тонкому льоду, змокнувши й намерзшись у цих

холодних купелях, він хотів бути обережним і тим часом зовсім спинився, кожен рух уважаючи за небезпечний.

Другого вечора Максим покликав хлопця до себе в хату, настерняючись-таки дати йому книжки. Хазяйський син був зовсім у незвичному для нього піднесеному настрої, багато говорив і часто сміявся. Даючи Степанові книжки та потрібні поради, він весело мовив:

— От ви здивувались, що я, мовляв, таку силу грошей одержую і не женюся: Скучно, думаєте, і грошей нема куди дівати. А ось гляньте,— він показав на свою бібліотеку.— У мене багато книжок. Я люблю купувати їх і читати теж. А знаєте, єсть такі, що купують і не читають. Купують і ставлять на полицю. Смішно, правда? І багато є смішного. Ви ще молоді — я не кажу, що ви дурень, борони, боже! А колись побачите, що читати книжки далеко цікавіше, ніж самому робити те, що в них написано.

Він посадовив хлопця коло столу до письма й запалив на ньому лампу під червоним абажуром, погасивши електрику вгорі. Тіні лягли по кутках кімнати, і Степан, одвівши погляд від світлого кола на столі, втопив його в морок, що всім речам і словам надає якогось глибшого змісту. Максим сів проти нього.

— Потім,— провадив він,— у дійсності ніколи не буває так, як написано в книзі. Ви посміхаєтесь, а це правда. І це ви теж колись зрозумієте. Я ж не кажу — "не буває того", тільки не буває так. В книжці все зібрано, підточено, припасовано й підмальовано. В дійсності єсть так, як єсть, а в книжці — як мусило б бути. І скажіть — що цікавіше? От ви приходите до фотографу й кажете: "Сфотографуйте мене, щоб я на картці був красунь". Ви посилаєте картку знайомим, таким, що давно вже вас не бачили й не побачать, може. Хіба для них, по-

вашому, краще, якби ви з'явилися самі? Я не кажу, що ви потвора, це до прикладу. Закуріть.

Він посунув до хлопця шкіряний портсигар.

— От іще куди гроші йдуть — люблю гарний тютюн. Знаєте, за військового комунізму всі махорку брали, аби курити. Я — ні. Таких цигарок ви рідко де надібаєте. Це витриманий тютюн, припахчений опієм...

— Воно ж шкодить,— зауважив Степан, закурюючи.

— Все шкодить! Дихати теж шкідливо, бо ви спалюєте кров. Не дихайте, може, довше проживете! Ви думаєте — не буду робити того, що шкодить, то більше житиму. А ви подумайте так: робитиму те, що шкодить, може, жити приємніше буде.

— І без опію жити цікаво,— сказав Степан. — Тут, у місті, я вам скажу, гроші потрібні, посада. О, якби гроші! А опій... це вже кому жити нема чим... хто порожній сам, кволий...

— Чудово! Маєте здоровий розум! — відповів Максим. — Людську силу, думаєте, на силомір можна зміряти? А повноту життя — на кілограми? Ви наївний! Коли ви згадали за одруження, так я й подумав — наївний.

— Так, по-вашому, всі наївні, хто жениться?

— Не ті наївні, а хто думає, що женитись треба. О, ті, хто жениться, зовсім не наївні! Це нещасні, коли хочете знати. Ви бачили за все життя хоч одне щасливе подружжя? Тільки по щирості! Ні? І я теж. Як вам подобається така організація? Хочете, я вам щось покажу? — запитав він таємниче. — Тільки це — секрет.

Він видобув із шухляди коробочок і відкрив його. Там на оксамиті лежала пласка золота каблучка з кількома дрібними брильєнтами круг великого рубіна.

— Вам подобається? — збуджено казав він. — Знаєте, кому я подарую? Мамі. Сьогодні мамин день народження. Не думайте, що в нас гості будуть! У нас нема звичаю святкувати іменини чи там народження. Ми так тихо живемо, ніхто в нас не буває,— ви звернули увагу?

Степан несміливо взяв у руку коштовність і роздивлявся на неї, поклавши на долоню. Брильєнти, міняючись, кидали іскри в рубін, і він, поглинувши їх, займався тьманим, кривавим сяйвом.

— Дуже гарно,— сказав він, обережно поклавши каблучку в скриньку.

— Ви хотіли б подарувати таке своїй мамі, правда? — вів Максим. — Та я знаю, що ви сирота. Хочете, я вам ще щось скажу? Ми прийняли вас тільки тому, що ви сирота. У нас не люблять чужих, ми так звикли самі. І знаєте, не прийняли б вас нізащо. Та коли я прочитав у тому листі, що у вас батьків немає, я зразу висловився, щоб вас притулили. У кого матері немає, тому треба допомогти.

— Спасибі,— пробурмотів хлопець, відчуваючи від цього викритого добродійства теплінь, сором і прикрий біль.

— Ну, я ображаюсь. Мені вже шкода, що я сказав вам про це. А я справді думав за вас. І вигадав доручити вам наше господарство. Це ж, правда, краще, ніж вам по бурсах тинятись? І мамі, до речі, допомога. Тільки ви не дякуйте, ради Бога, і забудьте, забудьте про це!

Потім господар показав йому кілька скарбів своєї книгозбірні — чудернацькі видання петрівської доби, українські видання з гравюрами першої половини XIX століття та величезну колекцію поштових марок у п'ятьох грубих альбомах — наслідки невтомного збирання, з дитячих літ починаючи. Він розповів хлопцеві про всесвітнє товариство філателістів, якого членом здавна був і тепер провадив із своїми кореспондентами по всіх кутках земної кулі інтенсивне листування, постачаючи дорогоцінні для них марки часів революції.

— Знаєте,— сказав він,— я мав би притулок скрізь, де хочете — в Австралії, Африці, на Малайських островах, аби тільки поїхав. Статут нашого товариства заповідає приймати кожному всіх односпілчан. Але я ніколи не виїздив із Києва,— додав він.

Степан приніс від нього до кухні купку статистик, економічних географій та комерційних арифметик, все це склавши в кутку до майбутнього вжитку. Як завжди, ближче познайомившись із людьми, він зразу ж примічав неминучі в кожного смішності й втрачав до них частку поваги. Тож і ласкавого Максима він визначив як дивака, вбачаючи в ньому глибоке споріднення з тим божевільним учителем, що з ним мав нагоду спізнатися тому кілька тижнів у Левка.

"Ну й люди! — думав він. — І чого їм треба? Що б жити просто, а вони все з вивертами".

Він думав так, дарма що сам якогось виверту собі розпачливо шукав, бо жити просто людина абсолютно неспроможна.

Але найбільше вразила Степана згадка за його сирітство, що несподівано йому так послужило. І справді, мати його

померла, переказують, коли йому тільки два роки було, і жодних споминів про неї його пам'ять не зберегла. Тому мета його дитячої туги під час кривд та болів була відходила в мрію, ширилась по степах і гаях, сягала в незбагненну далеч. Потім йому навіть здаватися перестало, що мати його колись існувала так, як існують інші жінки, що родять. І та дивна ніжність, що бриніла в синівському голосі Максима, збудила тепер хлопцеві гнітючу тугу за тією, що була б йому найближча і найдорожча? Ох, коли б він маму мав, не був би такий самотній! Він з жахом гадав про долю матерів на селі, що туляться в синів по закутках на становищі зайвого рота, зневажені від невісток та онуків, і тим яскравіше марив, як шанував і кохав би свою. Але він втратив її навіки без найменшого сліду, і раптова свідомість цієї втрати підкреслила йому тепер його відчуженість у світі, де він не мав ні найпершого зв'язку, ні найпримітивнішої наступності. Лігши спати, він якось змалився, здитинився під впливом своїх згадок; нестримні жалі за ненею продовжували йому відчуття колишніх пестоців її та співів над колискою, і він палко відтворював свою уявну, матір, якої прекрасні риси за мить повертались у провалене обличчя смерті.

Вранці Степан, здебільшого під впливом принесених учора книжок, що стали йому живим докором, вирішив, що дурня клеїти годі, і, взявши паперу та олівець, вирушив нарешті до інституту. Але вигляд вулиці та людей, зокрема гучні дзвони по церквах, наявно переконали його, що сьогодні неділя. Він зовсім загубив лічбу дням, і це насмішило його страшенно.

— От тухтій! — подумав він про себе. — Ну завтра вже починаю вчитись.

Але на одну добу він помилився, на собі самому дізнавши, що понеділок день надзвичайно важкий і починати з нього діло не годиться. Бо в неділю вночі йому трапилась несподівана пригода, одна з тих, що кладуть на формування людини незбиті

сліди й під попелом інших нашарувань зберігають свою жаринку, мов огник ліхтаря, що позначає рішучі повороти кривої людського розвою.

Ввечері Степан посадив себе уважно читати вступ до статистики, науки на диво проникливої, що непомильно обчислює, скільки кожен має шансів потрапити під трамвай, захворіти на холеру або стати генієм. Але до цих повчальних розділів хлопець ще не дійшов, і коли дерев'яний годинник, окраса його кабінету, показав десяту, відчув право спитати й отак розв'язати всі питання минулого дня.

Він заснув і прокинувся від тихого шелесту коло ліжка. Розплющив зненацька очі, побачив у темряві, що сіріла коло єдиного вікна, білу постать, величезну в мороку перед очима, повними сну. Він схопився й здушено спитав:

— А хто це?

Злодій? Примара? Сон?

Але постать мовчки насувалася, і хлопець не пізнав, а якось зразу догадався — це хазяйка. Що сталося? Пожежа? Нагла смерть? Але не встигши ще нічого спитати, відчув дотик гарячої руки до обличчя, до шиї, до грудей. Потім двох рук. Уривчасте, немов стримуване дихання ближчало до нього, нахилилось, спинилось і лягло йому на уста сухою, жагучою печаткою. Руки жінки оповили його стан, і до грудей йому торкнувся теплий, тремтячий м'якуш. Охоплений нестямним жахом, Степан пручнувся й притулився до стіни, ладний злитися з нею і зникнути геть.

— Що це ви? Що це ви? — бубонів він, захлинаючись.

Все тіло здерев'яніло йому від напруження, страх скрутив йому руки в задубілі обрубки. Він дихав рвучко й голосно, але холодним, терпким повітрям.

Вона тихо пішла геть, і Степан, мов крізь сон, почув, як легенько рипнули двері. Життя потроху верталось до нього, серце втішалось, він поворухнувся й несміливо витягся на ліжку горілиць. Ноги йому ще тремтіли, і струмки крові дзвонили в ушах. Поволі він усвідомлював подію після тваринного жаху, що пройняв і струсонував його.

— Та що ж це? Як же так? — маячив хлопець, соваючи руками.

Разом з усвідомленням йому відроджувався на устах поцілунок, що він урвав, притиск грудей і сласне оповиття голих рук. Голих! Як пізно він це зрозумів! Все ж тіло її, роз'ятрене, здатливе тіло, було відділене від нього лише тканиною сорочки. І він відштовхнув його, як боягуз, замість зануритись у нього, замість спізнати в його глибинах таємну, виснажливу теплінь! Що спинило його? Гріх? Почуття провини перед кимсь, гризота? Що важить для нього цей чіпкий мотлох, ці прикрі, на шляхах розкидані шпичаки, дурна мораль забобонів? Ні, тільки хлоп'ячий ляк — іншого пояснення він не міг добрати.

Похолонувши на мить, його кров уже займалася, ширилась, наливаючи жили, і молоде серце його кинулось на всю широчінь свого могутнього розгону. Запобіжлива уява розгортала йому образи, що бридкими здаються тільки іншому, а в полум'ї власної уяви стають неприступні для сумління. Охоплений палючою жадобою насолоди, він обережно підвівся і затремтів, торкнувшись ногою холодної підлоги. Навшпиньки підійшов до дверей, що вели в покої Гнідих, і тихенько спробував їх відчинити, та вони подались тільки трохи, скільки дозволив накинутий зсередини гачок. Степан, нестямлячись, хотів

постукати, але піднесена рука йому безсило впала. Що ж, він сам, зрештою, був винен!

Кімната душила його. Вийшовши в білизні на ґанок, він сів і вперся ліктями в коліна. Холодне повітря не заспокоювало його. Страх і напруження лишили йому в серці занімілий біль. Каяття за незроблений гріх — саме за те, що не зробив його,— не покидало хлопця, нудило і гризло. Він називав себе дурнем, йолопом, страхополохом і нікчемою. І не тому тільки, що незадоволене тіло його налилось гіркотою, а ще й від невиразного здогаду, що володіння цією пишною, вищою за нього, дозрілішою за нього жінкою могло б зміцнити йому дух, впевнити волю, як буває по перемозі, що самому героєві показує його вартість.

Вранці Степан, знервований і невиспаний, похмуро тинявся по подвір'ї, нудився, запалював все нові цигарки, виснажуючи запаси своєї махорки. Хоч був уже будень і інститут був відкритий для його ревності, самий спогад про нього нагонив на хлопця страшенну відразу. Що там інститут! Проти пригоди минулої ночі це була річ проста й легко досяжна. А бажання тієї жінки, що про неї ще вчора вдень він і помислити не зважився б, перетворилося вже в пекучу спрагу, присмачилось непоборною цікавістю і стало, зрештою, дратівливим питанням його власного самолюбства. Тільки-но він уявляв собі, що ця жінка може йому не належати, лють проймала його й зводила на уста найобразливіші слова. Розпусниця. Бахурка. Навіть повія.

А проте він ладен був би благати її навколішках, коли б вона хоч раз посміхнулася йому, коли б подала йому хоч найменший знак. Але, здибаючись з ним у кухні, вона була така, як учора, позавчора, тиждень, два тому, найдрібнішим рухом не зраджуючи своєї вночішньої візити. Це здавалось йому безоднею облуди, глибиною зіпсутості розбещеної самиці. Вона ж приходила. Певна річ. Так чому кирпу гне? Невідомо. Прийде

чи ні? Хлопець чудово розумів, що образив її своєю поведінкою, що треба щось сказати чи зробити, але що, але як — він не знав, не зважувався, боячись собі пошкодити й невдалим заходом все вкрай зруйнувати, замість направити.

Тихо, зовсім нечутно прийшов він до кухні, де Тамара Василівна поралась із обідом. Вона стояла спиною до дверей, і хлопець зайшов непомітно. Скутий свідомістю свого приниження і разом охоплений тужною, якоюсь жебрацькою пристрастю, він пожирав очима лінії її спини й ніг то з благанням, то з нестерпучою жагою. І коли вона обернулась та побачила його, він постеріг на обличчі її муку й ворожість, що, зринувши на мить, сховались під виразом непорушного спокою. Але з нього досить було її одного погляду в її душу.

— Приходьте сьогодні, приходьте,— прошепотів він аж надто тихо, хоч ніхто сторонній не міг його слів підслухати, бо вранці нікого вдома не бувало. Жоден м'язень не ворухнувся їй на обличчі під його пильним поглядом. Вона одвернулась, а Степан вискочив із хати, люто грюкнувши дверима.

Він не приходив додому обідати, не без певної надії підкреслити цим свою розпуку, вернувся вже зовсім поночі, проблукавши цілий день коло Дніпра, і зразу вклався спати, знову натякаючи на своє чекання. Години тяглися йому нескінченними вічностями; стелі й усій будівлі сумирного крамаря загрожувала щомить нагла руїна від вибухів його нетерплячки, і коли вона нарешті прийшла, хлопець прийняв її з усім палом юнацької пристрасті й того велетенського запасу сил, що приніс із собою на місто.

Останні літні дні використовували решту прав. Кінець вересня ранки стали хмарні, а в полудень виринали сонце, сповнюючи повітря весняними міражами і стримуючи на час опадання листу. Але вночі його зривали й розвіювали по вулицях вітри, завдаючи клопоту двірникам. По цих жовтих застілках осені місто вступало в смугу свого буяння, прокидаючись після літньої сплячки. Гарячково розпочинались культосвітні, клубні й театральні сезони, оживали всілякі учені й півучені товариства, вертаючись в особі своїх членів з відпустки та будинків для спочинку. Завмерлі за часів літньої млості розуму книгарні й книгозбірні сповнились покупцями й одвідувачами, одкривались виставки, читано лекції на найповажніші теми господарства й моралі. Починалось властиве життя міста, весна його творчості, такої замкненої в мурах і разом такої безмежної.

Степан теж захоплено причастився до цього пориву. Властиво, він мало що втратив, перепустивши перші тижні лекцій в інституті. Тільки тепер з'їхались усі професори, і писаний розклад перетворився в дійсний, зокрема щодо праці гуртків та кабінетів, що мають неминучу організаційну стадію. Загалом він увійшов до аудиторії на готовеньке, маючи змогу відразу стати на налагоджені вже рейки і розвинути ту швидкість, що передбачають навчальні плани. Записавшись на практичні роботи з статистики та історичного матеріалізму, ретельно одвідуючи лекції, він так пірнув в науку, що мало навіть зазнайомився з своїми товаришами. Вони цікавили його тільки як супрацівники, але для них він за півмісяця став довідною книжкою інститутських подій, змін і програм, бо ніхто краще за нього не був про все це поінформований. На його зшитки з записами лекцій виник такий попит, що їх вирішено розмножити на машинці. Зокрема в галузі теорії ймовірності та вищої математики він зразу піднісся на ступінь загальноновизнаного маестро, належачи до тих небагатьох, що

схоплюють за низками формул і тверджень їхню суть, яка стає несхибним дороговказом у нетрях їхньої зовнішньої складності.

Вечорами, похапцем збігавши додому пообідати, Степан сидів дві години в статистичному кабінеті, вираховуючи безконечні ряди врожаїв та смертності, щоб визначити між ними коефіцієнт кореляції, і ще дві години, до десятої, гаяв у бібліотеці, готуючись до доповіді про грецький атомізм. Кожну вільну хвилину вдома віддавав на вивчення мов, англійської та французької, з яких досі знав тільки потрібну в математиці абетку. Це була найбільша прогалявина його знання, і заповнити її було йому ударним гаслом. В ньому знову прокинулась упертість та посидючість, що їх робота тільки підсилювала, не вичерпуючи. Дні йому минали повні, насичені змістом, жодних сумнівів чи вагань не лишаючи. Хлопець вільно розгортав свої сили, горів ясно, бо такий був: схопивши весла на перегонах, міг гнати човна, не спочиваючи, аж поки не вивертав кінець кінцем кочаток.

Ті чудні стосунки, що нав'язалися між ним та господинею, аж ніяк йому не заважали. Вдень він якось забував за них, бо сама Тамара Василівна своїм поведженням рішуче окреслила їхні денні стосунки. Жодних натяків. Жодних вільностей. Тільки справи, тільки офіційно! І Степан теж не зважувався цих меж порушувати. Зрештою йому подобалась така стриманість у своїй несподіваній подрузі. Вона мов боялась світла, що роз'їдає таємницю, як кислота, і їхні побачення завжди зберігали чар несподіванки. Це була своєрідна, кумедна, але приємна романтика кухні, юнака й злочинної мами, півсентиментальний хатній роман, освячений незмінною ніччю та стукотом дешевого годинника на стіні, роман з раптовою зав'язкою, жагучим змістом і нудним закінченням. А проте часом з якоїсь дрібниці, з руху чи слова він раптом відчував у своїй одвідувачці приховану чесноту, що збуджувала в ньому повагу й похитувала його першу думку про неї, як про розпутницю, що весь вік крутила з

чоловіками. Тоді лячний неспокій обнімав його, і зв'язок цей, що він так просто пояснював, починав здаватись йому геть незрозумілим. Він питав, прикидаючись страшенно наївним,— чому, чого, через що, з якої причини?

— Бо ти моя маленька любов,— казала вона.

А він не зважувався казати їй "ти" і називав "мусінькою", як вона й порадила.

Вряди-годи за книжкою й серед роботи його спокушало засміятися від подиву і втішного задоволення. Як дивно на світі ведеться! Взявся він до крамарської родини хтозна-звідки, притулився, втрутився й он що коїть,— та хоч би ж з наміру, а то без найменшого зусилля. Якось воно так трапляється, що те, до чого прагнеш, тебе дурить, а чого не сподіваєшся, робиться саме собою. Іноді він мельки думав про Гнідого й Максима, що з першим майже ніколи не здибався, а з другим ніби приятелював, хоч теж бачився не щодня. Чи не догадуються вони? Ні, звичайно, ні, бо ніщо не зраджувало жодних змін у внутрішньому, замкненому й похмурому житті цієї чудернацької родини. А він, безперечно, щось постеріг би, спіймав би якийсь погляд чи натяк. Сумління підказувало йому, що все викриється, швидко викриється і буде кепсько. Від таких, дуже ймовірних — навіть без математичних обчислень — можливостей йому котився по спині неприємний холодок. Але голоси перестороги хутко глухнули у вирі його наукового запалу, що взагалі не часто дозволяв їм зринати.

Так само не турбував він себе й питанням про назву. Любов? Може бути. Смішно, але можливо. Кому стане сміливості проголосити: ось це любов, а це вже ні? Черевики можуть бути стоптані, драні, латані, скривлені й держані, все-таки черевиками лишаючись. Чому ж для любові раз у раз вимагати новенького взуття? Вона ходить часом у постолах і пантофлях.

У всякому разі, таємниця й заборонність розпалювали хлопцеві цікавість, що цілком заступає юнакові кохання, і в заспокоєнні пристрасті йому зароджувалось почуття ніжності й подяки. Під млосним його впливом хлопець навіть цілував їй руки,— а це були перші жіночі руки, що здобулись у нього на таку честь. Бо він був глибоко свідомий піднесення, що його після її дотику опанувало, того вибуху діяльних сил, що поцілунок її збував, як електрична іскра. Вона вплелася в його життя невидним, потайним, але могутнім чинником, даючи, крім того, спізнати в собі жінку, що не розмінюється на дрібні кривляння й не силкується нічого вдавати. Перед нею всі дівчата, що він знав, були маніжними ляльками, які віддатись вважали за подвиг, саможертву й невідплатну послугу.

Поволі присвячуючи хлопця до таємниць кохання, вона навчила його цінувати поцілунок, що досі йому нікчемною забавкою здавався, та все інтимне плетиво жаги, що виробила людськість за час від кам'яного віку дотепер, і Степан, швидко відбуваючи прискорений курс у цій галузі людського досвіду, що передається в покоління без підручників та заповітів, звільнявся з книжних пелюшок, що його розум обгортали. Бо ночі давали йому відчуття бездумного, отже, справжнього життя, вільного від жодних приписів і вимог, не підлеглого ні розпорядженням, ні звітам. Вночі заплющувалось пильне око контролю й застережень, ущухали обридливі голоси, що припрошують, намовляють і наказують, і, збувшись їх, забувши їх, він спізнавав свавільну незалежність і зухвалу силу життя, що крізь тисячі загат доносить свій безсмертний чар.

В її умінні любити не було нічого штучного, хоч слово "любов" було найулюбленішим її жартом. Але зненацька серед пестоців хлопець почував у ній щось віддане й невимовне, якийсь жар внутрішнього багаття, що опалював його на мить і лякав. В ту хвилину він казав собі, що не розлучиться з нею ніколи, що не зможе без неї жити, ладен був пропонувати їй

кинути родину й будувати з ним щасливий курінь на фундаменті стипендії. Та за мить вона вже жартувала, і він знову жодних зобов'язань на собі не почував. Любив її жарти, любив ті втішні, пестливі назвиська, що вона до нього прикладала і які кожному чути приємно, хоч вони й дурні, любив пахучі цигарки, що незмінно приносила, крадучи в сина, та безтурботні й безслідні розмови, що між ними точилися. Мусінька ніколи ні про що серйозно не казала, ніколи не турбувала його своєю душею, і він мусив би вельми вдячним їй за цю пільгу бути, бо знати чужу душу надто важкий тягар для власної душі.

Минув місяць безтурботного спокою, дні праці й ночі кохання, що поглиблює і вишліфовує свідомість. Вже почалися нудні дощі й сірі тумани, але витягнута із сховищ солдатська шинель чудово рятувала його на дворі, а дебели юхтові чоботи були зовсім непромокальні. Тіло його в одязі почувалось так само затишно, як і душа в тому тілі. Всі гризоти затихли в ньому без великого з його боку клопоту, і він розгонисто мчав уперед, як пущена з пружного лука стріла. Від свідомості цього наставлення благословенний лад панував йому в голові, запліднюючи його ясністю думки, що не має нічого спільного з хоробливою яскравістю мрії. Отруйні, себелюбні чи світолюбні марення, здавалось, його геть покинули й спростили йому життя, бо він сам зрозумів, що мусить ще чимало перевалів перейти, щоб робити висновки. Небезпечний нахил до неповної індукції, коли юнак на підставі перших двох десятків років земного гостювання, років смішних і наївних, пробує від себе установити світові закони, раз у раз стукаючись лобом об дійсність, поступився в ньому мудрому прагненню поступово обізнатися з життям і накупчити в собі достатню кількість його фактів. Він зробився поважним, трохи гордим, мав вигляд розумненького юнака, що, хоч і молодий ще, а багато що знає, геть усе тямить і кожному може розтлумачити, що, як, куди й до чого.

В інституті Степан простував велетенськими кроками. Поруч науки він дедалі більш висувався в громадському житті студентства, що в масі своїй того часу було байдуже й неймовірно до колективізму через печатку обов'язковості, що на громадськості лежала. Людина визнає солодкість тільки забороненого плоду, і біблійний переказ про це міг би бути доречний політикам. У всякому разі для тих, у кого громадська жилка органічна й від зовнішніх обставин не залежить, тодішнє студентство було неораним, хоч і малородючим полем. Після кількох виступів на загальностудентських зборах Степана обрано на секретаря студентського бюро спілки робземліс і на члена інститутського бюро КУБУЧу. Він став страшенно заклопотаний, страшенно діловий, насилу вміщаючи в добу всі обов'язки перед собою та громадою.

На вечірці, що організував КУБУЧ у актовій залі інституту на користь незаможних студентів, ухвалили, крім виступу запрошених артистів, улаштувати й живу газету, і Степанові спало на думку запропонувати увазі редколегії своє оповідання "Бритва", що валялось у нього чернеткою без видимої мети. Діставши ухвалу, хлопець трохи почистив та підгострив її для масового гоління і виступив із своїм виробом перед аудиторією.

Тільки перший момент він хвилювався, потім раптом заспокоївся і, почувачи, як уважнішають слухачі, остаточно спіймав темп читання і мірно, опукло довів його до кінця, без зайвих піднесень та пауз, діставши стільки ж оплесків, що й запрошений із опери тенор. Ба більше — щось кинуло йому навіть квітку, що, не долетівши помосту, сумно впала на підлогу, але він не визнав за потрібне підняти цей перший лавр із вікна своєї майбутньої слави.

Взагалі він до успіху свого поставився дуже неприхильно, і коли один з учасників живої газети студент останнього курсу

Борис Задорожній палко похвалив його і почав розпитувати, чи ще він щось написав, хлопець похмуро відповів:

— Нема часу на ці дурниці.

— Даремно,— сказав Задорожній. — Що нас чекає, коли кінчимо? Заженуть на завод, у контору — і край. Обростай мохом. А оповідання писати — хороша річ! Я, от тільки хвилина гуляща, так і читаю щось..

Степан заперечував. Оповідання — це пусте, розвага. Без них можна жити. І між ними виникла маленька дискусія про письменство, якого Степан був одвертим ворогом, а Борис — великим прихильником.

Проте вдома він за тиждень написав ще два оповідання. Студент Задорожній, що так щиро привітав його письменницькі заходи, став — чи не через це саме? — добрим його приятелем, до кого він і за порадою охоче звертався, і додому часом заходив. Доля цього веселого і здібного хлопця була повна злиднів та прикростей. Він мав необережність родитися під священика, що хоч і помер тому років з десять, але й цим не змив плями з синовії честі. Двічі його виключали з інституту за соціальне походження, і він двічі поновлювався, бо особисте минуле його було справді бездоганне; на п'ятий рік він дійшов третього курсу та дістав посаду нічного сторожа в комгоспі, вважаючи себе за найщасливішу в світі людину.

Навесні він мав кінчити інститут по відділу цукрової промисловості. Степан почував до нього приязнь і глибоку віру в його художній смак. Отже, Борис став інтимним вірником його письменницьких спроб і першим, доброзичливим до того ж суддею його творів.

— Ану, послухай,— казав хлопець, розгортаючи пакунок паперів.

Борис послухав і ухвалював.

— Це я між іншим,— казав Степан.

Так він написав з півдесятка оповідань на повстанські теми, написав легко і швидко, трохи недбайливо, але захоплено.

— Та чого ти маринуєш їх? — спитав Борис. — В журнал жени.

— Е, ти нічого не розумієш!

І Степан розповів товаришеві, як перше оповідання був написав, як ім'я своє навіть на благородного Стефана переробляти збирався і як великий критик прохолодив його.

— Література — це делікатна річ,— додав він переконано. — Руку треба мати, а то й не підступайся. Того й письменників мало, я думаю.

Борис не згоджувався:

— То це, по-твоєму, як посада?

— Похоже.

— Дурний.

— Хай.

Борис засміявся:

— А як ти додумався — Стефан?

— Король був, чи що.

З того дня Борис прозвав його Стефочкою.

Одного вечора, коли Степан зосереджено вправлявся на переказах валюти й вираховував, скільки золотих карбованців буде в індійській рупії, якщо відомо, що фунтів стерлінгів у ній стількись, коли він такий далекий був від біжучої миті й оточення, до його кухні зайшов Максим у дуже піднесеному настрої.

— Я маю з вами поговорити,— сухо промовив він.

Голос йому тремтів, зморшки на чолі нервово ворушились, і Степана охопило передчуття чогось страшенно гидкого. Він тоскно догадувався, про що буде мова.

— Ви — нічний злодій, сказав Максим, ставши проти нього край столу.

— Що?

— Ви нічний злодій,— тупо проказав Максим, упираючись руками в стола. — Ви злодій.

Степан підвівся, наляканий його тихим, стиснутим голосом.

— Про що це ви?

Але Максим зненацька хитнувся і, піднісши руку, якось хапливо, стурбовано вдарив хлопця просто в обличчя, від поспіху влучивши не в щоку, а в самий рот. Це був удар по губах, не міцний, але глибоко образливий, і Степан відчув його, як ляск батога по голому тілу, його обличчя почервоніло, як рана, він увесь спалахнув, пересмикнувся, кинувся просто, перекидаючи ногою стола, й повалив Максима на ліжку.

Якийсь час він товк його кулаками, грудьми, головою, нестямлячись від скаженої люті. Потім облишив і розігнувся, блимаючи очима, щоб розігнати з-перед них червоні кружала. Одкинув назад розпатлане волосся і, хитаючись, натяг шинелю та кашкета й вийшов із хати. Пішов геть, розхристаний, розбризкуючи калюжі, тремтячи від гніву і образи. Ця наволоч ударила його в обличчя! Може, до герцю покликав би? На шаблях? На пістолях? Ач, який лицар об'явився своєї мами!

Він згадував з п'яним задоволенням, як бив образника, як душив його, вивертав, колінчив, і заразом жалкував, що так швидко урвав свою кару. Вбити б гадюку! На юшку потовкти! Бо не за саму тільки образу чином на Максима він палахкотів, а й за похитнутий спокій, матеріальну руїну та втрату коханки. І що більше свою катастрофу всвідомлював, то більша ненависть змагала його, ненависть безсила, безпорадна, гнітюща. Він сам обернувся в киплячий гнів, і коли б хто штовхнув його зараз, певно дістав би по шиї.

Вибігши вмить звиклою дорогою на Хрещатик, Степан мусив спинитися й поміркувати про свою найближчу ночівлю. Властиво, вибирати не було з чого, і Степан подався до Бориса на Львівську вулицю за Сінний базар. Швидка хода зморила й трохи заспокоїла його. Тіло йому починало щеміти під пережитого зруху, і він нервово позіхнув з притоми. Йому довелось довго стукати, бо було пізенько, і хоч Борис десь вартував комори, його до кімнати пустили як звичайного гостя.

Відсутність господаря його порадувала, і до ранку він сподівався вигадати достатню причину своєї візити. Знайшовши шмат хліба, повечеряв і зразу ж ліг спати, кленучи Максима, що розбив йому життя.

Вранці Степан пішов до інституту і тільки ввечері побачився з Борисом, мусивши знову до нього вертатись, бо подітись не мав куди. Настрій у нього був найчорніший, цілий день ходив він тумою, але товаришеві весело заявив, що до хазяїв його раптом багато родичів наїхало, і він мусив поступитись на час ліжком.

— То ти зовсім, у мене осідай,— сказав Борис. — Я ж, знаєш, мало вдома ночую. Собаче життя, але краще, ніж зовсім подихати з голоду. Я вже пробував — дуже неприємно.

Але Степан благородно відмовився, замість хапатись за таку вигідну пропозицію. Бо весь час його не покидала потайна сподіванка, що все якось обійдеться і він якось повернеться до рідного кубла. Як? Не знав! Велике "може" жило в нім, глибока віра в свою долю, що досі не була до нього занадто сувора. Невже мусінька сама носитиме воду? Таке варварство не вміщалося у його голові. Або цей Максим, будь він тричі проклятий, вправлятиме корови? Але мусив визнати, що господарство Гнідих квітнуло без нього, отже, квітнутиме й далі. Мусінька поплаче й знайде собі зручнішого коханця. Ці думки нагнали на нього глибокий смуток. Він вирішив чекати. Чого? Може, мусінька й написала б йому листа, так не знала адреси. А їй писати не зважувався, навіть соромився, бо ж як не крути, а він відступив з поля бою, хоч і переможцем.

Два дні його гризла глуха туга за мусінькою, найбільше тому, що був з нею силоміць розлучений. Він зрештою терпіти не міг, коли щось не по його робилося. Але ще через два дні помирився з становищем і, певно, в Бориса лишився б, якби не нова прикрість, що знову його плани зруйнувала.

Якось увечері Борис, збираючись на варту, звернув увагу на його невеселий вигляд.

— Ти запрацювався, Стефочко,— сказав він йому. — Навіть паровий казан лопається від перегріву, а він же чавунний! Ще Маркс сказав, що робочий чоловік повинен спочивати.

— Я й сам бачу,— сказав Степан,— що зарвався з роботою.

— Найкращий спочинок — це жіноче товариство, або по-нашому вечорниці. Мене недавно водили, і я тебе поведу — тільки треба півпляшки і чогось їстівного, наприклад, ковбаси. Ходити не дуже далеко, як на наші ноги, всього до критого ринку. Там є хата не хата, хлів не хлів, казна-що, словом, зате дівчат п'ятеро...

— П'ятеро? — спитав Степан.

— Аж п'ятеро. Але одна — боже мій! Суща Беатриса! Таке біляве, тихе, а тиха вода, кажуть, береги рве. Як її? Наталка? Ні... Настунька? Теж ні. Тільки умова — це моя.

— Та бери їх усіх! — понуро сказав Степан. — Єсть мені час до дівчат!

— Даремно. Учені пишуть, що це допомагає обмінові речовин.

Коли Борис пішов, Степан міркував довго й гірко. Що дівчат стало п'ятеро замість трьох, з'ясувати було не важко — він сам чув від Надійки, що вони мають на зиму ще двох товаришок прийняти, щоб легше було на дрова. Не менше зрозумів він і те, що Борис збирається лицятись до Надійки. І крім того, тягтиме його туди, якщо він тут лишиться, і крім того, розповідатиме

йому, що там робиться, і крім того, розказуватиме там, що він робить. Але досить було Борисові тільки нагадати про Надійку, як хлопця охопила майже фізична нудота. Що ж буде, коли вона раз у раз фігуруватиме в Борисовій мові? Почуття самоохорони підказувало, що з його боку було б безжально наражати себе щодня на такий біль.

Той вечір він почував до дівчат ворожість, сумну ворожість до втраченого, що вернутись не може й з віддалі набуває притяжної сили. Невже вона полюбить Бориса? На мить його обняло палке бажання лишитись, лишитись навмисне в Бориса, щоб ходити з ним туди й відібрати Надійку. Натягти носа цьому хвалькові! Врізати йому трохи хвоста, щоб не казав так — "це моя!" Але душа його була надто стомлена, щоб займатись поривом, інший, важливіший клопіт перед ним стояв, і, беручись до книжки, він байдуже мовив:

— Хай бере.

Вирішив перебиратись до КУБУЧу, гірко розчарований, що місто все ж не таке велике, щоб можна було розминатись із людьми.

XII

Це був перший ранок, коли найретельніший студент інституту Степан Радченко не з'явився на лекції. Понурий і замислений, ішов він вулицею Революції на Нижній Вал по своїй речі, щоб забрати з того дому, що дав йому притулок, решту ознак свого перебування. Він обрав для цього саме ранок, бо в цей час мусінька бувала вдома сама. Хоч гнів проти Максима в ньому вже геть перегорів, а сам Гнідий навряд чи спромігся б щось йому сказати — він взагалі відігравав у цій дивацькій родині роль статиста,— проте хлопцеві було б прикро навіть їх

побачити. Та й їм, певно, невесело було б з ним здибатись, а він не любив чинити людям неприємності.

Двері були незамкнені, і він зайшов у порожню кухню. На мить йому спала думка нишком забрати своє збіжжя й зникнути звідси назавжди. Але він одкинув її як ганебну — не злодій же він справді! Крім того, коли зайшов у цю кухню, де кожна річ була знайома йому, коли побачив у кутку відро, яким переносив стільки води, стіл, що коло нього списав стоси паперу, свої книжки та зошити на місці, як він їх і полишив,— йому до болю неймовірним здалося, що він мусить все це покинути. За що? Він почував себе скривдженим. Але вся ця обстава була лише тлом, де лежали тільки йому видні сліди пристрасті; всі ці речі нагадували йому про спільність із жінкою, що дала йому так багато й такої гострої насолоди, і він відчув серед них, що коли це чуття й не любов, то все ж воно ще не вичерпане, що глибина його сягає ще багатьох ночей, втрата яких може його зруйнувати, його раптом страх узяв, що разом з нею він втратив свій запал, що примусова розлука ця знову кине його в розпач, проти якого весь цей тиждень його застерігала прихована надія вернутись до неї і знову нею володіти. Тремтячи від збудження, він постукав у двері до кімнати і ще раз постукав, не чекаючи.

Коли мусінька вийшла, хлопець жадібно глянув їй в обличчя, шукаючи на ній ознаки радості, щастя від своєї появи. А воно було спокійне, як завжди вдень, тільки стомлене трохи і зблідле. Тоді він, не вітаючись, суворо сказав:

— По речі прийшов.

Вона посміхнулась, і ця посмішка довершила його роздратування.

— Не хочу вам заважати! — крикнув він. — Мабуть, обрид я вам, і Максима ви самі наслали, щоб здихатись мене!

— Максим поїхав,— сказала вона.

— Поїхав?!

— Від нас... Він житиме сам.

Жах пройняв Степана.

— Він сказав: "Мамо, обіцяй, що проженеш того пройдисвіта, тоді я лишуся, і все буде, як раніше". Я сказала: "Він не пройдисвіт..."

Степан кинувся до неї, схопив її руки й палко цілував.

— Ні, ні, мусінько, я пройдисвіт! — сказав він. — Я поганий, мене треба прогнати. Я люблю вас, мусінько, простіть мене!

Вона мляво відповіла:

— Простити? Тебе? За що?

Він цілував їй шию, куточки губ, очі, чоло, припадаючи до цих знайомих місць, пригортаючи її побожно й сласно. І вона, мов прокинувшись, оповила йому шию, відхилила йому голову й глянула йому в вічі диким поглядом пристрасті.

Вночі вона сказала йому:

— Я знала, що ти вернешся.

— Чому?

— Потім скажу.

— Я сам, от наперекір усьому, теж був певний, що вернуся.
Ішов забирати речі, а десь у душі знав, що буду з вами.
Поцілуйте мене, я гарний.

— Ах ти, любов моя,— засміялась вона.

Він замовк.

— Про що ти думаєш?

— Про... ту половину вашої хати.

— Раніше не думав?

— Дуже мало... між іншим. Боявся вас питати. Мусінько, все так дивно робиться. Виходить, я сам себе не знаю!

— І ніколи не знатимеш.

— Ні, чому? Я вже трохи навчений. Скільки я вистраждав!
Місто закрутило мене. Я потопав.

— А тепер біля мене обсихаєш.

Він почув у цих словах стільки болю й глузливого докору, що мимоволі відсахнувся, якимось зненацька, несподівано зрозумівши, як щось невідоме доти, сховане й страшне, що мусінька його жила й перед тим, як стала для нього існувати, що роки, десятки зниклих років несхибло вели їх назустріч,

схрестивши тут, у кухні, їхні шляхи. І зараз ясніш, ніж коли, відчув він тихе, непереможне діяння долі, як пильний погляд, що раптом примушує озирнутись, і звичайні збіги істот, що, не знаючись учора, завтра стають друзями, коханцями чи ворогами, вразило його своєю таємницею й жахом.

Тепер він злякався, не знаючи, що вона думає, і зненацька стиснув їй руки.

— Ви не покинете мене?

— Ти ніколи не дозволиш, щоб тебе покинули.

— Тому я й вернувся?

— А чому ж, мій хлопчику?

Він сперся на лікоть і закурив. Її слова були трохи прикрі йому. В них бриніло ще неприступне йому знання життя і якась сумовита іронія.

Вона мовчала. Він поволі кутив, лежачи на спині.

— Невеселий був цей тиждень,— сказала вона.

— Для мене теж,— відповів він.

— І для тебе? Та скільки ж тобі років?

Він хотів протестувати.

— Мені сорок два роки,— сказала вона,— я стара. Ти хочеш сказати, що це ще небагато? Ех, любенький, через рік я буду

справжньою бабою, ти не пізнаєш мене, якщо побачиш. А колись, дуже давно,— ти не можеш навіть уявити, як давно,— я теж була молода... Знаєш, що таке радість? Це ефір. Він випаровує за одну мить. А біль держиться й держиться без кінця...

— Це правда,— сказав він,— я сам це помічав.

— Кажуть, що життя — базар. Вірно! Кожен має свій крам. Один заробляє на ньому, другий докладає. Чому? Ніхто не хоче помирати. Мусить продавати, хоч би втратно. Після цього всякий має право назвати тебе дурнем,— той, хто прогадав, зветься дурнем. А люди страшенно неподібні. В книжках пишуть — ось людина, вона те й те. Всякі поговірки є про людей, про всіх людей, і можна подумати — от як добре ми людину знаємо! Є навіть така наука про душу, психологія,— я читала, не пам'ятаю чію. Він доводить, що людина біжить не тому, що лякається, а лякається тому, що біжить. А яка різниця для того, хто злякався? Він теж нічого не знає. Розумієш?

— Ви, мабуть, маєте на увазі ідеалістичну психологію. Тепер психологія будується зовсім на інших підвалинах. Метод інтроспекції давно вже закинутий.

Він поклав недокурка на стіл, простягнувши для цього руку, і повернувся на правий бік.

— Що ж далі? — спитав він. — Ви були молоді, і що далі?

— Дуже мало цікавого. У мене було два брати й дві сестри. Вони померли. Хто може сказати, чому саме я лишилась жива? Чудно, правда? Ми жили тут. Це будинок мій. Багаті ми не були. Так собі. Батько мій був купець — дрібний. І от слухай. У батька був товариш, вони разом росли, вчилися. Батько торгував

залізом, а товариш той — рибою. Товаришеві пощастило. Він поставив будинок у Липках, великий, п'ятиповерховий, став гуртовиком, склав мільйони. А батько, торгував тут залізом. І нікому не заздри́в. Коли померло четверо дітей, він якось зів'яв. У нього пропали всі плани. Потім померла мати. Я лишилась сама. Батька я боялась — він був такий похмурий. Він не помічав мене, мовчить, було, день і тиждень. Подруг у мене не було... Взагалі до нас ніхто не приходив. В школі мене дражнили черничкою. Мені було сімнадцять років, коли якось увечері, пізно, прийшов отой батьків товариш із сином...

— Це ваш чоловік?

— Так... це був Лука, його батько мав орден на грудях — я пам'ятаю. Я можу розказати кожен день свого життя, відколи себе пам'ятаю... Це страшно — так пам'ятати своє життя. Так, ніби сам себе вартуєш... Батько сказав мені тоді: "Тамаро, я скоро помру, виходь заміж". Я сказала: "Я згодна, тату", — і поцілувала йому руку. Рука була холодна, він справді помер через два місяці. Отоді я вперше побачила, які далекі одне одному люди! Батька ховали з почестями, бо всі його любили. Мене одягли в чорне й вели за катафалком під руки — з одного боку Лука, з другого тітка. Я якось глянула на пішохід — там спинялися люди, скидали шапки, питали, кого ховають, і йшли собі. Коли я побачила це, я перестала плакати. Мені стало соромно плакати перед тими, хто йде собі. Я уявила — вони прийдуть додому і розкажуть за обідом, що от, мовляв, ховали такогось і його дочка дуже плакала. Після цього в мене назавжди висохли сльози. А плакати було чого.

Вона спинилась і відкинулась на подушку. Спокій її слів дедалі більше заворожував хлопця, і щобільше підпадав він під вплив її оповідання, то менше міг їй щось сказати. Він обережно видобув цигарку і знову закурив.

— Не світи мені в обличчя,— сказала вона. — Я ще нічого не казала тобі, чому Лука, що мене, може, раз десь випадково бачив, прийшов до нас свататись. Я сама дізналась про це пізніше. Будь певен, що про все неприємне тобі неодмінно розкажуть. Рано чи пізно, випадково чи навмисне. Так от що було. Лука закохався в одну дівчину, теж купецьку дочку, і діло дійшло до заручин. Але там майбутній тесть чи теща — не знаю вже хто,— якимсь необережно висловився, що це велика честь родові Гнідих, коли їм віддають тут дочку. А старий Гнідий взяв тоді Луку й привів того ж вечора до нас. Лука ненавидів його, але корився. Ти можеш догадатись, яка чекала мене доля... Словом, Лука казав, що коли я розбила йому життя, то мушу хоч потішити його.

— Чому ж ви не покинули його? — спитав Степан.

— О, він дбав про це! Всі двері для мене були замкнені, а вікна з четвертого поверху всі відчинені. Як він хотів, щоб я вбилася. Але сам убити мене боявся. Я чекала тільки, поки помре батько. Та після його смерті Лука до мене перемінився. Перестав бити мене, зовсім про мене забув. Я рідко коли його й бачила. Звичайно, мені докладно розповідали, де він, з ким живе. А я тільки про людей жила на землі. Знаєш, що таке мрія для тих, кому болить? Це прокляття. Але як я мріяла! Чим важче мені було, тим я була щасливіша. Я знала найдивніші світи. Я перебралась на ту зірку, що ввечері сходить,— там надзвичайні сади, тихі струмки і ніколи не минає тепла осінь. Я мріяла тільки про осінь. І як мене там кохали!.. Потім у мене родився син...

— Максим?

— Максим... Я хотіла, щоб його назвали інакше... щоб його назвали...

— Як щоб назвали? — спитав він.

— Ти здивуєшся... Щоб назвали Степаном!

— Чому?

— Тоді я не знала, а потім догадалась. Я мала досить часу, щоб вивчити себе, розкрити собі кожну думку. Бачиш, я сама з себе почала кінець кінцем дивувати. Я не любила себе так, як інші себе люблять. Але сама собі була надзвичайно близька. Розумієш? Хто себе сам любить, той подвоєний, а можна ще злитися з самим собою... Тоді любити себе не можна чи краще — ніяк. Але тоді не боїшся себе й своїх думок... Так от чому. Було мені років двадцять, коли у нас служив робітник. Яюсь я заснула ввечері над книжкою, і він переніс мене на ліжку. Коли ніс, я прокинулась, але вдавала, що сплю, щоб він не поставив мене на ноги. Я заплющила очі, мені було страшно й приємно. Потім мені так хотілось попросити Степана, щоб поносив мене, що я від сорому тікала з дому. Всякими способами я добилась, щоб батько забрав його до крамниці, і більш його не бачила...

Степан почував якусь непевність. Чи справді це вона, його сміюча мусінька, завжди радісна й жартівлива? І йому раптом стало неприємно, що от ця жінка, яку він уважав за добре знану, має якісь свої таємниці, з ним не зв'язані.

Вона казала:

— Потім революція знищила його мільйони, Лука за місяць посивів, і нас вигнали з Липок сюди. Тоді він помітив мене й Максима. Яюсь уночі він прийшов до мене в кімнату й спитав: "Тамаро, ти ненавидиш мене?" Я сказала: "Ти для мене не існуєш". Тоді він почав боятися мене. Йому страшно було на мене глянути. Він почав носити сині окуляри... А Максим став

юнаком. Може, я сама винна — я його божевільно любила. Часом мені здавалося, що його мають украсти. Я вартувала його цілими ночами. Коли він почав ходити до школи, я вмирала від туги й страху. Він ріс тихий, ніжний. Збирав метеликів, жуків, нарешті марки. Любив читати. Ніколи в нього не було товаришів — нікого, крім мене. Ввечері він розповідав мені про все, що бачив удень, що робилося в школі — все, все. Я допомагала йому вчитись, поки могла. Коли він став юнаком, страшна нудьга взяла мене... Адже він мусив від мене відійти. Я тужила, плакала. Він це розумів. Якось підійшов до мене й сказав: "Мамо, я ніколи вас не покину". — "Це неможливо",— сказала я. Він відповів: "Побачиш, хіба я тебе дурив коли?" І справді, він мене не обдурив.

Вона замовкла, сама підпадаючи враженню своєї мови, сама переймаючись смутком своїх слів, ніби вперше їх із сторонніх уст почувши. Бо, втілюючись у слові, спогад набуває незнаної ще реальності, в сполученнях звуків він набуває разючої гостроти, далекої від свого тихого існування в мовчазній думці.

Він теж мовчав і кутив, дивився в олив'яне вікно, слухав цокання годинника над головою, що серед тиші здавалось хапливим. А думки його напружено працювали, приймаючи й засвоюючи те, що він почував допіру й з чим мусив погодитись. Далека перспектива її минулого, той довгий темний коридор часу, де вона там і там засвітила своїми словами хисткі вогні, вразив його спочатку, вжахнув його чудною складністю своїх зворотів і комірок, та якось раптом зблід, погас перед його очима від маленької посмішки, що свавільно зійшла йому на уста. В чому річ? Що дивного в цій банальній історії про нещасливий шлюб, у міщанській історії, що повторюється скрізь і всюди під низькими дахами передмість, де життя полягає в коханні та затишку? Покірна купецька доня, чоловік — зрадник і тиран, осінні мрії, материнство й захоплення наприкінці гарним юнаком, хапання за рештки життя, хвороблива потреба надати

їм хоч якогось змісту напередодні старості, коли спалахує останній, жалісний, безтямний вогонь у жіночій крові! Ні нове, ні рідкісне. А проте почував у собі доплив сили від потайної думки, що зміг втиснутись у її задушне життя, здолав збурити його й собі підпорядкувати. Він з'явився, і все змінилось — це було йому найважливіше. І, обійнявши її зненацька, опановуючи її, він пошепки спитав:

— Ви ж мене, мусінько, трохи любите?

Порушене на тиждень життя вродливого й здібного хлопця, перейшовши черговий поріг, знову полинуло рівним міцним струменем. Що в інституті, що вдома він почував себе чудово, маючи занадто праці, академічної та громадської, щоб про щось серйозно замислюватись, зокрема про щось неприємне. І мусінька, така делікатна жінка, не отруювала йому, звичайно, прикрими спогадами втіхи собою володіти. Все заспокоїлось у приишкому домі Гнідих, що непомітно викинув з себе людину, розкладаючись, умираючи повільною смертю, що може тривати місяці й роки, але даючи крізь двері свіжий пагінок пророслого в його гної випадкового насіння. В цьому трухлявому гнізді вбивалось у пір'я прибудне пташеня й уперто розгортало свої крила. І справді, після тієї знаменної події хлопець мимоволі почував себе цілковитим господарем не тільки кухні, а й тих дальших кімнат, де ніколи не заходив, простираючи над ними невидиму владу. Прозирнувши на мить у відтулину мусіньчиної душі, він негайно пустив туди корінь, обґрунтувався й розгостився там, як неминучий наслідок, вільно вбираючи живущі соки, що може дати напередодні облітання жіноче тіло. Він оповив її, живлячи у володінні нею свій розгін, і щоки її горіли гарячковим рум'янцем від полум'я, що, спалюючи її, його ogrівало й ростило, як той овоч, що, налившись, мусить відпасти свого гілля.

Зима давно мусила б стати, як запевняли бюлетені укрмету, але запізнилась з незалежних від науки причин. Боязкий сніг, випадаючи вранці, розтавав на бруку рідким болотом, нешкідливим, правда, для Степанових юхтових чобіт, але дошкульним для пацанів, цих пасербів міста, що, не маючи галош, перебирались на зимові помешкання до водогінних люків та смітників. В цій безконечній сльоті люди здавались сірими, як і болото на вулиці. І коли одного дня сталося диво і сніг, стиснутий морозом, не поплив струмками в приготовану йому каналізацію, місто пишно розгорнуло свої білі артерії і гордовито піднесло своє чоло. Засипане холодними пластівцями, воно доходило апогея творчості, досягало, напружувалось, щоб навесні, скинувши вінчальну фату, починати своє зав'ядання. Це був час, коли пізно гаснуть вікна будинків і всередині коло столів, цих храмів нового поганства, сидять двоногі зосереджені сови, виношуючи, породжуючи й плекаючи адміністративні, господарські, мистецькі й наукові плани; був час, коли хрусткими вулицями мчать легенькі саночки, коли голоснішає музика пивниць, більшають обороти рулетки, коли автобуси узуваються в ланцюги, жінки — в чарівні боти, а молоді студенти складають перші звіти в інститутах і житті.

XIII

Весну в місті несуть не ластівки, а бендюжники, що з благословення комгоспу починають довбати на вулицях злеглий сніг, вантажити його на санки й вивозити геть, де він може танути без шкоди для міського добробуту. Перш ніж з'являться ці предтечі тепла, жодна брунька на деревах бульварів не наслідуються набрякнути й розпуститись. Це було б зухвале порушення тутешніх законів і варварський замах на підвалини цивілізації.

Пробудження природи не минуло без впливу на Степанову душу, що нагадувала платівку високої чутливості, придатну до моментального фотографування. Ніщо не викриває так штучності міста, як саме весна, розтоплюючи й тут сніги, але оголюючи мертвий брук замість сподіваного зела,— а хлопець ще прагнув зачути дух вогкої ріллі, втопити очі в зелену далечінь полів, у чорні смуги пухкого ґрунту. Навкруги він бачив страшне погноблення природи, і дерева камінних вулиць та обгороджених садків, замкнені тут у клітки, як дивовижні тварини по звіринцях, журно простягали йому своє набрякле гілля. Леле, що важила тут зміна холоду на тепло, крім відповідної зміни одежі? Що нагадувало тут про могутнє парування степів і радість людини, що чує під ралом родючу землю? Там весна — сурма світлого бога, промениста провісниця щастя і праці, а тут дрібний, хоч і приємний епізод, кінець господарчого кварталу й початок руху приміських потягів. Місто вивернулось на сонці великим випещеним котом, примружуючи на світлі безліч очей, потягаючись і позіхаючи від насолоди. Воно лагодилось спочивати.

Але весняний спогад Степанів про село, принесений теплом і свіжими дощами, не мав тієї сили, що справді може скорити. В ньому був сум за дитячими роками й жаль за минулим, що на відстані набуває чар, незалежно від якості, і він сам надіявся, що ця тихенька скорбота розвіється, як танущий туман. А може, це просто були оденки тих невиразних хотінь та неоформлених прагнень, що роз'ятрює в серцях весна, нашіптуючи облесні слова про майбутнє, розпалюючи спрагу, обіцяючи якісь зміни, якесь простування, яка збуджує і бентежить душі різноманітним насінням, що, замість трояндами розквітнути, проростає частіше цупким полином. Бо життя — це широкомовна, галаслива лотерея з барвистими афішами, запаморочливими плакатами й досконалою рекламою, що провіщає надзвичайні виграші, делікатно замовчуючи, що на

один щасливий білет припадають тисячі порожніх тонісіньких квитків і брати участь у тиражі можна тільки раз.

В інституті весна позначилась іспитовою лихоманкою — недугою, що обпадає тільки студентів. Починається вона поволі, і латентний період її можна характеризувати підвищеною посидючістю, нахилом складати конспекти й підкреслювати в книжках рядки; але перший симптом одвертого нападу становить професорова оповістка коло канцелярії, після чого хвороба переходить у тифоїдну стадію з піднесеною температурою, маячню й нічницями, маючи кризу в іспитовій кімнаті, де виявляються всі ускладнення й можливості поворотності. Складаючи на добре такі поважні дисципліни, як політекономія та економгеографія, Степан згадав про обов'язковість української мови й вирішив її теж між іншим скласти. Її лекції були єдиними, що він не одвідував, і готуватись теж не збирався, дуже підставно припускаючи, що українська мова і є та сама, якою він чудово володіє, навіть оповідання пише, а він сам якраз і є той українець, що для нього мова ця існує і яку скласти, отже, він має всі права, тим більше що в своїй повстанській кар'єрі перед тим, як викинути червоний стяг, він тримав якийсь час прапор осінніх степів і небес. Але через рідні пороги теж можна перечепитись, і Степан знітився вже від першого вибуху важкої батареї глухих голосівок і закону ікання, а влучний обстріл із скоропальних речівникових та дієслівних гармат примусив його геть ганебно відступити з палким бажанням за всяку ціну здобути цю несподівану фортецю.

Діставши з бібліотеки найкращих підручників, він, закинувши решту, взявся того ж вечора споглядати їх і вивчати. Досі він знав самі російські граматичні терміни і з якимсь дивним хвилюванням вимовляв їхні українські тотожники, бачачи, що його мову теж уже розкладено на розділи й параграфи, підсумовано її закони й виведено правила. Він

заглиблювався в них дедалі з більшим захопленням і насолодою; дрібні, звичайні слова, здавались йому глибшими, змістовнішими, коли він розпізнавав їхні складові частини й таємницю їхніх відмін. Він полюбив їх, оцінював їхню роль й перейнявся до них пошаною, мов до значних осіб, що їх, через несвідомість свою, трактував досі за простих.

Отож, за місяць засвоївши талмуд Олени Курило й вистудіювавши історію мови за Шахматовим та Кримським, він став перед очі професора в інституті, що, не пізнавши його, геть здивувався на глибину його знання.

— От як корисно прослухати курс моїх лекцій,— сказав він, — але мушу признатись, що дуже рідко маю втіху іспитувати українця, що знає свою мову.

— На жаль,— зауважив Степан,— більшість вважає, що досить українцем родитись.

— Так, так,— відповів професор. — Але мушу признатись, що я їх безжально ганяю. Дуже радий, що ви цього уникнули.

Так вони розговорились, і професор розпитав Степана про його походження і теперішній стан. Останнє хлопець змалював йому найтемнішими фарбами, бо й справді становище це починало здаватись йому жалюгідним. Він так похмуро розповів професорові про порання корів, ніби це було небезпечне муштрування африканських левів, а свою кухню подав йому такою захламленою й задушною, як келію подвижника в гущавині страшних борів. І добрий професор, зворушившись, сказав йому:

— Ви здаєтесь мені здібним, серйозним студентом, і я спробую допомогти вам. Бо, мушу признатись, у мене не так

багато вже слухачів, що одвідують мої лекції і яких я ні разу не прогнав з іспиту.

Після цього професор написав йому листика до голови лекторського бюро в справах українізації, пообіцяв ще й сам побалакати з цією видатною людиною й додав, стискаючи Степанові руку:

— Сподіваюсь, що ви там із студента зробитесь лектором.

Другого дня вранці Степан уже з'явився перед українізаційний ареопаг, де його піддано під чи взято на іспит залежно від мовних переконань кожного з членів. І після того, як із зізнання підсудного точно встановлено, що *ablativus autoris* в українській мові ніким, ніде й ніколи не може бути вживаний, що для переведення розвантаження мови дієслівні речівники мусять бути старанно й невхильно обходжувані; після того, як він, вгорі названий і зазначений, виявив цілковите розуміння, чому людина ходить по вулицях у справах на адресу з наказу за основними правилами мови, його висвячено на лицаря українізації першого розряду з оплатою академічної години один карбованець вісімдесят копійок.

Записуючи його адресу й видаючи йому посвідку, елегантський секретар лекторського бюро приємно сказав йому:

— Сподіваюсь, товаришу, що ви за тиждень-два дістанете призначення в установу й зможете,— додав він, мило посміхаючись,— перемінити свій френч на щось відповідніше. Все лихо українців у тім, що вони кепсько одягаються.

Степан сам цілком свідомий був слушності його слів. Справді, його сукняна одежа, мимо того, що була стара, ще й

надзвичайно незручна в тепло, і її конче годилося б змінити. Він не раз про це думав, одягаючись уранці й розбираючись увечері, коли ближче стикався з своїм хамлом і переконувався, як мало пасує це зовнішнє впорядження до його здібностей. І, властиво, не брак грошей спиняв його — за ці сім місяців він зібрав із своєї стипендії щось близько ста карбованців,— а ніяковість перед самим собою. Хоч, зрештою, френч та чоботи стали вже для нього струхлявілою формою, проте мали над ним силу традиції. Змінити одержу здавалось хлопцеві надто сміливим, і для цього він мусив мати достатню підставу.

Обрії ширшали перед ним. Мати три півторагодинні лекції в установі тижнево, дістаючи за це цілого червінця, тобто піднести свій місячний бюджет мало не до шести червінців,— це був для нього не жарт, а незмірна перспектива. Такі розрахунки збуджували хлопця й заколисували, а потім весняний неспокій не покидав його й на хвилинку, обертаючись з дня на день у смоктущу турботу, що застелила тінню його гарні очі. Дедалі нудніше було йому вертатись додому, і він сидів вечорами в бібліотеці, аж поки можна було в ній лишатись, поринаючи в книжки глибше, ніж цього могла вимагати найбільша пильність. Згадуючи вранці, що йому належить вичищати гній з-під корів, підстилати їм та поїти, він почав залежуватись, схоплюючись в останню хвилину, і часом цупив зозла палицею сумирні тварини, що завжди ставились до нього прихильно. Щораз тужніше було йому уявляти, що ціле літо, коли настане перерва в інституті, він буде прикутий до своєї кухні, бо на село він не почував жодної потреби з'являтись. Поділ, зокрема Нижній Вал, занедбана вулиця, діра, нетрі передмістя, зовсім переставали йому подобатись, і довгий шлях до інституту, якого раніше він зовсім не помічав, почав здаватись йому надто втомним.

Крім того, позираючи в свій майбутній добробут, він вбачав реальні можливості стати ближче до міської культури, одвідувати театри, кіно, виставки й доповіді, а відстань його

помешкання від центру відбирала б йому силу дорогого часу на зайву ходанину, заважаючи, отже, вільно причащатись до вигод цивілізації. І наслідком цих невеселих міркувань у хлопцеві купчилась невдоволеність, що отруювала йому академічні успіхи, знебарвлювала сподіванки і послаблювала енергію. Він раптом уявив собі, що перевтомився, і потай покладав якусь — коли не більшу — частину свого уявного виснаження на карб мусіньки, якої пристрасть зовсім недоцільно, як починало йому здаватись, пожирала його сили, варті вищого й ціннішого вжитку.

Лекторське бюро його не підмануло, і за півтора тижні він дістав листовну пропозицію прийняти гурток в житлоспільці від лектора т. Ланського, що заявив бажання той гурток покинути. Вночі Степан поділився своєю радістю з мусінькою, але та поставилась до неї не зовсім прихильно.

— Навіщо тобі ці лекції? — сказала вона. — Хіба тобі чогось бракує?

— Але ж майже два карбованці за сорок п'ять хвилин!

— Через них ти свої лекції закинеш,— сказала вона. — Ці два карбованці коштуватимуть тобі інституту.

— Ніколи,— відповів він їй, почувавши в її словах якусь глибшу підозру, прикро додав: — Чи ж мені вік коровам хвости крутити?

— Так,— зітхнула вона. — Твоя правда.

Він мовчав, кутив і зненацька промовив:

— Я стомився. Ввечері голова в мене болить.

— Болить? Оця розумненька голівка? Ні, моє купецьке щастя, це серце твоє нудиться і тужить. Скільки йому ще битись! Але мусінька тебе не стримуватиме, коли стане непотрібна, ніколи...

— Мусінько, ви ображаєте мене! — сказав він. — Я вас ніколи не забуду.

— О, ти вже ніби прощаєшся! Це ж останні слова, що кажуть — я вас не забуду. У тебе душа — грифельна дошка: досить пальцем повести, щоб стерти написане.

Він волів би краще слухати ремство, ніж теплу гіркоту її слів, що хвилювали його якраз своєю правдивістю. І, бажаючи довести їй і собі неможливість розлуки, він обійняв її в пориві силуваної пристрасті, намагаючись наприкінці відтворити пал їхніх перших побачень.

Другого дня о третій з половиною він мусив уже бути в житлоспільці. До одинадцятої він проглядав підручники й виробляв конспект свого вступного слова, бо хотів почати свій курс не без певної помпи, добре розуміючи, що в кожній справі важить враження від першого удару. Не менше він розумів, що з'являться в такій одежі перед аудиторією, що він мусить зачарувати, це однаково, що грати на розладженому роялі, де й найкраща симфонія обернеться в какофонію. Він мусив перетворитись в ім'я поступу українізації — спіймав, отже, достатню підставу, що йому досі бракувала, і, витягши свої заощадження, пішов до тієї крамниці, що півроку тому була спинила його, навіявши своєю пишнотою стільки ревливих думок. Тепер він влетів до неї на крилах червінців, пурхав у ній і кружляв бистрою ластівкою, а за три чверті години вилінув звідти з чималим пакунком, де було сіре демісезонне пальто невисокої якості, такий самий костюм, пара сорочок з пристібними комірцями, краватка кавказького шовку, шпоньки

з зеленою емаллю та три барвисті хусточки з картатими окрайками. Придбавши ще сіру кепі, гостроносі хромові черевики та галоші до них, він на самісіньку решту купив добрих цигарок і доїхав автобусом до площі Революції на Подолі, бо мусив поспішати. Автобус мав честь його вперше возити й щастя цілком йому сподобатись.

Мусінька, що варила обід на три персони, провадячи сумовитий *ménage a trois*, дуже здивувалась, побачивши хлопця у вигляді омолодженого Діда Мороза з безліччю пакунків, але він тільки таємниче попросив дозволу перебути півгодини в її кімнаті, де було люстро. Там він довершив своє перетворення, досить легко пристосувавши себе до вимог нової одежі, бо його пильне око не раз спостерігало на інших, де що мусить бути, і тільки краватка завдала йому клопоту, не бажаючи пов'язуватись, але він з геніальною прозірливістю добрав-таки потрібної комбінації. Оглянувши себе цілого в люстро, завмер від бентежного задоволення, ніби вперше себе побачив і спізнав. Підупала від таємної гризоти енергія відродилась йому відразу, коли він побачив своє смугле обличчя, відтінене білим комірцем, та могутній вигин своїх грудей, що щільно прилягали до закотів піджака. Він заворожено любувався на своє високе відкрите чоло, вітаючи схований там розум, і поволі підніс до волосся руку, щоб погладити їх, щоб попестити себе самого й цим проявити в дії своє закохання.

Бадьорим, новим кроком вийшов він до кухні й став перед мусінькою, що не могла стримати радісного вигуку, побачивши цього вилупленого з лялечки метелика. Вона обіймала його й цілувала, забуваючи в своєму захваті, що має на це менше, ніж будь-коли, права. Потім відступила на крок, і пильніше спостереження цілком підтвердило їй перше враження — хлопець був з біса гарний, поставний та спокусливий.

— У тебе очі сміються! — скрикнула вона.

Почасти вони сміялися і в неї. Він теж роздивлявся на мусіньку з височини свого європейського вбрання, добачаючи в ній стільки ж занепаду, як вона в ньому розквіту. Ніколи ще так прикро не впадала йому в очі щуплість її щік, помережених дрібними зморшками, недокрівність уст та розлеглість грудей, що невблаганно розпливались. Радісний дівочий усміх був гримасою на її пристаркуватім обличчі, і він не міг побороти в собі зухвалу думку, що коли вона гідна була першокурсного студента, то ніяк не варта першорозрядного лектора.

Призначеної години він здибався в канцелярії житлоспілки з своїм попередником тов. Ланським, пильно на нього глянув і здивовано спитав:

— А хіба ви не поет Вигорський?

— Це правда,— невдоволено буркнув той,— але все-таки я Ланський з діда-прадіда.

Потім вони поговорили про діло. Виявилось, що поет лишав Степанові свою групу в досить занедбаному стані. Він не міг навіть точно означити, на чому саме слухачі його спинились.

— Взагалі я не вірю, щоб наука могла бути корисна,— закінчив він. — Особливо в моєму викладанні.

— Гаразд, повторимо,— сказав Степан.— Але скажіть мені, коли це не секрет, навіщо ви псевдонім прибрали? Не розумію! Справжнє прізвище у вас чудове.

— Це зовсім не секрет,— відповів поет.— Бачите, спочатку я підписував свої вірші власним прізвищем, і їх ніхто не хотів друкувати. Потім вигадав псевдонім, і вони пішли.

— Невже це може бути?

— Може. Крім того, якщо хочете, ще й інша причина була, внутрішнього порядку. Це надто велика відповідальність — підписуватись власним ім'ям. Це немов зобов'язання жити й думати так, як пишемо.

— Хіба це неможливо?

— Можливо, але нудно.

Степан запропонував йому цигарки.

— Ні, я не курю,— сказав поет. — Пиво п'ю, це правда.

Новий костюм надавав хлопцеві незвичної, йому самому незрозумілої сміливості.

— Товаришу,— мовив він,— а я теж пишу.

— Невже? — сумно запитав поет. — Що ж ви пишете, коли це вже факт?

Степан весело розповів йому не тільки про свої оповідання, але й про пригоду в критика, що здавалася йому тепер приємним жартом.

— А, знаю його,— сказав поет.— Маленька оса, що силкується боляче кусатись. Коли хочете, то дайте мені ваші

оповідання, обіцяю бути уважним. Тільки принесіть їх сьогодні ввечері — Михайлівський провулок, 12, 24. Я завтра їду й заберу їх.

— Їдете? Куди?

— Маршрут ще не вироблено... Маю триста карбованців і постараюсь заїхати якнайдалше і якнайдовше. Це дурне місто вже досить обридло мені....

— Обридло?!

— А вам ще ні? Почекайте, воно себе покаже. А наше зокрема. Знаєте, що таке наше місто? Історична здохлятина. Віками тхне. Так і хочеться його провітрити.

Але дзвінок, провіщаючи кінець урядової праці, урвав їхню розмову, що Степанові видалась вельми цікавою. Вони зайшли вдвох до великої кімнати, де відбувались після праці лекції. Службовці сиділи роєм коло зсунутих столів проти чималого шматка лінолеуму, що правив за класну дошку. Поет пішов, познайомивши його із слухачами, а Степан, коло столу ставши, голосно, певно й захоплено, як соловей уперше співаючи, прочитав лекцію про користь української мови взагалі й зокрема.

XIV

Тільки студент першого курсу здібний цілком відчутти радість слова "максимум", що становить для нього щось ніби білий острів мрії, недосяжний навіть красномовним поетам. У всякому разі, Степан Радченко був єдиним серед своїх колег, що той максимум склав, тобто звіти з усіх читаних за рік дисциплін. Цей успіх коштував йому колосальних витрат енергії,

коли зважити, що він ще тричі на тиждень давав лекції з української мови і мусив до них добре готуватись, бо його теоретичне знання не зовсім відповідало практичним вимогам тієї установи, де покликаний був освічувати потомлених службовців, що хотіли їсти, а не відміняти, й дуже мало могли бути свідомі тих високих обов'язків перед українською нацією, що лягли їм на плечі.

Лекційні дні були то важчі Степанові, бо для лекцій він мусив спеціально переодягатись, не ризикуючи з'являтись до інституту в краватці, щоб не викликати зайвих розмов та не позбутись часом стипендії. Це була йому страшенна морока, але цю нудну процедуру він невхильно пророблював, виходячи з дому то вбогим студентом, то красним лектором і змінюючи відповідно до одежі вираз свого обличчя, жести й ходу. Він був єдиний, але в двох іпостасях, з яких кожна мала свої окремі функції та завдання. Людина не могла б вигадати багатоособових богів, не буди сама різноманітна, бо, являючи собою дивне поєднання разючих противенств, потребувала втілення для кожного з них, і прагнення створити одного великого бога з маленьким чортом знаменує вже нормалізацію людської істоти, тобто всихання її уяви. Людина не розкладається на так зване добро та зло, на плюс і мінус, хоч би й як це зручно було для громадського вжитку.

Потрапивши в стан непевної рівноваги між рудим френчем та сірим піджаком, Степан не болів, проте, двоїстістю свого існування, буди вже досить загартований, щоб зважати на дрібні забобони, що тривожать людям сумління й отруюють їм життя. В процесі розвитку він став над ними. Бо за цю зиму наочно переконався, що на світ і на себе варто дивитися трохи вибачливіше, ніж йому здавалося, бо в житті, як і в гололедицю, можна падати й інших валити зовсім випадково, цілком несподівано для себе й для ближнього.

Вся ця біганина й напруженість праці, може, й виснажила б його, коли б він не вирішив остаточно перемінити помешкання, розкривши собі отак нові перспективи, яких наявність була йому найкращим збудним середком. Це рішення вмить розвіяло йому весняний сум й змінило його ставлення до корів та мусіньки — знаючи, що незабаром звільниться від них назавжди, він почав виявляти до них ласкавість господаря, якого обридлий гість взявся вже за капелюха. Тим часом він розпитував товаришів про кімнати й оглядав декотрі, але всі вони були зв'язані з ремонтом або відчіпним, а він грошей не хотів витрачати, чудово розуміючи, що однаково не спроможен зараз оплатити помешкання, яке б його смакові й гідності цілком відповідало, і тому волів узяти до кращих часів щось гірше, ніж по-дурному витрачатись на посереднє.

На кінець червня інститут завмер зовсім. Остання екзаменаційна сесія вже кінчилась, коридори спорожніли, і тільки купки студентів виправляли собі відпускові посвідки. Але Степан ще часто одвідував його, затримуваний громадськими справами. В маленькій кімнатці КУБУЧу й застав його якось Борис Задорожній, його приятель, з яким він останній час уникав зустрічі.

— А, ось де ти зарився! — скрикнув Борис. — Чому зник так раптом?

— Діла,— відповів хлопець, показуючи на кошториси.

— Діла ділами, а товаришів забувати не слід... Пам'ятаєш, у Шевченка — хто товаришів забуває, того Бог карає?.. Ну добре, що знайшов тебе.

— Ти мене шукав?

— Безперечно. Бачиш, я кінчив інститут...

— Мені ще два роки,— зітхнув Степан. — Кажуть, що ще один накинута.

— Я п'ять років страждав, і то нічого. Але така справа — я вибираюсь із своєї кімнати й шукаю порядної людини...

— Мені кімнати до зарізу треба!

— А ти ще дивуєшся, що я шукав тебе! Чмок пана в ручку! Тільки не думай, що я на стаж їду — по науковій часті пішов, при кафедрі лишаюсь. А кімнату собі знайшов велику, сонячну...

— Везе ж тобі!

— Та мусить же бути нагорода за мої страждання! Але ти, Стефочко, найголовнішого не знаєш — я женюся.

— На тій самій?..

— На тій самій, білявій... Ох, я не можу про це спокійно говорити! Сам розумієш — любов...

Степан радісно обійняв його, почувавши дивне полегшення, ніби з пліч йому звалився тягар, що він весь час на собі ніс.

"От, якби ще й мусіньку заміж віддати",— подумав він.

Ввечері вони оформили справу, і Степан сказав товаришеві:

— У моїх хазяїв мені так було неспокійно — раз у раз гості, гармидер, сили нема терпіти. Ти дуже мені пособив. Спасибі тобі, Борисе.

Той палко стиснув йому руку.

— Це така дрібниця, не дякуй,— схвильовано відповів він, кинувши свій жартівливий тон. — Мені за радість тепер зробити щось приємне. Я даю копійку жебракові, і мені гарно... Просто хоч дякуй ще й йому за те, що взяв!

— Щось ти слиниш, друже,— зауважив хлопець.

— Може... бо закоханий упень. Ти не смійся — кохання є! Починаю вірити, брат, у вічне кохання, їй-богу!

Борис дав йому свою нову адресу й просив зайти так тижнів через два, коли він влаштується вже подружньо.

"Ну, це небезпечно",— подумав хлопець, а вголос додав:

— Я завтра ж перебираюсь.

На прощання вони, трохи повагавшись, поцілувались.

Хлопець знизнув йому вслід плечима. Ну й справді ж смішний цей Борис! Він аж ніяк не припускав, що тут може бути мова про обопільне чуття. Він уявив на мить Надійчине обличчя, її очі, що йому колись сміялися, і якимось остаточно переконався, що любити вона може тільки його, Степана Радченка, і нікого більше. Тільки він має на неї якісь неznані нікому права, і на його поклик мусила б прийти негайно. Хлопець так себе почував, ніби мав зверхню владу над щастям товариша й дозволяв йому тим щастям користуватись.

Потім йому стало шкода Бориса. Щасливі все-таки нагадують хворих і потребують обережного поводження. Щастя кінець кінцем — це недуга душевної короткозорості, можливе воно тільки в умовах неповного обчислення обставин і неповного знання про речі. Гострий зір таке саме лихо, що й сліпота, й найнещасніші люди — астрономи, що на ясному сонці бачать прикрі плямки.

Почасти збентежений близькою зустріччю з щасливою людиною, а ще більше — неминучістю прощатись сьогодні вночі з мусінькою, хлопець був сумний і не міг цілком спожити радість від давно бажаної зміни помешкання, початку незалежного простування в прекрасний світ. Хоч він і розраджував себе словами мусіньки, що обіцяла не стримувати його, коли стане непотрібна, але був вельми непевний, чи визнає вона себе за непотрібну саме в той час, як і він це зробить.

Він зітхнув і нудився аж до ночі, навіть лютував з несправедливості можливих неприємностей за всі ті послуги, що він родині Гнідих учинив.

Дійсно, коли він, ніби жартома, оголосив новину, вона розітнулась над Тамарою Василівною громовим ударом. На мить вона якось принишкла, і хлопець злякався, чи вона, бува, не зомліла. От була б морока!

Аж ось вона зашепотіла так тихо, що він ледве розбирав її слова:

— Ти підеш... Я згодна... Я знала... Перед тобою ще все. Лишися тільки до осені... Восени ти підеш... Падатиме лист. Будуть тихі вечори... Тоді ти підеш... Хай це буде маленька жертва — перед тобою ж усе... Життя, щастя, молодість! Перед тобою все... Я прошу крихітку... Це так важко? Ти такий скупий?

Ти не хочеш корови порати? Ну, візьмемо робітника... Переходь до кімнати... Що ти хочеш? Ну, не до осені... На один місяць! На тиждень! На один день, тільки не зараз, не зараз!

Він дав їй висловитись і сказав, повиваючи свій голос жалем і смутком, силкуючись виявити глибоке співчуття до її горя:

— Справа так з кімнатою повернулась... Мусінько, я ж приходитиму до вас...

Вона раптом відкинула його руку, що простяглась її обійняти.

— Ти ще й брехун! — промовила вона вголос.—Ти хочеш мене дурити? Я взяла його з вулиці, як байстря, а воно мені милостиню подає!

Хоч яке непевне було його становище, а слова ці він прийняв як страшенну образу. Він — байстря? Склав максимум, перейшов на другий курс інституту, має громадське навантаження, пише оповідання, якими зацікавився відомий поет,— і він байстря! Та чи не досить йому панькатись із цією бабою? Але не встиг він добрати відповіді, свого вщербленого самолюбства гідної, як Тамара Василівна погладила йому голову.

— Не сердься, Степанку,— сказала вона так покійно, що він міг задовольнитись,— боляче мені... Але все це дурниці. Завтра підеш. Завтра, через тиждень, через два — однаково це треба пережити! О, любенький, ти навіть не розумієш, що тут переживати! Підеш собі, свистячи, і гаразд! Я теж не плакатиму. Плаче той, хто сподівається розради. А я самотня. Максим пішов. І ніколи не вернеться.

Вона тихо засміялась, потягуючись.

— Пам'ятаєш, я розповідала тобі про себе?

— А що?

Він радий був слухати ще раз про все її життя спочатку, аби про завітнішу розлуку вона не згадувала, хоч у даний момент оповідання її заздалегodi здавались йому малоцікавими.

— Тоді не сказала тобі головного... Я нікого не любила.

Він не втямив гаразд, у чім річ.

— Тебе я полюбила першого,— вела вона.— Раніш я не сміла... через сина. Як я ненавиділа його іноді! Ти ж не знаєш, яка я була гарна... Одежа пекла мені тіло, я спала без сорочки, вона жалила мене. Це було страшенно давно. І от прийшов ти...

Вона тихо поцілувала його в чоло.

— Я не вірила в Бога... тобто колись вірила. А коли побачила тебе, знову почала молитись. Дарма! Я прийшла до тебе, як сновиди. Ти відіпхнув мене — я пішла. Покликав — я прийшла. Воля моя зломилась.

Вона стиснула йому руки.

— Завтра ти підеш і йтимеш довго-довго. Минатимеш багатьох людей. Мені теж, може, лишаться довгі дні, тільки не зустріну я вже нікого. Багацько порожніх днів, якщо я спатиму ночі. Зриватиму їх, як листки з календаря, і з другого боку їх не

буде написано нічого. Потім прийде смерть. Це страшно. Скажи ж що-небудь!

Він стенувся. Було в її словах щось невимовно важке й безнадійне. Вони знову стали ледве чутним шепотом, що відсував його в незмірну далечінь, вони падали йому в душу краплями теплої олії, розм'якшуючи там усі затужавілості, розгладжуючи всі зморшки та бганки, збуджуючи в ній спокійну, радісну чулість.

— Що, мусінько,— сказав він задумано. — Кажіть ви, я мушу мовчати. Нічого я не знаю. Не знаю, що буде зі мною. Але одно я зрозумів — живемо ми не так, як хочемо, й... мусимо робити іншим боляче. Це я зрозумів. Іноді буває гарно, як зараз. Затишно, тихо. Те, що ви зробили для мене, ніхто вже не зробить. Мусінько, ви це знаєте, я мало думав про вас, коли ви біля мене були, але завжди згадуватиму, коли вас не буде.

Вона вдячно, пестливо поцілувала його, але відсторонила, коли він, збадьорівши, хотів відповісти їй не самим поцілунком.

— Не треба красти в самих себе, любенький!

Вона обняла його й почала колисати, щось нечутно приспівуючи, присипляючи тихими дотиками уст до очей і чола, і хлопець непомітно заснув, знесилений подіями й теплом власної доброти.

Вранці він прокинувся тільки о восьмій і довго лежав. Потім умився, постукав у двері до кімнат і, не діставши відповіді, тихо зайшов. Там не було нікого. Так, ніби в хатах тих ніколи ніхто й не жив. Він постояв у мусіньчиній кімнаті, що нагадувала дівочу світлицю своєю білою ковдрою та мереживними завісками на вікнах, і вернувся до кухні, повний далеких спогадів. Випивши

молоко, для нього поставлене, він востаннє виконав свої обов'язки проти корів та наносив води. Тепер був вільний і почав збирати свої нечисленні речі.

Трохи поміркувавши, він розпалив у плитці. Поки розгорялись дрова, перебрався в свій сірий костюм, потім почав палити френча, штани й торбинки, що привіз із села, а чоботи, що не могли згоріти, викинув на смітник. Тепер у нього лишились тільки зшитки, книжки та загорнута в ковдру білизна.

Хлопець зв'язав своє майно на два чепурненькі пакунки, замкнув двері, поклав, як звичайно, під ґанок ключа й пішов геть з пакунками в руках, а в душі несучи смуток, гіркоту першого спізнання життя й турботні надії.

ЧАСТИНА ДРУГА

I

О дев'ятій з половиною Степан Радченко вертався з ранкового купання на Дніпрі, а на річку йшов о сьомій і дві години лежав на піску під м'яким сонячним промінням, що поволі обернуло його тіло в брунатний атлас. Такий був припис невхильного, хоч і неписаного, розкладу його часу, що він виробив другого ж дня, як на новому помешканні оселився, і невідступно додержував, позначивши ним початок свого нового життя.

Вперше позбувшись злиднів і гнітючого матеріального неспокою, хлопець був тим часом із свого побуту задоволений, трохи засліплено почувуючи себе жвавим деревцем, що може на всякому ґрунті прищепитись. За селянським звичаєм він на літо знову склав кількадесят карбованців, а сам жив просто, випивав уранці дві склянки молока, обідав у нархарчі й увечері

перекушував там само без великих розкошів. В хаті не держав і кусника хліба, боячись розвести мишей та тарганів, а ще й інстинктивно здогадуючись, що вживати їжу, як і викидати її, не личить у кімнаті, де працюєш і спиш, і що цивілізація в невпинному поступові створила для цього місця громадського користування, яких вага не однаково зрозуміла для обох процесів, дарма що істотою вони рівновартні.

Єдине, що хлопець собі дозволяв, це курити справді гарний тютюн, не шкодуючи на нього грошей, бо ж коли приятеля неприємно частувати кепськими цигарками, то себе й поготів. Та серйозна праця, що він розпочав улітку, коли кінчились його справи в інституті і він сюди перебрався, заслонила йому всі принадні афіші про найсвітовіші фільми, найславетніших співаків та акторів по театрах, як і про гучні гулянки, що рясно відбувались по садках і на Дніпрі. Він свідомо і задоволено засудив себе на самотність між цими мурами, де єдиною оздобою була миршава пальма в кутку — забуток колишніх власників-панів, що переходила в спадщину кожному наймачеві, нагадуючи йому про сумну минущість на цьому світі. Під її побляклим гіллям він і провадив над собою систематичну, вперту роботу.

Хлопець спостеріг у собі річ, що видавалася йому вельми дивною і навіть страшною, як він не розумів її справжніх і природних причин. Перший, всіма сторонами блискучий рік праці в інституті, замість додати йому нового знання, здавалось, знищив навіть те, що він із села привіз. Він зненацька відчув, що мозок його вдягнений тільки в нікчемні лахи, і це почуття схвилювало його, бувши для його честі принизливе. І найбільш турбували його проріхи в тій галузі, що інститутської науки не торкалась зовсім, а була його особистого, трохи болючою справою. Література. Вона стала йому близькою і найдорожчою з причин, яких він не мав охоти докладно аналізувати, виправдуючи своє захоплення тією

поважною підставою, що знати літературу є перша ознака культурної людини. Від рясного читання на селі він зберіг, щоправда, в пам'яті силу імен, назв та змістів, але все це було подібне на занедбану бібліотеку, де книжки навіть на полиці не поставлено. І він узявся впорядковувати їх у своїй голові так само, як довелося йому колись у сільбудівській книгозбірні.

Вранці скупавшись, з десятої до третьої — читати; потім до п'ятої всякий дріб'язок — лекції в установах, міняти в бібліотеці книжки, обідати, лежати; тоді дві години — мова, англійська й французька через день, і до десятої — українська література; наприкінці погуляти десь на вулиці чи в садку, повечеряти і з одинадцятої спати до сьомої — такий був розпорядок, що він виконував, як зверхній закон, на небесних скрижалях писаний. Хвилинами, коли щось починало повставати в ньому проти такого клятого життя, він кричав на себе й лаявся останніми словами, добре знаючи, що зрадити раз є зрадити назавжди. Зате коли, погулявши ввечері й проробивши вправи за системою лікаря Анохіна, вкладався спати, почував надзвичайну стрункість своїх думок і ту довершену радість, що про неї вчив Епікур.

За два місяці він проробив стільки матеріалу, скільки може проробити його здібний юнак, що всі сили свої здатен кинути на штурм жаданої фортеці. Утоми майже не чув, щоранку відсвіжуючи свою енергію водою та сонцем, а ввечері вправляючи м'язи ритмічною гімнастикою. Але через кілька тижнів по запровадженні такого режиму він відчув потребу хоч трохи спочивати після праці над мовами і, обміркувавши це бажання на спеціальній нараді, давши висловитись самому собі "за" та "проти", ухвалив: дозволити Степанові Радченкові полежати десять хвилин після мов. І хвилини ці стали найрадіснішим часом дня. Вони випадали між сьомою та восьмою годинами, коли вечір простягає у вікна примарні теплі руки, що спускаються з далеких високостей, підводяться з

глибин землі й несуть у хату спокій просторів, нечутно єднаючи душу з полями всесвіту. Втопивши очі в куток кімнати, хлопець споглядав, як розчиняються в мороці речі і стіни зникають у густому синястому сяйві. Десять хвилин такого летаргічного стану — і зненацька він схоплюється, світить електрику, суворо розбиваючи улесливі чари. Розгортаються книжки. Тиша. Раптові нотатки олівцем.

Підтримуваний насиченістю свого розуму, він не почував потреби спілкуватися з людьми, тими далекими фігурами, що з ними часом випадало йому здибатись. Їхнє життя здавалось йому тепер до смішного простим і жодної уваги не вартим. Він дичавів у своїй кімнаті, хоч і підносився щодня на вищий щабель культури. Звівши своє життя до механічної дії, хотів бачити її і в інших, стаючи розумніший, ніж це собі варто дозволяти.

Об одинадцятій годині цього дня, якого ранок нічого нового не віщував, стук у двері порушив його заглибленість. Сто чортів! Хто сміє турбувати його в священний час? Але це був тільки лист, що своєю появою здивував його ще більше, ніж непроханий гість. Від кого?! Знизавши плечима, хлопець розірвав конверта. Ах, це поет Вигорський, що його оповідання завіз! Він затремтів, немов ту мить остаточно розв'язувалась доля його життя й доцільність його сказаної праці. Якийсь несподіваний огонь, раптове збентеження змусило його сісти й хапливо переглянути листа, шукаючи потрібних рядків. Ось, ось вони: "...це прекрасні оповідання, безперечно..." І лист зненацька став йому нецікавий, ніби він зразу ввібрав у себе весь його зміст.

Хлопець кинув його на ліжко й почав ходити по кімнаті, хвилюючись, як людина, що прокинулась від сну в новій обставі. "Це прекрасні оповідання, безперечно", — цими словами співала його душа, і він розумів тепер, що, за оповідання свої забувши, він тільки ними жив і цього несподіваного листа завжди чекав.

Поглинувши пекучий підступ радості, він потягнувся й знову взяв листа. Ще раз проти волі спинившись на чудовому рядку всередині, що виступав, здавалось, з усього письма, немов самоцвітною мозаїкою був викладений, хлопець закупив і, недбало відхилившись на стільці, почав читати:

"Я спинився на годинку в Сімеїзі й згадав, що маю Вам написати. І що нагадало мені, як Ви думаєте? Якась пара проходила, і "він" скаржився на українізацію. Бідолаха аж на курорт привіз свій біль ображеного російського самолюбства. І от я на пошті, а Ви мусите дякувати тому панкові, бо листів я з доброї волі не пишу, це найбільша дурниця, що вигадали люди. Коли бачу вивіску "Пошта і телеграф", то думаю — ось де страшний ворог людськості! Ви ще не знаєте, як радісно забігти десь далеко від знайомих у місцях, де ти всім байдужий, як і всі тобі, і стати тим, чим хочеш бути, і почувати, що ніхто з тебе не правитиме звіту. І уявіть собі — побачити в таку хвилину органи зв'язку! Це суще варварство! Проте честь мені — це першого листа пишу, а сходив уже Кавказ і тепер мандрую пішки південним Кримом, самотній, але страшенно бадьорий. Мій план — обійти ще й західний берег. Я не стомився, та й занадто багато ще роботи. Пишу не про море та лаври! Про місто. А ваші оповідання всі сільські. Це прекрасні оповідання, безперечно. Їхні хиби свідчать тільки за перспективи. Я перечитав їх ще в потягу і з Катеринослава розіслав по журналах. Хотілося б, щоб обидва вони з'явилися разом. Це був би неприємний сюрприз для нашої критики, що спеціалізувалась на арії про літературну кризу. Не вмію кінчати листів. Та й писати тяж. Вигорський".

Степан раптом підвівся й замислився. Потім мерщій осмикнув сорочку й вискочив на вулицю, стишивши там ходу, щоб не звертати уваги. Дорогою зайшов у кілька книгарень, але журналів там не держали. Як то можна не держати журналів? Він зневажливо йшов далі, але тільки на

Володимирській йому пощастило. Який саме він журнал бажає? Геть усі, що вийшли останнього місяця. Хлопець жадібно переглянув їхні змісти й тремтячою рукою відклав два з них. Своє власне ім'я, надруковане поруч інших, так його спантеличило, що він не зразу збагнув, що з тими журналами робити. Потім, опанувавши себе, купив їх і вийшов з книгарні.

Тепер куди? Він сам не міг дорозумітись, що йому ще лишилось хотіти. Гострий спалах хвилювання зліг у ньому солодким спокоєм, тихим, п'янючим туманом. Йому нікуди не хотілось іти, він стояв коло вітрини, силоміць роздивляючись на книжки, а відчуваючи тільки стиснення пальців на папері. І раптом, відсахнувшись від скла, хутко пішов, гнаний пристрасним бажанням сісти десь на самоті й читати, читати свої оповідання без кінця.

В садку, де колись гулявся дитячими м'ячами, він забився в затінок і розгорнув свої твори, уважно роздивився на папір та обриси літер, тоді став поволі читати, як малописьменний першу по абетці книжку. Не пізнавши спочатку своїх рядків у новому зовнішньому вигляді, він збентежився, і це почуття поглибилось ще більше, коли нарешті з ними сполучився. Читав, тремтячи від захвату й страху, і те, що був створив, тепер з нього творило нову істоту, даючи спізнати щастя цілковитого з собою злиття, стираючи всяку подвоєність душі на внутрішнє і зовнішнє. Він ставав єдиний та могутній, і коли несподіваний дрозд знімався в ньому, то тільки перед власною величчю.

Читав він довго, а ще довше сидів, плетучи невиразні мрії, що раз у раз приводили його до того незаперечного факту, що він став письменником. Якщо він зміг ці оповідання написати, то, річ видима, зможе ще багато їх написати і ще кращих.

Його мрії яснішали, обертаючись у думки. Він спізнавав, що потай, ніколи собі не признаючись, був певний, що момент цей

колись настане, і ця певність невидимо керувала його життям. Ще не ставши на перший щабель письменницький, не бачивши своїх творів у друкові, він, проте, вже літературу взявся вивчати, щоб на тому щаблі зміцнитись! Його захоплювали таємничі процеси душі, що знає більше й бачить далі, ніж бідний розум, що часто тільки санкції дає на ухвалені вже постанови, як той англійський король, що царює, не керуючи. І думку про те, що все це могло б і не здійснитись, він приймав, як тінь знеможвленої вже загрози, що по ній не здатний був свого життя навіть уявити. Але думка ця, дарма що знезброєна, була надто жалка, щоб на ній довго спинятись.

По обіді Степан Радченко, вирішивши, що віднині починається зовсім нова доба його життя, поклав розпочати щоденника. Написавши в зшиткові кілька непевних рядків, йому треба було цей початок датувати, але, глянувши на календаря, він з дива забув про написане — сьогодні якраз рік був, як він приїхав до міста! Який же куций він, цей рік! Як він чудно та швидко пролинув! І хлопець постановив уважити за свято цей двічі знаменний день та відзначити його гідною розвагою. Черевики й штани, що вже випнулися на колінах, були ще раз вичищені, хоч чистити їх уранці було одним з правил його суворого розпису. О шостій годині він перемінив комірця, надів піджак і без шапки, як звичайно, вийшов із кімнати.

Вулиця прийняла його тихим передвечірнім шелестом, і його ноги струнко міряли її, налиті пружною міцнотою, мов працювали на нових сталевих пружинах. Хлопець ішов не поспішаючи, визивно піднісши голову на знак вищості, якої свідомість чіпко йому в голову вкорінилась, надаючи блиску очам та спокійної розважливості рухам. Самий процес цієї гордої ходи, почуття бездоганної праці кожного коліщатка своєї складної машини давали йому таке п'януче задоволення, що він не думав навіть за те, куди саме ведуть його ноги.

Зійшовши на Хрещатик, купив газету, сів до столика у відкритому кафе й запитав собі кави з тістечком. З незрозумілою і несподіваною вишуканістю поклавши ногу на ногу, він ліниво мішав пахучий напій, скося поглядаючи на сотні облич, що пропливали повз ґратки, вбираючи в себе всю різнобарвність та розгін вуличного руху. Потім розгорнув газету на відділі оголошень.

— Ще тістечко,— кинув служниці, що проходила повз.

Концерт симфонічних оркестрів в оперовому театрі переконав його найбільше, тому що таких концертів ніколи не чув, і, сівши в автобуса, хоч їхати було тільки два квартали, він дістався Володимирської вулиці. Купивши в касі дорогого — конче дорогого! — квитка, хлопець почав походжати кругойдучим фойє, тішачись видовиськом невпинної зміни облич, постав та вбрання. Дивно діяла на нього юрба. Рухливістю й гомоном вона збуджувала йому й так напружені нерви, мов він уперше побачив стількох людей і відчув свою з ними спорідність. Він зазнавав хмільної радості співіснування з своїми подобами, поєднаний з ними спільністю життєвої дії. Тим-то йому хотілось сміятись, коли бачив поруч сміх. Тим-то вся різнота незнайомих створінь була ту мить ближча йому за всіх, кого знав досі.

Заглиблюючись поглядом у гущавину чарівного натовпу, складеного, здавалось, із найкращих представників людського роду, він знайшов жінку. Пожадливо напружуючи зір, проходив крізь прозорість одежі, поширюючи голизну рук та плечей, відчуваючи насолодну пружистість ніг у тонких панчохах, що зникають під хвилястими вигинами сукень. Юрба випаровувала сласність, як розквітле напровесні дерево свої шлюбні пахощі, вона гнітила могутністю чуттєвості, прихованої в глибу цих сотень істот, що були мов вибагливим втіленням одного

великого самця й великої самиці з пристрасстю, гідною їхнього велетенського тіла.

Концерт він слухав неухважно, погноблений враженням від натовпу. Сам він був ніби законною частиною його, але ні з ким не міг навіть порозмовляти. Образа, що він за свою окремішність почував, його самого дивувала. Безперечно, всі навкруги — то культурні люди, що читають журнали, і багато хто з них за честь мали б познайомитись із талановитим письменником, а тим часом їх поділяє вельми прикра межа, роблячи з нього стороннє тіло, що випадково потрапило всередину добре спрацьованого організму. Ох, якби мати хоч одного знайомого! А так він був ніби дух, може, й довершений, але нездібний попри все бажання причаститись до радощів матеріального буття. Він був самотній, і місяці відлюдних подвигів тепер обертались йому в ганьбу.

В антракті Степан тинявся сумний. Юрба так легко збила йому пиху й так безжурно знищила його, що він починав кінець кінцем шкодувати себе, чіпляючись за уламки високих про себе думок. Зрештою ж не сталося нічого, він просто трохи перехвилювався. Але він — письменник, це річ незаперечна, і всі ці пики дуже мало мусять його турбувати. Серед них, певне, немає нікого іншого, хто спромігся б на друковані твори.

Проте, шукаючи будь-якої ради на свою окремішність, Степан підійшов до столика лотереї-алеґрі, що повлаштовувала в усіх театрах комісія для допомоги дітям. Тут він мав право заговорити хоч би й за гроші, а що лотерея на користь безпритульним не тішилась надто великою увагою публіки, гарненька продавщиця зустріла хлопця вельми ласково. Квитка? Будь ласка, двадцять копійок. Степан глянув на вино, цукерки, пудру, ножики, шкатулочки й такий інший дріб'язок, готовий належати кожному, хто його виграє, і витягнув із скриньки квитка, що після огляду виявився цілком порожнім.

— Ще візьму,— сказав він.

Але лотерея мала на меті допомагати дітям, а не роздавати кожному охочому по пляшці портвейну за два гривеники.

— Ще один,— не вгавав Степан.

Після четвертого порожнього квитка коло хлопця вже спинилося кілька душ, приваблені прегарним сміхом лотерейннці та постаттю невтомного добродія,

— Та, мабуть, вони всі порожні! — удаючи розпач, промовив молодий письменник після шостого квитка під сміх уже чималого стовпища, якого цікаві погляди він почував на собі з великим задоволенням.

— О, ні, вам просто не щастить... вам щастить, певно, в чомусь іншому,— лукаво відповіла лотерейниця, розливаючи перед хлопцем чари своїх поглядів від імені комісії допомоги.

З дев'ятим квитком він обернувся до глядачів почервонілим від хвилювання обличчям і, розгорнувши, високо підніс його перед себе. Задоволений регіт знявся над юрбою — цей квиток теж був порожній.

Степан переможно глянув на море голів, що скупчилось у проході, гальмуючи рух здивованої публіки, яка теж прилучалась, довідавшись, що отой високий бере вже двадцять третього квитка без жодних наслідків. Десь збоку підпливала блискуча каска пожежника.

— Я беру квитка! — пролунав зненацька жіночий голос, поки Степан у своїй кишені порпався, і маленька дівчина занурила руку в зрадливу скриньку. Вигравши соску, вона

врочисто доручила її Степанові під радісний гук та оплески юрби, що поспішала вже посісти місця. Антракт кінчився.

Другий відділ симфонічного концерту хлопець слухав ще неуважніше, ніж перший. Чи то від сорому, чи від зворушення, а обличчя йому пашіло. Безглуздо було клеїти перед людьми такого дурня! І серце його гризла прикрість, то більше, що від п'яти взятих з дому карбованців йому лишилось тільки два срібняки. Соска завдавала йому найбільше прикрості, і він тихенько кинув її під крісло. Хай їй грець! І які, зрештою, наслідки такого марнотратства?

Після концерту Степан зовсім невесело вийшов із оперового театру й спинився коло ґанку закурити. Двічі знаменний день його життя кінчався без жодного піднесення.

— Дозвольте припалити,— почув він знайомий голос і побачив дівчину, що взяла разом з ним участь у лотереї. З невідомої причини він страшенно зрадів і збентежився. Немов побачив кого давно сподіваного, з ким пов'язані найсвітліші надії. І гречно запаливши для дівчини окремого сірника, він пішов поруч неї.

— Уже припалила,— зауважила вона, коли він звернув разом з нею на вулицю Леніна.

— Я хочу подякувати вам за подарунка,— мовив Степан, трохи подумавши.

— Прошу! Ссатимете на дозвіллі.

Він глянув на неї, вражений її задержуватим тоном. Мале на зріст — йому якраз під пахви, худеньке, в плескуватому капелюшкові. Хлопець лишився невдоволений, примірявши її до

себе, а проте обережно взяв її під руку, коли довелося переходити вулицю. Вона зиркнула спідлоба на юнака, руку свою прибрала й ішла далі своїм чітким, майже військовим кроком.

— Чого ж ви мовчите? — спитала вона, звертаючи в Гімназiальний провулок.

— А як вас звати? — нерішуче спитав Степан.

— А вам яке діло? — суворо відповіла дівчина.— Мене зовуть Зоська,— додала, зласкавившись.

— Зосю...— почав Степан.

— Мене звать Зоська, Зоська,— нетерпляче урвала вона, йдучи до дверей.

Хлопець теж за нею пішов, невиразно сподiваючись, що на сходах темно і він зможе там поцілувати її, хоч цим винагородити себе за прикrostі в театрі й марно потрачені гроші. Але дівчина, мов догадуючись про його бажання, промайнула бігцем кілька приступок до першого поверху й зашаруділа ключем.

— Бонжур,— сказала вона, зникаючи за дверима.

II

Нарешті, після багатьох виправок та перекреслень, на аркуші лишилось небагато слів, ніби вже цілком приймовних:

"Шановні товариші! В останньому числі Вашого журналу надруковано моє оповідання. Напишіть, будь ласка, чи не треба Вам ще оповідань, я можу прислати. Моя адреса — Київ, Львівська вулиця, 51, 16. Стефан Радченко".

А втім, поміркувавши краще, йому здалося, що факт надрукування його твору в журналі такий очевидний, що посилатись на нього зайво, і відповідного рядка він викреслив. Ще розваживши, визнав за образливе для власної гідності настернятись із своїми оповіданнями, і після останнього скорочення лист прибрав вигляду, що його цілком задовольнив:

"Шановні товариші! Моя адреса — Київ, Львівська вул., 51, 16. Стефан Радченко".

Переписавши ці рядки в двох примірниках, хлопець заадресував їх на журнали — один харківський, другий київський,— і відчув глибоке, втомне полегшення.

Потім встав і ходив по кімнаті. Було коло восьмої вранці; половина другого поверху, де його кімната була, ще тільки прокидалась. З кухні крізь кілька зачинених дверей до нього доходив шум трьох примусів, відповідно до числа родин, що збито жили в решті чотирьох кімнатах цього помешкання. Своїх сусідів він майже не знав, посидцем сидячи весь час у своїй хаті, а то більше не здибаючись з ними в кухні, де звичайно відбуваються хатні зустрічі, знайомства й сутички. До цього головного нерва життя з плиткою, покарбованим від сікача столом, масною шафою й низкою сковорід, каструль, друшляків та ополоників вздовж стін він зовсім не торкався, навіть умиватися вранці ходив до Дніпра, цим позбавляючи себе змоги зайти в стосунки з співмешканцями та їх у натуральному вигляді спізнати. До кухні ж бо звичаєвий кодекс родин дозволяє виходити в капотах жінкам, без піджаків чоловікам і незачесаним та заспаним без різниці статі. Спільність даху

зближує людей не так тим, що вони можуть одне перед одним свої високі якості проявити, як тому, що не змога їм заховати брудних сторін свого життя, що, на жаль, належать до базисних. Кожне помешкання — це невеличкий гурт змовників, що мовчки дають згоду на взаємні пільги щодо пристойності, якої кожен з них уперто вимагає від того, хто вкупі з ним не має честі жити.

Степан слухав цю ранкову симфонію буднів тим уважніше, що ніколи ще докладно її не чув, вранці не буваючи вдома. Невпинне хляпання дверима, крики господарів, що поспішали на посаду, бурчисті відповіді жінок, вереск виряджуваних до школи дітей, настирливий крик немовляти — свідчили за побут між п'ятдесятьма й стома карбованцями місячної платні, побут інтелігентного пролетаріату, що звичайно зветься міщанством. Ці кількадесят кубічних метрів замкненого між стінами, стелею та підлогою повітря були безславною домовиною юнацьких поривів, краси, надій та рожевих сподіванок, що важили на світі, і хлопець, хоч почував себе проти звичайних людей незрівнянно вищим, сумовито подумав з таємним ляком: "Ну навіщо вони живуть? Сьогодні, завтра, через місяць — те саме. Божевільні".

О дев'ятій годині, коли службовці розійшлися на посади, а дружини їхні — на базари, помешкання огорнула відносна тиша, що після галасу здавалась абсолютною. Сівши до столу під благодійним гіллям старої пальми, Степан видобув із закутка в шухляді пак паперів, писаних олівцем, і почав уважно їх розкладати. Це були чернетки складених ще минулої зими оповідань, разом три кінчених та одне почате, розміром більші проти видрукованих, але спільних із ними темою — революція і повстання. Та крім того, усім їм була притаманна ще одна риса, що позначалась цілком уже на першому творі його "Бритва" й пішла розголосом і по дальших оповіданнях Степанових, синтезуючи його уявлення про істоту громадської війни,—

величезного масового зруху, де одиниці були непомітні часточки, зрівнені в цілому й безумовно йому підпорядковані, де люди знеособились у вищій волі, що відібрала їм особисте життя і разом з ним усі ілюзії незалежності. Тим-то героями його оповідань зовсім природно ставали речі, що в них могутня ідея побіжно втілювалась. І справді, носіями дії в нього самі з себе робились панцерний потяг, зведений з рейок, спалений маєток або здобута станція, що стояли проти людського колективу, як виразні особи. Тому ніде ще розстріли не відбувались так просто, ніколи ще трупи не лягали так покійно, як у творах Стефана Радченка, бо, прислухаючись до зойку зруйнованого панцерника, автор забував про стогін живого під його уламками.

До вечора він закінчив почате оповідання, сам дивуючись на обважнілість своєї руки. Ті сторінки, що раніш він легко писав за годину, коштували йому тепер півдобы напруженої праці з прикрими перервами, коли олівець зовсім відмовлявся йому служити. Йому доводилось усе перекреслювать, спинятись з розгону на слові, що, до речі, не пасувало, але й замінити, проте, не давалось. Мовні знання обернулись йому в безпосереднього ворога. Розум його, обтяжений набутком читання, стилями майстрів і підвищеними вимогами до фрази, раз у раз гальмував вільний лет його натхнення. Вигострене на літературних шедеврах художнє чуття викривало йому безперестань огріхи композиції, і він двічі мусив перебудувати план, відкидаючи обмислене і додаючи зовсім непередбачене. І, скінчивши, відчув злісне задоволення, як вершник, об'їздивши коня, що не раз скидав його додолу.

Два дні він присвятив переписуванню та поверховій обробці їх, з хати відлучався тільки попоїсти та на лекції мови і живуше купання в Дніпрі навіть занехаяв. Ще день згодом дістав відповідь з редакції київського журналу так само коротку, як його лист: "Просимо зайти до редакції від 11 до 2 години

вдень". Слово "просимо" дуже його потішило, а зайти до редакції він не зважився — чудна суміш сорому й погорди від такого кроку його стримувала. Натомість ніщо не заважало йому прибратись і почиститись якнайретельніше та рушити надвечір на Гімназіальний провулок до того будинку, де жила дівчина Зоська.

По правді, він не почував великого бажання її бачити, але набридла самотність і потреба розважитись після праці з оповіданнями вели його до того місця, де він міг бодай слово живе почути, а як від дівчини, то тим приємніше. Звичайно, не самі слова його цікавили. Фізична туга по жінці не покидала його з того часу, як він покинув мусіньку, і що більше замикав він собі реальні можливості цю тугу розвіяти, то міцніше опановувала вона його уяву. Кілька хвилин перед сном, як законний спочинок після мудрих книжок, він дозволяв собі поуявляти деякі з коханням зв'язані речі, і ця уява була йому приємна попри всю безсоромність. Він засинав у невидимих обіймах, що випускали тільки вранці його бадьоре тіло, лишаючи невсипуще бажання перетворити їх у дійсність. І сни його були глибоко аморальні, мету показували вони в безпосередній простоті, черпаючи матеріал із випадкових пригод його мандрівних днів, коли стосунки з жінкою не визначались навіть умовною пристойністю, бо ж в істоті своїй вони непристойні абсолютно. Спокусник усіх поборників духу, отой диявол, невтомно роздмухував йому в крові порський вогонь, і коли хлопець умів стримувати його в рамках фантазії, то й це вже було чималою чеснотою.

Проте на Зоську він не брав жодних намірів і міркував навіть, що через неї йому, може, пощастить познайомитись ще з кимсь і отак розірвати вузькі пута відлюдності й уяви, що вже починали його душити. З такими думками він висякався й постукав у двері, що їх дівчина сама й відчинила.

— Вам чого? — спитала вона, з'явившись на порозі.

— Вас хотів побачити,— відповів Степан.

— Я вам цього не дозволяла,— суворо відказала вона, але за мить додала: — До мене не можна. Погуляйте, зараз вийду.

І перш ніж хлопець устиг щось промовити, замкнула двері. Степан вийшов на вулицю трохи ображений, бо почував себе всіма сторонами — розумовою та фізичною — вартим кращої зустрічі. Отака бришка! А проте почав ходити вздовж будинків, читаючи знічев'я на дверях таблички з титулами пожильців. Зоська справді не дала себе довго чекати й зійшла з ґанку в жакетці й капелюшкові.

— А ось що я собі купила,— сказала вона, показуючи хлопцеві маленького стека.— Правда, гарний? Надзвичайний!

— Надзвичайно гарний,— відповів Степан, оглянувши його.

— Але як б'ється, знаєте?

— Тільки не бийтесь, будь ласка,— сказав хлопець, бо вона замахнулась.

— Це від шпіца. У нас шпіц є. А де ж соска?

— Соску я викинув.

— Мій подарунок?

Вона обурено спинилась.

— Ні, ні,— додав Степан, боячись, що вона піде. — То я жартую. Я в шухляду її сховав.

— Принесіть її мені,— сказала Зоська.— Я до стека її прироблю.

"Доведеться купити. Та їй соска й личить",— подумав хлопець, скидаючи оком на її дитячу постать.

За чверть години Степан урочисто купував квитки на перші місця до кіно, сподіваючись цією витратою покласти міцні підвалини їхнього зближення. Він цілком логічно міркував, що дівчина, щось від хлопця дістаючи, щось починає бути йому винна.

Степан з лицарською ввічливістю пропустив її перед себе до фойє і ґречно там з нею походжав, роздивляючись на плакати й виставлені кадри.

— А ось дурень,— сказала Зоська, показуючи стеком на молодця, що скакав на коні по фотографії,— в кіно треба автомобілем їздити, а він верхи, як міліціонер.

Степан зовсім пишний був, вперше за життя із справжньою дівчиною до прилюдного місця потрапивши, і тільки те прикро йому було, що товаришка його забагато стеком крутила та навколо озиралась, а на нього замало звертала уваги й поглядів. Все-таки вона мусила б глибше почувати, що сюди прийшла за його допомогою.

Але коли в залі погашено світло, а на екрані замиготіло, Степан взяв її маленьку руку й потиснув. Дівчина не відповіла, але й не відмовила, тож він хвилин за кілька поклав її руку собі на коліна й накрив долонею, з обережності вирішивши тим

часом на цьому й спинитись. Після останньої частини Зоська сказала:

— Який чудовий фільм! Аполлоне, купіть квитки ще на один сеанс!

— Мене звать Стефан,— ображено відповів Степан.— Посидьте, зараз куплю.

Він хутко вернувся з квитками, потай боячись, щоб вона не втекла.

— Ах, ви божественний,— сказала Зоська.

Та тільки-но фільм знову почався, вона стомлено промовила:

— Фу, яка гидота! Я хочу додому. Тут душно.

На розі своєї вулиці вона висловила ще одне бажання!

— Мені хочеться човном поїхати.

— Будь ласка,— відповів Степан. — Вечір такий тихий. Поїдемо десь далеко.

— Тільки щоб по нашій вулиці.

— Де ж тут вода?

— То зробіть її! — тоскно скрикнула дівчина.

Терпець йому урвався, і він, озирнувшись крадькома, поцілував її.

— Яке нахабство! — скрикнула Зоська.

— Я люблю вас,— жалісно пробубонів Степан.

— Я вам цього не дозволяла,— якнайсуворіше відповіла вона, ідучи геть.

— Зосько, коли я вас побачу? — спитав навздогін.

— Ніколи,— сказала вона.

Та хлопець тільки осміхнувся на це слово й пішов додому, повний різноманітних приємних почуттів. Оте рішуче Зосьчине "ніколи" тільки його потішило, навіть подало надію на дуже швидке побачення, може, й з важливими наслідками, бо йому не важко було дорозумітися, що дівчина ця — вередлива крутійка, яка сама не тямить, чого їй треба, а це дає великий простір діянню людини із сталим бажанням. Зокрема порадувала його її звичка казати "не дозволяю", коли факт уже був доконаний. Така заборона, як відомо, зовсім не становить перешкоди.

Загалом дівчина сподобалась йому більше, ніж він кілька годин тому міг подумати. Торкнувшись на мить до неї на вулиці, він відчув у собі хвильний переворот, наочно переконуючись, що через малий зріст жіноче тіло своїх притяжних властивостей не втрачає. Навпаки, в сухості його обрисів він зачував витончені, містом породжені чари, бо в сільських умовах це тіло не могло б існувати. Саме міськість і вабила його в ній, бо стати справжнім городянином було першим завданням його сходу. Він ходитиме з нею скрізь по театрах, кіно та вечірках, дістанеться з нею

суто міського товариства, де його, певна річ, приймуть та вшанують.

В інституті вже, певно, розпочинались лекції, і він раз у раз обіцяв собі туди навідатись. Одного ранку, одягаючись, він уже зовсім вирішив, що це станеться саме сьогодні, але раптом спитав сам себе: "А чого я туди піду?" І не знайшов жодної відповіді. Трохи здивувався, потім дуже зрадив, захоплюючись своєю сміливістю, і цілий день почував себе переможником. Ну навіщо йому той інститут? Степан Радченко гарний і без диплома.

Фортуна посипала його з свого старого рога, що можна бачити на вивісках у пекарнях, і за тиждень він дістав відповідь із редакції харківського журналу разом з переказом на вісімдесят сім карбованців. Листа він чекав, а грошей аж ніяк не сподівався. Отже, література, виявлялось, не тільки почесна, а й вигідна річ, тобто двічі варта уваги. Хлопець залюбки розписався про одержання, радий би й без кінця розписуватись, коли б цього вимагала пошта, величезний здобуток людської культури, що не тільки дає змогу далеким людям листуватись, не тільки пересилає журнали з надрукованими оповіданнями, а ще й гроші переказує.

Лист харківського журналу був дуже цікавий. В ньому коротко, але ясно відзначено вартості його оповідань і запропоновано прислати ще, коли можна, то кілька, щоб вони могли скласти збірку розміром від трьох до шести аркушів друку. Останній рядок спантеличив його — що то за аркуш друку і, головне, чи вийдуть його оповідання на "від трьох до шести" отих аркушів? Це конче треба було розвідати, а разом задовольнити й інші питання, що зародились у ньому щодо друкарської техніки. Що сторінку складають з окремих літер, це відомо ще з підручника всесвітньої історії в тому місці, де говориться про Гутенберга, а про те, наприклад, як у книжках

роблять малюнки або портрети, історія, на жаль, мовчить. І молодий письменник вирішив купити відповідну технічну книжку, з якої довідався, що таке аркуш і скільки в ньому літер буває, що таке коректа, цицера, шпація, рихтовка й американка, пильну увагу звернувши на портретне діло, цинкографію, автотипію, трьохколірку й офсет-машину. Відомості про портрети він глибоко в собі затаїв, а про друкований аркуш зразу ж застосував до своїх шістьох оповідань, як практичну вправу, при чому виявив, що містять вони 207 194 літери, тобто під мірку "від трьох до шести аркушів" цілком підходить.

Тоді він склав їх акуратно і перенумерував сторінки, загорнув у чистий папір і вивів великими гарними літерами: "Стефан Радченко. Бритва. Збірка оповідань", а потім запакував, перев'язав мотузкою, як колись звіт по сільбуду, та й здав на чудовну пошту, але жодного листа не послав, вважаючи мовчанку за найгіднішу відповідь.

III

Театр уже закінчив коло свого розвитку. В конструктивних виставах з підкресленим акторським жестом та інтонацією, як проявами єдиної, згущеної вдачі дійової особи, з перевагою масових сцен та умовними обставинами, де афішні написи й кістяк декорації характеризують місце дії, даючи їй простір розвиватись разом у кількох планах, сучасний театр причастився на вищому щаблі свого розвитку до вихідного свого джерела, релігійних видовищ античності й середніх віків, і далі перед ним стелиться шлях самоповторення, прискореного проходження знайомих уже етапів, з певною домішкою поновлень, але вже без могутнього ферменту поступу, що тільки й може дати мистецтву буяння. І, підлягаючи діянню всеосяжних законів розвою, єдиних і непомильних, яких присутність у різноманітності життєвого процесу людський

геній здібний викрити, а не змінити, стовбур театру пустив від прикорня бічну галузку, якої зріст нагадує фокус індійських магів, що вирощують за хвилину перед очима глядачів із насінини гіллясте дерево.

Двадцять ще років тому, тулившись по дерев'яних ятках коло цирків та базарів, поділяючи властивий їм сморід стайні й поторжі, зневажений від вищого суспільства, преси і громадської думки, пуп'янок кіно був пересаджений до центральних вулиць, у розкішні приміщення з блискучою оздобою, розлогими фойє та симфонічним оркестром, і, розцвівши там повною квіткою, воно дістало враз запаморочливого визнання. Здійснюючи непоборні для театру завдання ілюзії та повноцінності акторського руху, воно зменшило сцену на цілий вимір, а розсунуло в безкрайність і кинуло на неї всю повільність дійсності, позбавивши її жодної реальності. Відібравши дії голос, воно зробило її зрозумілою для всіх племен і народів і отак, обертаючи колосальні противенства, як довершений діалектик, зміцніло й привернуло до себе людські погляди та серця.

Рябизна постатей, країн і часів, зведених на екран жезлом німого чарівника, збуджувала в молодого письменника Степана Радченка ту лоскотну суміш радості й погноблення, що опановує людину десь серед безконечного степу, коли ніч бринить неспійманими шепотами й розгортає перед очі омани. Коли в залі гасла електрика, разом з першими акордами оркестру хлопця обнімав такий настрій споглядання, і він пошепки проказував назву фільму, немов передчував у ній його зміст. Потім заглиблювався в екран із смаком дослідника, совав ногами, коли прочитаний напис довше затримувався, і часом, захоплюючись влучною чи трагічною сценою, стискував свою руку, що мала постійне перебування на колінах дівчини Зоськи, його неодмінної і незмінної супутниці. Вона тоскно шепотіла йому:

— Мені боляче, божественний!

Але в ту мить він справді, як Бог, був далекий від неї, з'єднавшись із рухомими світляними фігурками, що захоплювали його палку уяву в свої мандри, переживання й пригоди, де він чув пахощі бачених садів і постріли задимлених рушниць. Іноді, додому вернувшись, не запалював світла й у темному блисків шибки відтворював принесені з собою образи прекрасних акторок, одягаючи тілом їхні принадні тіні.

Та багато частіше й сумніше, перед тим вікном стоячи, міркував він про дівчину Зоську, що називала його "божественним", немов глузуючи з безсилості його заходів. За три тижні, відколи вони познайомились, їхні відносини установились на певному ступені, немов заклакли, так добре почавшись, і юнак почував цілковиту неспроможність їх на дальший поступ зрушити. Веселкові плани його розбила природа. Несподівана осінь розгорнула над містом сірий мокрий покров, повиваючи дні вогкими туманами, дощами і гидкою мрякою. Гострі вітри, знімаючись раптом і вщухаючи, гнули гілля каштанів й зривали з них ще зелений лист. Брук і дахи лопотіли холодними слізьми, що потім невпинними струмками стікали з ринв і лились вздовж вулиць при пішоходах, де у вибоїнах асфальту стояли несохнучі калюжі, тремтячи поверхнею від крапель. Візники ховались під напнуті будки своїх колясок, що чорна нитка їх на розі здавалась забутою разом із похнюпленими кіньми. Вуличні продавці цигарок безпорадно тулились під ґанками вкупі з газетярами, крамничники з штучними мінеральними водами, квасом та ситром знімали свої мальовничі вивіски, і вщухало веселе гукання перекупок про яблука ранет та груші бери. Вогкість і нудьга проймали повітря й людей.

Така люта негода урвала раптом запашний сезон садів та прогулянок річкою на далеке лоно природи, де кохання в

затишкові відлюдних кущів може дійти свого природного здійснення. Природа замкнула свої вигідні притулки, але жоден дощ не спроможний був залити жаги, що бере людське серце не тільки від віку, а й від часу незалежно, противно серцям інших тварин, яким визначено пору любовного настрою.

Після кількох марних спроб пройти до Зосьчиної кімнати й кількох даремних запрошень до своєї Степан мусив визнати кіно за єдине місце своїх побачень із дівчиною, побачень безнадійних, бо захоплення мистецтвом аж ніяк не могло покрити незадоволеності його бажань. А це незадоволення їх тільки підсилювало, обертаючись для нього в тяжкий іспит. Звечора він почав довго не спати, турботно ворочався, заплющивши очі, а вранці прокидався виснажений від важких снів, де, здавалось йому, щока його починала незмірно пухнути або рука болісно здовжуватись, а часом і кошмари його мучили у вигляді мерців, що раптом залякали в суцільну масу й гойдались перед ним у повітрі, як шибеники. Зanedбавши всю свою роботу й книжки, як спокуту відбуваючи лекції по установах, він схвильовано чекав щодня вечора, жадав його, готувався, прокидався ввечері жити, а вечір щоразу кінчався йому довгим пильнуванням та нісенітними снами.

Були, правда, й здобутки. Вона погодилась говорити з ним на "ти", але жодних висновків з цього не зробила. Крім того, вона палила й стрижена була, але й ці незаперечні, на його думку, ознаки не послужили йому ні до чого. Вона владно тримала його на віддалі і часом тільки, коли він пхінькати починав, дозволяла себе поцілувати, ніколи сама не відповідаючи.

— Я люблю тебе,— не так щиро, як пристрасно шепотів він, проводячи її звиклим шляхом з кіно до Гімназiального провулка.

— Ах,— зітхала Зоська,— ніякої любові немає. Все це люди повігядували.

Він пробував вплинути на неї логікою:

— Коли не любиш,— казав він,— тоді навіщо зі мною ходиш?

— Та ти ж платиш за мене! — дивувалась вона.

Така відповідь глибоко його ображала, але він мовчав, бо мусив собі признатись, що трохи побоюється її. Вона була вередлива, і чудні, несвітські бажання її охоплювали. За один тільки вечір вона могла хотіти політати аеропланом, постріляти з гармати, бути музикою, професором, будь-яким, до речі, мореплавцем і чабаном.

— Ах, я хотіла б бути крамарем,— казала вона.— Сидиш у крамниці: "Вам чого? Перцю? На десять? Сто грамів?" Це чудово! Приходить багато-багато людей... А дітям я давала б по цукерці. Я хотіла б бути дитиною — гарнющіньким кучерявим хлопчиком. Це так надзвичайно — сісти верхи на паличку та поганяти — но, сивий, но, буланій!

І шарпала його за руку, підплигуючи. Ці безконечні бажання виснажували її, і часом, похмуро промовчавши цілий вечір, на хлопця це дивлячись і незважаючи, вона брала на прощання його за руки й тужно казала, хвилюючи Степана своїм тихим голосом:

— Ах, божественний, які ми дурні! Всі дурні. Ти нічого не розумієш.

Він справді відмовлявся будь-що зрозуміти, крім того прикрого факту, що тендітне дівча це приворожило його до

себе й посіло в його житті непорушне місце. Щовечора о сьомій він вирушав із хати й заходив по дорозі до кондитерської, де його через тиждень почали зустрічати вже з приємною посмішкою. І він сам так звик до її господаря, що йому навіть незручно було б який день цукерок не купити. Платячи гроші, він сумовито думав:

"Чого ж їй зі мною не ходити? Я воджу її в кіно і годую цукерками. Справді, я дурний. Справді, я божественний, тобто пришелепуватий".

Кілька разів він хотів підвищити свою перед нею вартість, натякаючи на свої зв'язки з літературою, бо одверто сказати їй про це не зважувався. Але натяки ці були такі невиразні, що зрозуміти вона їх, мабуть, не могла. Та й цікавилась здебільшого газетами й завжди хвалилась останніми політичними новинами:

— Ти читав сьогодні англійську ноту? Така довга! А як чудно починається: "Сер, уряд його величності..." Ах, як це гарно — писати такі смішні ноти!

Чого вона, властиво, хотіла? Він марно шукав на це відповіді, нишком поглядаючи на її обличчя, прикрашене білявими кучерями з-під плескуватого капелюха. Воно було на диво жваве, кожен порух душі на ньому зразу ж позначався, воно ясніло й темніло від невідомих хмарок, що пили їй у очах, і в цих невпинних змінах настрою його охоплювала то надія, коли ловив ніжний на себе погляд, то глибока розпука, коли вона раптом хмурніла, поринаючи в зловісну мовчанку. Хлопець силкувався розвіяти її безпричинний смуток, розповідаючи свої колишні пригоди, повстання й військові події, та вона, захопившись чимсь на мить, зразу й погасала та похмуро бурмотіла:

— Ах, все це нудно. Не треба ніякої війни. Це повигадували люди. Ти хочеш сказати, що був героєм? Як це безглуздо!

В такі хвилини його теж опановував смуток, і вони йшли вдвох слизькими вулицями, безмежно далекі, але скуті якоюсь конечністю, тягнучи свою мовчанку під хмарним осіннім небом. Одного разу в підступі нудьги вона шпурнула через паркан у чужий двір свого улюбленого стека, заявивши:

— Він мені обрид. Я ненавиджу його.

А через десять хвилин почала за ним тужити, і Степан, обурений її вибаганками, мусив іти в той двір і лазити в болоті з сірниками, того стека шукати, згвалтувавши всіх собак і збентеживши мешканців. Знайти його він, звичайно, не міг і, вийшовши з двору, таку ненависть до своєї гнобительки відчув, що ладен був знищити її ударом кулака.

Тієї ночі він пережив повстання раба. Засвітивши електрику, він вперше за місяць побачив кричущий безлад свого мешкання. Пилом припали його нужденні меблі, і на підлозі гидкими купками лежало незаметене сміття. Мокрий холод знадвору пролазив крізь незаліплене вікно, і пориви вітру деренчали шибкою, з якої обсипалась замазка. В кутку над пальмою, що похилила жовте гілля, зловісно ширилась вогка чорна пляма. Тяжкий сум опанував його, бо ця руїна наочно нагадувала йому безглуздя його власного життя, бо спустошеність серця позначилась і на хаті. Сівши до столу, де гамузом лежали розгорнуті книжки та клапті паперу, він з жалем засудженого згадував ті стрункі дні, коли тішився невимовним спокоєм у праці, й голова його жадібно травила величну страву думок. Де ранки, повні свіжини й нестримної сили? Де тихі вечори, коли він солодко засинав, заколисаний почуттям гармонії своєї душі? Вони втрачені, і шляхи до них поросли травою. Ради чого? Розгорнувши дещо з зшитків, він

дивився на свої нотатки про читане, як банкрут на колишні надійні баланси. Осінь відчув у собі, сльоту й туман.

І що він за це має? Нічого, крім прикrostі й приниження. Нічим він не став, крім як жіночим пришийхвостом, цяцькою в руках шаленої дівчини. Та хоч би було за що! Хоч би він дістав ту реальну цінність, за яку жінці ще варто жертвувати! І яке безглуздя всі оці цукерки й одвідування вдвох кіно! Міщанство, інтелігентщина!

Крім того, він зубожів. Гонорар за оповідання, що з Харкова одержав, давно вже згайновано, гроші ці зникли, не лишивши навіть сліду, хоч приблизно вартото свого походження. Надмірні витрати без жалю пожирали його заробітки від лекцій, покидаючи йому копійки на обід і нічого на вечерю. Одежа його щодня втрачала на пристойності, шкарпетки були драні, білизна без ґудзиків, і місяць уже не плачено за помешкання. Так, ця дівчина, зовсім випадкова й непожиточна, зруйнувала його не тільки духовно, але й матеріально, а це принаймні однаково прикро. Годі, годі! Ніколи вже він до неї не піде. Крапка. Кінець.

Він надто добре знав, що радою на всяку скруту є праця, те найвище, до чого людина здібна, і радість праці відчував цілком, віддаватись їй умів до самозабуття, але все лихो його було в тім, що щось стороннє іноді від цього живущого клопоту його прикро відривало. І найголовніше, робилось це зовсім непомітно, немов собі на глум засліплювався він дрібницями, не то уваги не вартими, а й побіжного погляду. Але справедливо сказано, що на досвіді життя людина вчиться й здобуває мудрості, що дає їй життям керувати. Крім того, треба повно використовувати досвід інших людей, зокрема великих, що проявили зразки правдивого життя й записали своє ім'я в актив поступу. Не можна, звичайно, на діла їхні безоглядно здаватись, бо філософ Шопенгауер, приміром, дуже любляв, щоб йому

жінки руки цілували, вітаючи на шляху песимізму; богорівний Будда, кажуть, з обережності помер; у мораліста Руссо, що трактував про виховання, була прибільшена цікавість до тієї частини свого тіла, по якій вихователька його карала, мудрий Сократ у прихильності до учнів своїх виявляв надзвичайну ніжність, особливо до вродливих та струнко збудованих, і багато інших славетних мужів, окраса нації своєї та людськості, мали різні прикрі чудноти, негідні ні їх, ні високої їхньої науки, але коли цей — випадковий, безперечно! — бруд із них зчистити, тоді приклади до наслідування лишаться бездоганні.

Жодна думка не спадає раптом, найдрібніша з них таку праісторію за лаштунками свідомості має, що треба бути дуже терплячим, щоб докладно з'ясувати шляхи її розвитку. Кожна думка — це щось ніби страва, що свідомість подає нам уже смаженою, що ми споживаємо її, не відаючи тих кухарів, що над нею працювали, тих гірників, що копали вугілля до печі, тих пастухів, що викохували товаряче м'ясо, ні тих сіячів, що кидали в землю живе насіння рослин. І тільки тому, що знаємо ми лише клаптики, приємні несподіванки можуть існувати. До них і належав намір Степанів написати сценарій до кіно, що виник раптом у його голові, коли вона вранці розплющила очі.

З властивим захопленням хлопець обмірковував якийсь час нове завдання і, вставши, був готовий його здійснювати. Згрібши на столі вже з місяць залежані книжки, він подався до бібліотеки і, відсторонивши штраф за перетримання щирою заявою про тяжку недугу, взяв потрібну йому кінолітературу. Двох днів було досить, щоб він міцно засвоїв усі істини будови сценарію, що, до речі, й не належать до складних. Практичний кінодосвід раз у раз подавав йому відповідні ілюстрації, і він вдоволено посміхався, гадаючи, що в світі нічого марно не гине, навіть захоплення дівчиною може дати різні бічні продукти виробництва, як коксування вугілля — нафталін, фенол, бензол, винний спирт, ефір та різноманітні фарби.

Потім пильно накреслив план кінодрами з часів громадянської війни на шість частин з прологом, де було все як годиться: соціальне протиставлення — раз, кохання між героєм-робітником та жінкою з протилежного табору — два, чарівна дівчина-пролетарка, що того робітника від наглої смерті рятує й перебирає на себе його чуття,— три, постріли й дим — чотири, перемога чесноти — п'ять, не згадуючи вже про дрібніші факти, що нічим не поступались попереднім. Були в драмі й комічні елементи, наприклад, тухлій-куркуль, якому в сценарії страшенно не щастило і який своїми невдачами дуже насмішив автора. Тиждень попрацювавши, хлопець уклав у цю немудру схему весь свій хист, зробивши її трагічною, і так заплутав дію, що вона стала цікавою. Кілька разів перечитав цей утвір, дивуючись на легкість своїх кадрів, і, переписавши, відіслав його на адресу Всеукраїнської фотокіноуправи.

Після цього негайно ж почистив костюм, намастив черевики, помив галоші, надів пальто й пішов на Гімназійний провулок. Коли дівчина Зоська з'явилась перед ним, він жагуче потиснув їй руку й сказав:

— Зосько, як я тебе люблю!

— Де ти пропав, божественний? Мені скучно без тебе,— відповіла вона, вирвавши руку.

— Робота, Зосько! Проклята робота.

У нього був геніальний план. Кінчаючи писати сценарій, він зрозумів, що справа їхніх відносин упирається в проблему місця. Справді-бо, вона, як казала, жила в одній кімнаті вкупі з батьками, а з них і одного досить, щоб ту кімнату вкінцець зіпсувати. З другого боку, він був переконаний, що жодна порядна дівчина на помешкання до хлопця погомоніти не піде.

Це непристойно. З третього — осіння негода. Але був ще й четвертий, і, на щастя, спогад про нього якраз і зринув йому з купи романів, що він прочитав. Це буде по-європейському, сто чортів!

— Я голодний Зосько. Ходімо вечеряти! — сказав він.

— Я теж голодна,— призналась вона. — Але ми ніколи не вечеряємо.

Він знизив голос.

— Повечеряємо в окремому кабінеті?

Вона радісно плеснула в долоні:

— Ах, окремий кабінет, це чудово!

Вони звернули в першу ж пивничку, де на вивісці серед інших був напис: "Родинні кабінети", що, як Степан вмить зміркував, нічим істотним не різнились від того, що він мав на увазі. Вузькими сходами вони зішли в льошок, вона — сміючись на дотепну вигадку, цікава й збуджена, а він зосереджений, хвилюючись за наслідки і потай соромлячись кожного свого кроку. І коли стали внизу на площинці, звідки видно було між розсунutoю завісою вхід до загальної зали, де грала музика, а просто— темні двері, коли запобігливо вродилась перед ними постать із серветкою в руці та безстрасним обличчям,— Степана така ніяковість обняла, що поки він слова свої збирав та настренчував, Зоська владно, незмушено, мов завсідниця цих місць і знавець кабінетної справи, зневажливо кинула:

— Окремий кабінет, будь ласка.

Постать нечутно схилилась й повела пару крізь ті темні двері низьким проходом, де вогкість та цвіль нагадали хлопцеві далекі й ближні лаврські печери, і він здригнув від цього задушного повітря, дивним способом спільного притулком святості й розпусти. Випустивши Зосьчину руку, він держався середини проходу й нагнув голову, щоб якось не торкнутись стін чи стелі, де, здавалось йому, леп і пліснява лежали шарами. Але постать небавом схилилась, і покрутивши перемикача в ямі праворуч, дала світло, привітавши його словом:

— Прошу.

Тоді Степан побачив, що в цей коридор виходить четверо дверей і одне крихітне заґратоване віконце, що було без скла й упиралось, певно, в мур сусіднього будинку, бо чорніло, як вибите око, й повітря з нього не було чути. Коридор цей гнувся підковою, тому музика доходила сюди пошепки, мов здалеку, лунаючи в глибокий льох, у покинуту мокру шахту.

Зоська вже увійшла в комірку, коли й Степан мляво переступив її поріг. Перше, що впало йому в вічі, були стіни, обклеєні колись шпалерами, що повідставали, звисаючи клоччям, а де й обдерті були, оголяючи сірий тиньк. Малюнок їхній зник під брудом, недоторканим і непорушним, що сам обернувся в химерні, плямисті візерунки, по кутках чорніючи від вогкості й павутиння. Вікон не було. Праворуч коло стіни стояла широка цератова канапа, вицвіла, облізла, вичовгана, запала, вся у вибоїнах та зморшках, вкрита тванню людського поту й масноти, ознакою довголітнього й старанного вжитку. Над цією найголовнішою річчю в кімнаті, осередком прагнення душ, що сюди приходили, висіла олійна репродукція картини з засланцями, що крізь ґрати вагона годують голубів. Друга, в такій самій сухозлітній потрісканій рамі, тішила очі проти дверей над столом — дівчина з кицькою на ґанкові, оповитім

трояндами. Все тхнуло тут покидьками, випарами блювоти, розлитим вином, перегноєм тіл, і дух цей, не маючи виходу, виснув у комірці й коридорі, проймаючи камінь і цеглу мурів, осідаючи на них смугами припалої порохом рідини.

Степан сів до столу, не скидаючи пальта. Огида виникала в ньому, і красний план розв'язати проблему місця переставав йому подобатись. Навпаки. Зоська була в захваті. Все здавалось їй надзвичайним і чудовим. Вона оглянула картини, попробувала ногою, чи м'яка канапа, визирнула в коридор, погасила й засвітила електрику і зробила висновок:

— Тут дуже мило.

— Та що ти, Зосько! — здивувався хлопець.

— Я хотіла б тут завжди жити.

З'явилась постать із карткою страв. Вечерю замовлено, і гості поскидали пальта. Раптом у коридорі залунали бадьорі кроки кількох пар ніг, і до сусіднього кабінету з вереском та сміхом вдерлось галасливе товариство басів та сопрано. Зоська кинула додолу цигарку.

— Їм весело,— сказала вона.

— Нам теж буде весело,— відповів Степан.

І справді, перша склянка вина зразу піднесла його настрої. Незвичний хміль солодко туманив йому голову, в грудях він почувив хвильну теплоту, а в крижах — млюсть. Що там соромитись! До того ж він написав збірку прекрасних оповідань і закінчив кіносценарій на шість частин із прологом.

— Зосько,— спитав він,— хто я такий?

— Босяк,— відповіла вона.

Він голосно засміявся й узявся до відбивної котлети, що нічим не поступалась смаженій підошві.

Тепер очі його кидали на кімнату погляди милосердного судді, що розуміє слабості людські й уміє їх прощати. І те, що він тут сидів, п'ючи вино й жуючи котлету, було йому радісне, і в цьому він добачав величезного поступу, що його самого хвилював.

Раптом із сусіднього кабінету над криком і реготом пролунав хрип злиденного рояля.

— Ох, вальс! — скрикнула дівчина. — Ти танцюєш?

— Ні,— відповів він, наливаючи вина їй і собі.

— Треба навчитись.

Він сів поруч неї з склянкою в руці.

— Зосько, випиймо за наше кохання!

Вона п'яно посміхнулась.

— За кохання, божественний!

Через хвилину вони сиділи вже на цій канапі, і хлопець, пригорнувши її, шепотів:

— Будь моя, Зосько, любенька, будь моя... Ну, Зосько, любенька...

— Як це — твоя? — спитала вона.

Він знімав на мить, потім пробурмотів:

— Я покажу тобі.

— Покажи,— згодилась вона.

Запаморочений її згодою, вином і виттям репаного рояля за стіною, захиляючись від близького здійснення того, що його мучило й дратувало, хлопець якнайрішучіше обійняв її. Але дівчина враз пручнулась і звинулась у кутку канапи.

— Там брудно! — крикнула вона.

Цей крик спинив його, і він схилився в незграбній постаті, упираючись руками в церату. Стенаючись від сорому й нудьги, зсунувся додолу на коліна й припав головою їй до ніг.

— Прости мене, Зосько, прости,— маячив він, не зважаючи підвести голову.

Вона оповила тонкими руками його шию і, нахилившись, мовчки поцілувала його в губи.

— Ще, ще,— шепотів він, завмираючи, сліпнучи від злиття їхніх уст, від дотиків її кучерів до обличчя й насолодного забуття, що хвилиною здійснювалось у ньому від кожного поцілунку.

Потім вони сіли поруч, пригорнувшись і побравшись за руки.

— Ти — гарний,— казала Зоська.

— Ти — надзвичайна,— казав він.

Він вицілював їй шию, руки, пальці в нестримній любові, покірно зазірав їй у вічі, вдячно клав їй на груди голову й гладив витке волосся, захоплений новою радістю.

— Я похожа на ту дівчину,— сказала Зоська, показуючи на картину. — Ах, я хотіла б мати кицьку й ґанок у трояндах!

І вони сміялись, як діти сонячного дня.

Як Степан не був ще такий культурний, щоб догадатись покликати постать із серветкою, постукавши ножом об склянку, то вийшов у коридор гукнути її. І, до речі, зазирнув у непричинені двері сусіднього кабінету, де було так весело й музично.

Знайоме чоловіче лице вразило його там, безглузде, сміюче і п'яне. Він напружив пам'ять і згадав те, що волів би забути навіки: згадав кухню, ганебну розмову, бійку і втечу з хати. Це був Максим, син Тамари Василівни Гнідої, мусіньки, його колишньої коханки. Він одростив вуса, тим-то й важко було його зразу пізнати. На колінах він чукав у такт танцеві грубезну жінку із закасаною спідницею, кумедно визируючи з-за її розлогої спини. Хлопець мимоволі оступився, інстинктивно притиснувшись до стіни, щоб його не побачено. Страшна огида охопила його до події, що, забута вже, все-таки над ним тяжіла, все-таки належала йому, була з ним назавжди поєднана, і в ту мить хлопцеві здавалось, що безжальне минуле, всі помилки його, прикrostі й ляпаси навіки полишають у душі хробачка, що підточує коріння дальших прагнень. Він відчув тоді всю непохитність, незмінність, невинуватість колишніх дій, навіть

думок, бажань, що лягають підґрунтям майбутньому, ховаючи в собі можливість землетрусів.

У вузькій щілині перед ним кружляли ще якісь жінки, ще якісь чоловіки, і котресь, поточившись, причинило двері.

Сплативши рахунок, Степан схопив Зоську за руку її злякано прошепотів:

— Ходімо звідси!

Вона з жалем пригорнулась до нього:

— Мені так гарно тут...

Але він хутко вивів її на вулицю, де осінній морок невпинно зривався вітром і сочив холодними краплями.

IV

Проблема грошей набувала дедалі загрозливіших форм. Він був напередодні банкрутства всього свого вбрання від кашкета до галош, що, послуживши йому півроку, починало виявляти ознаки страшного, хоч і природного занепаду, якого годі було вже приховати ретельним чищенням. Процес одягання, такий приємний йому колись, тепер у суццю муку обернувся, бо вранці наявніш, ніж будь-коли, показувалась руїна його білизни, крайнє зужиття черевиків та лихий блиск ліктів на піджаку, віщун майбутньої дірки.

Заходили перші місяці слизької київської зими, і не палити в кімнаті було вже зовсім незручно. Щоправда, він заклеїв вікно, дуже дбайливо й щиро, не минувши жодної зрадливої щілинки, але холод, здавалось, проходив крізь мури, і вранці хлопець

передчасно прокидався, тремтячи, хоч клав на себе поверх заслуженої солдатської ковдри все свої майно, навіть подушку на ноги, сам голову притуливши на парі статистик, загорнутих у хамло. Злидні в хаті гнітили його й позбавляли енергії. Ввечері, коли не ходив з Зоською до кіно, він лягав на ліжку, силкуючись зігрітись та потішаючи себе надією обмислити яку тему до оповідання, але просто лежав з притоми та прикрості і часто одягнений засинав, уночі здивовано схоплюючись із гнітом на серці.

І от якось уранці, напившись у нархарчі гарячого чаю з півфунтом арнаутки, хлопець сів до свого столу, знайшов серед паперів олівця, загострив його й почав обмірковувати можливі способи поліпшити свій фінансовий стан, отже, фізичне й моральне становище, бо частину, душевної квалості цілком розумно клав на карб грошового зубожіння. І насамперед мусив з'ясувати свої потреби, видаткову частину свого бюджету. Передусім Зоська. Зваживши всі обставини, хлопець вирішив, що асигнувати на неї менше, як червінця на тиждень,— річ неможлива. Згнітивши серце, потай жалкуючи, що почав з перших місць у кіно, місць, безперечно, дорогих і, в істоті своїй, мало що кращих від других, він визнав, що змінити режим у цій галузі було б ганебно, як і скасувати цукерки. В цій справі він був безсилий, з сумом переконуючись, що після пригоди в окремому кабінеті й спалаху несподіваної ніжності був ще міцніше з дівчиною пов'язаний і кинути її тепер було багато складніше, ніж коли відносини їхні не виходили з меж простого знайомства.

Бо сам почував, що в ньому з'явилося щось глибше й отрутніше, ніж бажання, щось із присмаком обов'язку й ваги. З другого боку, вперте самолюбство юнака не дозволяло йому занедбати справу недоконану, до того ж дорогу,— не тільки грошовими жертвами, самими з себе тяж цінними, але й душевними втратами, внутрішнім спустошенням, що його

самого вжахнуло б, коли б він почував у собі менше сили та знав ціну людській енергії, яку марно тратити становить невідбірний привілей молодості. У всякому разі, він уклав у справу надто великий капітал, щоб відмовитись від законних відсотків. То хмурий, то радісний, з упертості чи з захоплення, робив він свої візити на Гімназiальний провулок, де зосередилось його життя, думки і обурення. В поцілунках, що він почав діставати, часом займалась дивна теплінь того першого, розквітлого в брудних стінах шинку, того таємничого дотику уст, що стирає межі істот у найглибшiм і найвишiм збагненні, могутнім чаром зрушуючи шукати його сп'янілiсть у творчості, праці, науці й боротьбі.

Іноді він казав сам собі, що любить її міцно, ще нікого так не любивши, і радів, викриваючи в собі це могутнє чуття, а часом обурювався, що воно якось відхиляє його від тієї єдиної мети, якої тьмяна луна сповнювала його мрії. Найбільше з того дивувався він, що бажання опанувати Зоську в ньому якось погасло, і вбачав у цьому певні небезпеки, але, зрештою, терпляче ставився до присутності дівчини в своєму серці, десь глибоко переконаний, що юнакові бути закоханим неминуче й цілком природно.

Отож, коли зважити, що нормальний прибуток його під лекцій становив вісімнадцять карбованців тижнево, вісім карбованців йому лишалось на їжу та оплату помешкання. Щось заощадити на дрова й гардероб годі було й надіятись. Вирахувавши, скільки коштуватиме йому впорядкувати зовнішність, хлопець дістав цифру вісімдесят п'ять карбованців мінімум — отже, звів свій бюджет з дефіцитом сто карбованців.

Тож він ухвалив сходити до редакції київського журналу, що його оповідання видрукував і, як він догадувався, винен був йому гонорар. Чому раніш не пішов? Тільки з сумлінності. Йому прикро було з'являтись десь перед очі, що дивитимуться на

нього саме як на письменника, а гроші брати й поготів. В тому запалі, що він у свій твір поклав, було щось незмірне з грошима, безмежно їм чуже. З пошти він їх дістав, як подарунок, а особисто брати мусив, як заробіток. Але потреби, своїм звичаєм, показались дужчими за благородні міркування, наділи йому на голову кашкета, на плечі — пальто й вирядили до редакції, що містилась у філії державного видавництва.

І — дивна річ! — редакція журналу була в тій саме кімнаті, що він спершу перейшов у френчі й чоботях, женучись за долею по приїзді до міста. Він пізнав її відразу — та сама шафа, та чорнява друкарка, дерев'яна канапа, а на ній кілька молодиків, що в них він серцем відчув своїх можливих товаришів! Вони курили, розмовляли, сміялись, не надто голосно, щоб не ображати тиші в установі. Сором обійняв його за себе колишнього, за несвітську наївність свою та приниження, і тисячі спогадів, як розгорнутий альбом листівок, оповили почуття ніякової, але солодкої гордості, що на мить його охопило.

Але до столу він підійшов і назвався вже тихо, соромлячись. Його запросили сідати. Так, гонорар йому належить — сімдесят карбованців з копійками. Але чого він не з'являвся так довго? Степан збрехав перше, що на думку спало,— був хворий. Нащо? І він мусив відповісти, відповісти ще на безліч питань про себе, про те, що робить, як живе, чи давно пише. Говорив він ухильно, на кожному кроці брехав, сам від цього червоніючи.

— Ви ж принесли нам ще оповідання? — ласкаво спитав секретар.

— Ні, немає... ще не кінчив,— відповів Степан, що такого допиту не передбачав і терпів його, як тортури.

А з другого боку, й справді,— не міг же він загребти гроші в кишеню й податись! Це було б зовсім непристойно.

Потім секретар познайомив його з молодиками, що сиділи на канапі й дійсно всі були письменниками, крім одного, що був тільки кур'єром, але зовні від них нічим не різнився. Декого Степан навіть знав по творах — ці його найбільше й лякали. Але з цікавості, збудженої його ім'ям, він догадався, що оповідання його не промайнули без сліду, і в глузливо прихильних поглядах нових знайомих побачив навіть щось ніби відблиск заздощів, щось ніби невиразний виклик на змагання, що на літературному полі жорстокіше за французьку боротьбу та навіть за англійський бокс.

Тут він підпав під нові питання. Чи не має він здавати до друку збірки? Та де там збірка! А що пише? Оповідання... Про що? Він не міг цього разу сказати, бо нічого не писав і нічого писати не збирався. Але признатись про свою бездіяльність було б ганебно. Тим більше хтось іронічно зауважив:

— Та не бійтесь, ми теми не перехопимо.

Тоді Степан оповістив:

— Пишу оповідання про... людей.

Всі засміялись, але він був задоволений своєю відповіддю, яка його ні до чого не зобов'язувала.

Секретар просив його приходити й давати оповідання. Як він не справляв враження людини сильної, то всім сподобався. Трохи вовкуватий, але, зрештою, симпатичний хлопець. Може, з нього навіть люди будуть, бо оповідання його, хоч, безперечно, недосконалі, з багатьма формальними, часом разючими хибами,

хоч манірні трохи, необроблені, розтягнені, розкидані, плутані, а місцями й зовсім нікчемні, кволі на образ, слабкі на абстракцію й непевну лірику, а проте мають все-таки свіжість і дають сподіватись кращого.

Так оцінили його появу письменники. Потім виникла суперечка, під чийм впливом він пише й кого наслідує, бо інакше він був би оригінальний, а цього ніяк не можна було припустити. З українців називали Коцюбинського з "Він іде" та "Boa constrictor" Франка. Далі пішли вправи на знання чужоземних літератур, і незабаром створився цілий букет імен різних запахів. Хтось обстоював навіть Сельму Лагерльоф, якої оповідання якраз учора прочитав.

Число попередників потішило б хлопця, число впливників вжахнуло б, коли б він не вийшов уже з будинку, несучи в кишені гроші, що здавались йому здобутком нахабного шахрайства. За що, властиво, він їх одержав? Хіба може він справді стати справжнім письменником, як оті, що сидять на канані? Чи дійти йому колись такого вільного поводження, незмушеності, певності, красномовства? Ні, де зовсім неможливо. Ні, в письменники він не годиться!

— Не буду писати,— подумав він, але потай почував, що цією відмовою сам перед собою пишається, а писати, звичайно, буде, добре писати, краще за всіх тих задавак.

Гроші він негайно повернув на купівлю сукняного, хоч і лихенького костюма, і, перебравшись, відбув чергову лекцію. Вертаючись по обіді додому, купив по дорозі п'ять пудів дров, і поки обдертий, брудний чолов'яга тягнув їх двоколескою до призначення, вирішив цей вечір посидіти вдома, напалити кімнату й підлататись. Споглядальний настрої, що огорнув його після одвідин редакції, до цього якраз і пасував.

Зібравши до направи білизну, наготувавши голку, нитки та ґудзики, подерши на латки найзнеможенішу сорочку, Степан склав усе начиння коло груби, став наколішки й почав розпалювати. Передчуваючи тепло, за яким тужив кожен клаптик його шкіри, він захоплено спостерігав поширення вогню, обійми його язиків і коливання диму. Заходив вечір, незмірно вогкий, кудлатий від хмар, сірий, вихристий. Хлопець не запалював лампи, і в мороку кімнати його тінь здовжувалась і стискалась від спалахів, як кисть величезної руки.

Простеливши ковдру на підлозі, він сів і почав шити. Але млюсть від тепла, що пашіло йому в обличчя та груди, незабаром налила йому пальці, і голка з них упала додолу. Він не потурбувався її навіть підняти, витягнувся в глибокій стомі на ковдрі ничма, упершись ліктями в підлогу, й поклав голову на руки. Тепер огонь був просто перед ним — живий, неспокійний, чарівний, що вбирає й досі очі своєю палющою, гнучкою красою, що й досі дає відчутти в собі могутність першого і неперевершеного бога. Вогонь! Він знав його так добре, бо вогнем були позначені цілі доби його життя. Чи не це полум'я гріло його дитиною вночі на пасовиську серед лячної темряви, де жили страхи й вовкулаки? Чи не в огнище втупивши очі, лежав він повстанцем-юнаком, спочиваючи після кривавих пригод на взліссі, де стовбури здавались ворожою чатою? І тепер, у нових боях, споглядає він на це буяння тепла осінньої ночі серед міста, ще не знаного, не здобутого, де криються, може, більші небезпеки, ніж витвори дитячої уяви та військові супротивники! Але на відповідь їм палахкотів його внутрішній огонь та непоборна сила життя, що гасне тільки з останнім подихом людини, той чарівний ліхтар людського пориву, що зводить на екран майбутнього високості, кладучи тінь на драговину, і кличе голосом пророчим у нові й нові походи по золоте, хоч і бараняче руно.

В цю мить, заколисаний спогадами й теплістю, він почував міцну єдність свого життя, радісно пізнаючи себе дитиною, хлопцем, підлітком і юнаком. І з цього спізнання в душі йому відживала якась приспала частина, покинуті ділянки, де життя вже зібрало свій урожай, і вони, ширячись геть за межі, де його пам'ять сягала, простягали бліді памоцьки до незбагненої вічності. Ці дотики проймали його тремтінням, бо перед себе в далечині він виразніше чув ще одну вічність, сестру тієї, звідки вийшов, ту, куди мусив кінець кінцем увійти. І в чудному стані захоплення й туги, відмовляючись мислити й знати, забуваючи про вчора і завтра, хлопець полинув безкраю мрією, де не було нічого здійсненого, навіть можливого, де образи блідли в міру згасання перетлілих жаринок.

Покинувши коло груби шитво, він стомлено ліг, повний скорботи і спраги.

Другого дня Степан вирішив одвідати лекторське бюро, щоб дістати ще гурток десь в установі, бо одержаних за оповідання грошей йому зовсім не вистачило на загаданий план. Однаково він мав гулящий час, який відповідніше було б повернути на зміцнення спілки між містом та селом у державному й особистому розумінні. О, ця спілка! Він часто про неї згадував, відчуваючи труднощі перевести її навіть для себе. І місто бачив, як могутній центр тяжіння, що круг нього крихітними планетами обертаються села, вічні супутники його руху, і часточки їх, потрапивши в розпечену атмосферу цього сонця, мусять пристосовуватись до нових умов тиску й підсоння. Цей болісний процес він відбував майже несвідомо, захоплений сліпим прагненням догори, збуджений, як людина, вдихнувши кисню, як п'яний, що перестає примічати бруд і виразки на тілі. Бо місто своїм розгоном і шумом зворушує людину без міри гостріше, ніж лоно природи ніжністю краєвидів та безладною грою стихій, покликаних тут будувати нову природу,— штучну, отже, досконалішу.

Що гурток йому дадуть, Степан був того певен, бо славився за доброго лектора після блискучих наслідків державної перевірки його курсів. І справді, секретар бюро прийняв його вельми ласково і висловив своє глибоке задоволення з приводу його елегантного вбрання.

— Ви ж розумієте,— сказав він,— що поки українці не навчаться добре одягатися, вони не будуть справжньою нацією. А для цього треба смаку.

— І грошей,— додав Степан.

— У людини з смаком гроші завжди бувають,— зауважив секретар.

Щодо гуртків, то вільні були тільки вечірні лекції для відповідальних робітників шкітресту. Хоч відповідальні робітники, звичайно, мають такі ж міцні мовні переконання, як і їхні ставки, хлопець, не вагаючись, погодився їх освічувати.

При повній зброї знання та досвіду з'явився Степан Радченко призначеного дня до великої почекальні шкітресту, обернутої в лекційну залу. Свій вступ він провадив у широкому плані, почавши його з'ясуванням явища мови взагалі, тих чинників, що спричинили її появу і розвій, основного поділу мов на аглютинативні, корінні та флексійні, долі індоєвропейських мов, зокрема праслов'янської, її поділу та його підстав, певно і ясно ведучи слухача, як Вергілій, Дайне пекельними шарами, що, вужчаючи дедалі, стреміли до центру, де сидів сам Вельзевул — українська мова.

З радістю спостерігаючи, що увагу слухачів він заповнив, в моментах зупинки почувавши їхнє чекання дальшої фрази, ту нашорошену мовчанку, що краще за оплески надає промовцеві

проречистості, він почав оглядати аудиторію, силкуючись в обличчях присутніх викрити майбутнє своєї тут праці. І зненацька в кутку постеріг очі, що пильнували його зухвало й глузливо, очі, яких погляд був йому відразний, мало не страшний. І як він забув, що Максим — бухгалтер у шкітресті! Певно, він цих лекцій не взяв би! І чому мусить він з ним здибатись? Безперечно, це випадок, але випадок чудний, прикрий, як навмисний підступ, бо щоки йому раптом порожевіли, мов на них знову проступила прихована, але нестерта образа.

Невпинно викладаючи далі, Степан перебирав неприємні спогади, яких не міг заперечити, які, попри всю гидотність, лишались часточками його життя, були глибоко болісні йому й глибоко рідні. Чому людина не має сили виправляти позад себе подій? Може, тому, що в силі направляти їх і попереду. Ця песимістична думка осідала його весь час, поки він бадьоро провадив лекцію, але, скінчивши, хлопець зразу ж відчув притому від довгого напруження голосу й потайного хвилювання. Ще якийсь час він мусив відповідати на запити про підручники, читанки, зшитки та програми, на всі двічі дитячі питання дорослих, що стали школярами, і вийшов кінець кінцем із сумною думкою, що мусить сюди вертатись. Ох, ця Зоська! Коли б не вона, йому не треба було б стільки грошей, отже, він не читав би тут лекцій і не мусив би здибатись із тим, хто дав йому ляпаса. Справді, ця дівчина тільки нерви йому псує! Ідучи знелюднілими вулицями в осінній тиші міста, порушуваний глухим гуркотом трамваїв, хлопець міркував то про кохання, то про образу честі, і хоч уважав обох їх за забобони, мусив визнати, проте, що вони обоє надзвичайно чіпкі.

Серед цих міркувань хтось, наздогнавши, взяв його під руку, і в млявому світлі ліхтарів він пізнав Максима.

— Вибачте, шановний учителю,— мовив він, урочисто вклоняючись,— я хотів подякувати вам за науку.

— Я ще нічого вас не навчив,— відповів Степан.

Максим засміявся.

— Власне, я вивчився сам, але... завдяки вам!

Вони йшли якийсь час мовчки, і Степан раптом відчув у подиху свого подорожника виразний дух алкоголю.

— Ви п'яний? — спитав він.

— А ви тверезий?

— Цілком.

— Даремно. Як сказано: веселіє Русі єсть пити.

І зненацька плеснувши хлопця по плечі, він з босяцькою щирістю розповів йому, що п'є часто й багато, що пити справді весело, що п'яних більше люблять дівчата, сподіваючись кращої оплати, але помиляються в цьому, звичайно.

— А ви ще кажете, що нічого мене не навчили!

Він промовив ці слова, вдаючи ображеного, але Степанові такі жарти були неприємні.

— Я цьому не причина,— грубо відповів він.

— Ні, та як же?.. Я ж колекції марок збирав! І мамі презенти робив.— Максим засміявся й переконано додав:— Не вірте йосифам, що тікають від жінок та за книжками собі сидять і маму люблять! Вони такі тихі та чемні, але... але... права рука в них нечиста!

І коли він сказав це, страшна огида до його присутності опанувала хлопця. Це було те саме почуття фізичної відрази, що він був дізнав, побачивши тоді Максима в кабінеті, але побільшене, загострене темрявою, що сприяла його поглибленню. Забуваючи про супутника, він став думати про себе. Кому потрібна їхня зустріч? То так, що вона природна тепер, будучи випадкова й колись, але хіба минуле не має права на забуття? Невже все прикре, збираючись у житті, лишає в ньому незбитий слід, невиводні тавра, що можуть колись защеміти давнім болем випікання? Все можна забути,— казав він собі. Але забуття це зрадливе, якесь поверхове воно, бо й зараз, резонуючи на чорний тон, невпинно спливали йому згадки про кривди, що він через життя своє вчинив. Їх було досить, але всі якісь ненавмисні, і він у жодному разі не міг прийняти на себе за них вину. Чому ж вони такі неприємні?

— Ви слухаєте? — спитав Максим.

— Слухаю,— відповів хлопець.

І бухгалтер знову підхопив своє оповідання чи, певніш, балаканину, що здавалась зовсім несвітською, як хлопець минув увагою її початок. Він захоплено розповідав про вигоди свого життя, про часті бенкети з дівчатами, яких принади вихваляв із п'яною мальовничістю. Зненацька він урвав свої описи, мов щось згадавши, і, змінивши голос з гульотайського на таємничий, шепнув Степанові:

— Ходімо в лото. Чудесна гра, їй-богу!

— Я додому йду,— сказав Степан.

— Поспієте. Не втече. Ну, ради мене!

І рішуче потяг хлопця вбік під арку, де одна по одній займались і разом гаснули літери, складаючи півколом напис: "Електричне лото". На порозі цього закладу міської розваги хлопця огорнуло те тоскне передчуття, що виникає в людині відразу й без причини, пригнічуючи тягарем страху всі спроби розвіяти його міркуванням. Властиво, він міг би й не йти сюди з Максимом, взагалі з ним не ходити, але якась непоборна цікавість, попри огиду, затримувала його й вела.

Минувши тихий коридор із сивим швейцаром, вони вступили до великої, заллятої світлом зали, де за рядками столів сиділи зігнуті нашорошені люди, жінки й чоловіки, а вузькими проходами між лавами стільців нечутно сунулись прислужники, мовчки міняючи картки на дальшу гру. Над цією тишею напружених сподіванок, як вище об'явлення, як вирок зверхнього судді перед натовпом скаржників, витримуючи мірні паузи, з металевою ясністю підкреслюючи одноманітні слова, що знімали в залі тихий шепіт надій і розчарування, холодно, різко й безсторонньо покликав кричій:

— Сорок один. Двадцять. Тридцять чотири.

І за кожного викрику на величезній дошці вздовж задньої стіни запалювались названі цифри, плетучи безладний узор світлих плям.

Максим спинився на порозі коло столика, де міняли гроші на умовні бляшки, і Степан запитливо на нього глянув, певний,

що бухгалтер хоче погуляти, може, навіть його коштом. Але той шепнув йому:

— Аж он, у кутку праворуч.

Хлопець підвів очі в тому напрямі й побачив коло столу жінку, одутлу й оспалу, в синій, добре знайомій йому сукні, що тепер ледве стримувала повінь її брезклого тіла. Схиливши голову, вона зосереджено пильнувала карток, Отже, обличчя її він не міг роздивитись, але з постави її, з безоглядної завмерлості в увазі зрозумів, що цей стіл став їй єдиним і рідним, що в цю залу вона принесла всі рештки своєї жаги.

"Це вона? Вона?" — думав він, нудьгуючи над руїною.

Раптом після чергового викрику набрякла тінь колишньої мусіньки геть підкинулась і здушеним голосом, мов крізь зціплені на здобичі зуби, гукнула в залу:

— Годі! Кінчила!

— Дванадцять, кінчено,— бездушно оповістив кричій.

І все навкруги взялося шелестким рухом та гомоном, мов заворожені в казці постаті враз прокинулися з чарівного сну під діянням таємничого слова. Перевіряли виграш.

— Завжди виграє,— злісно мовив Максим.

Її голос, грубий і жадібний, незмірний з ніжністю колишніх слів, зворушив душу Степанові, як і залу. Але зразу ж у ній теж запанувала тиша, теж усе завмерло, ніби всі спогади його знову пірнули в чудесний сон. Він відчув себе вільним, далеким і

вищим. Повернувшись, він вийшов із зали, і Максим наздогнав його аж на виході.

— Сподіваюсь, ви дозволите мені не відвідувати ваших лекцій,— сказав він, коли вони вийшли на вулицю.

В його тверезому вже й різкому голосі забриніла колишня ненависть.

— Прошу,— відповів Степан.

Вони пильно одне одному вклонились, і Максим пішов перший, зникнувши в імлі, як і виринув, а хлопцеві все, що сталося допіру, нараз видалося маревом, прикрою грою уяви. Силкуючись сприйняти бачене, як дійсність, та добре його обміркувати, він дратувався марністю своїх спроб і сердито поїхав трамваєм, похмуро поглядаючи на темні брили будинків, що, здавалось, щільно пливли повз вагонові шибки.

Вдома згадав, що не вечеряв, але виходити вже не хотів. Загодя знаючи, що нічого їстівного не знайде, він порився з нудьги в шухлядах і, закуривши, почав недбало гортати свої зшитки та записки. Один аркуш несподівано звернув його увагу. Він розгорнув його, зацікавився й прочитав:

"Сьогодні вирішив розпочати щоденника. Є хвилини, що треба відзначити. Мої оповідання — видрукувані!! Хочеться крикнути — видрукувані! І бачу — рівний шлях переді мною. Я йду — ні, лечу, шугаю! Так вільно мені, тепло, радісно. Цілую цей день".

Він кинув цигарку, збираючись порвати папірця. Потім, добувши олівця, великими чорними літерами накреслив через рядки одно слово — Йолоп.

Дедалі більше починала турбувати Степана Радченка справа з його оповіданнями. Минуло вже досить часу, щоб він позитивну відповідь міг одержати, але редакція жодної звістки йому не подала. І стереотипний напис на обкладинках журналів, що, мовляв, з приводу неухвалених рукописів редакція не листується, набував у його очах гнітючої рації. В рядках цих бринів похоронний марш його зухвалим надіям, що раптом охопили його й кинули у невідоме, темне річище, у вир, що зібгав його й загрожував викинути на пустинний берег. Поволі, спочатку мов гіркий присмак до думок, але невпинно щодня виразнішаючи, проходив йому в серце сумнів.

Не відаючи ще властивої мети своєї зневіри, він почував уже те прикре невдоволення, той кепський настрій, що, відриваючись від дійсної причини, чіпляється за перше-ліпше і висуває наперед другорядне, хоч ним силкуючись свою наявність виправдати. Він заходив у безпорадний стан, і таємні сили душі, справжні янголи-охоронці людини, божественно сліпі й божественно наївні, вживали нишком усіх заходів, щоб одвернути його увагу від дійсної небезпеки, щоб підмінити її хоч кількома, тільки дрібнішими, і тим застерегти його від можливої катастрофи. Інстинкт самоохорони, такий брутальний та немудрий зовні, скільки міг провадив у хлопцеві хитру роботу, напосідливо доводячи, що його турбують тільки дрібниці невстаткованого побуту, дрібниці минуці й виправні.

Тож йому на думку спало, що харч у нархарчу не досить поживний для його організму, і він перейшов до приватної їдальні; то почало здаватись, що на повітрі мало буває, і він став гуляти вдень між першою та другою годинами, незважаючи на мряку й негоду. Діставши нежить і легенького бронхіту, страшенно стурбувався за своє здоров'я і старанно роздивлявся на змокрілу від харкотиння хустку, шукаючи на ній

слідів туберкульозної крові. І хоч ніколи не знаходив жоднісінької краплини, страх за фізичний стан свій, що здавався йому похитнутим, набридливо докучав йому. Мацаючи свої біцепси, почував у них втрату колишньої пружності, кволість і неохоту рухатись. І справді, під час цих ретельних дослідів з пристрасним бажанням знайти ознаки занепаду тіла його м'якло і мліло, послужливо даючи потрібні докази знесилення. Тоді його огортав сум і невиразне ремство.

В безпосередній зв'язок з цим станом виснаження він поставив і спад чуттєвого бажання до Зоськи. І дійсно, хвилини сласних марень уранці, коли все тіло сповнюється шаленої жадоби й пориває до всіх жінок землі, коли руки могутньо витягаються, щоб їх пригорнути, коли уста посиляють їм у простір вітальну посмішку й уші немов чують від них палкий поклик, хвилини ранкового допливу сил, коли весь світ повстає в пристрасних сплетіннях кохання,— ці хвилини нечутного перегуку статей припинили свої одвідини, перестали литись гарячою луною в його збудженій крові. От до чого він дійшов! Жах! Ганьба! І якщо всілякі можливі недуги хлопця тільки лякали, то послаблення функції, що здавалась йому вельми важливою, відбирала йому самоповагу й глибоко вщербляла на честі.

І от якось, укладаючи план своєї найближчої лекції, він почав проглядати "Fata morgana", вибираючи уривок до пророблення з слухачами. З педагогічною неухильністю перегортаючи сторінки, хлопець непомітно зацікавився й почав пильніш спинятись на окремих рядках. Сумовита гармонія образів вабила його, слова, спалахнувши від зрозуміння, розгортали йому безмежну перспективу в таємниці своїх сполучень. І зненацька зайнялись безліччю воружких світляків, що сунули без краю ліворуч, гаснучи на білих берегах. Він сидів, прикутий до фосфоричних сторінок, яких тонке проміння випалювало йому в схилених грудях болісний слід.

Ніколи ще не читав він так жадібно й не дізнавав такого глибокого з читаним злиття. В книжці, для нього не новій, він знайшов нове, п'яне зачарування величчю творчості, могутністю її різця й гущиною стопленої з її пориву фарби. Повіки його тремтіли, й пальці ворушились на столі. А кінчивши, муку відчув, муку спраглого, що, напившись, тільки роз'ятрив жагу, і важка споруда твору, що складалась перед очима його по цеглині, враз на нього ніби обвалилась. Похиливши голову на руки, він слухав луну рядків, що тихла, завмираючи, як далекий спів. І звідти, з тієї далини, з порожнечі, що з тиші створилась, війнув на нього мертващий холод.

— Ніколи, ніколи я такого не напишу,— шепотів він.

Тепер він спізнавав безглуздя своїх намірів. Письменник! Хто, підступний, йому це слово підказав? Звідки взялась йому та божевільна певність, що так довго манила його? Тепер він недобачав до цього жодних підстав. Мало що кожному не захочеться! Мало що не мріється, але тільки йолоп за мріями вганятиме! Козак він, що скаче на палиці замість коня! Дурень, безнадійний дурень! І за цю химеру проміняти науку, інститут, звести нанівець роки тяжкої праці, викохувані плани, обов'язки, нарешті? Перед ким? Хоч би й перед собою!

Не розуміючи тепер добре, як усе це могло статися, хлопець хапливо перебирав провини свого падіння. Вигорський! От хто остаточно збив його, от хто послав по журналах його оповідання! І хто його, власне, просив? Проклятий спокусник! І разом з тим тепла вдячність прокидалась у нім до суворого критика, що прогнав його з хати, навіть не вислухавши.

Правда, його оповідання,— теж оповідання! — були видрукувані, але що ж з того? Всякий може щось написати, випадково, через щось, один раз, і крапка. Хіба мало зринає на сторінках журналів випадкових імен, щоб ніколи вдруге не

з'являться... А може, він і писатиме, навіть багато писатиме тих творів, що їх, прочитавши, забувають, що зникають без згадки, становлячи неодмінне середовище, де розвиваються й діють справжні майстри. Щоб стати ними, треба віри, треба відчувати свою творчу силу, як відчуваєш фізичну. Хіба знають вони зневіру? Але правити за тло для чужого блиску він не хотів ніяк! Голову навіть стиснув на думку, що міг стати драбинкою, по якій зійдуть інші.

Потім відчув утому й жаль до себе. Бідний хлопець! І за що він мучиться? Ну, помилився, захопився, він молодий, це так природно. Кінчено з цим. Але що робити? Степан підвівся, витягуючи заціпенілі руки. Скільки він сидів? Годину, дві? Поволі надів пальто й вийшов на вулицю.

Листопад. Осінь переходила в стадію старечої щуплості, дні її були вже обчислені, її сльози вже вичерпувались перед неминучим кінцем. Вона стала тиха й холодна, нахмурена й спокійна напередодні сніжного загину, і кам'яні звуки міста глухіш бриніли в цій передсмертній порожняві. Почуваючи полегшення на повітрі, радий бігти від кімнати, де стіни тхнули його отруйними думками, Степан насунув на чоло капелюха і непомітно дійшов до Сінного базару. Обминаючи його, вийшов на Велику Підвальну й спинився коло ґраток Золотоворітського скверу, де заснулий фонтан височів серед басейну, налитого зеленою водою дощів. На алеях, устелених жовтим листом каштанів, тяглися низкою самотні лавочки. Нікого. І йому схотілось зайти всередину, блукати стежками, ступати ногою по шелесткому листу. Там, у кутку, він порвав колись оповідання, але спогад про це був йому зараз ніжний і дорогий.

Потім рушив далі в сумовитім спокої і з бажанням заснути. В міру підходив до Володимирського собору, чудне хвилювання прокидалось в ньому. Інститут же так близько! Зайти? Навіщо? І за хвилину ця раптова забаганка обернулась у непоборну

потребу. З жагучою цікавістю, немов щось заборонене збираючись підгледіти, приступив він до широких дверей інститутського входу. Одчинялись вони туго, притиснуті міцною пружиною, і в зусиллі, що він доклав, воскресло безліч подібних, колись кілька разів на день роблених.

Але тільки потрапивши в довгі коридори, темнуваті й задушливі після надвору, де сунулась вперед і назад, вгору й униз сходами рябизна постатей і гомін голосів, омиваючи жили будинку, як кров жива,— тиша впала хлопцеві на душу й холодок. Насунувши ще капелюха, щоб не бути пізнаним, він підійшов до скляних дверей аудиторії. Відбувалась лекція. Він дивився на лави, густо обсажені молоддю, на лектора, добре знаного йому, спостерігав там і там знайомі рухи уваги, недбалості, нерозуміння. І жодного хвилювання чи болю в ньому не прокинулось, і те каяття, що допіру ще мучило його, зів'яло від подиху чужини, що віяв з усієї, такої жаданої колись обстави. Хлопець здивовано відійшов і озирнувся навкруги оком бурлаки, що до рідного краю прибився після блукань і нічого не знайшов того, що був полишив, побачив усе зміненим і таким від спогадів далеким, що навіть жалю ця спотворена дійсність не була варта. Тут, діткнувшись покинутого, зрозумів, що вернутись до нього не може, що стіни ці для нього навіки чужі й гомін цей його не покличе й не пробудить.

Вийшов він з тим самим тоскним острахом, як і ступав був уперше на ґрунт міста. Майдан видався йому тіснішим, будівлі — важчими й суворішими, низьке осіннє небо — вигнутим, безконечним бруком. Він раптом відчув за першою лавою кам'яниць ще безліч по горбах і долинах, безліч розкиданих у велетенському обводі похмурих осель, що з них кожна криє в собі несподіванку й загрозу; відчув плутану мережу вулиць, де можна блукати години й дні в тих самих прямокутних переходах, блукати до сліз і знемоги по оголеному каменю, що назначив обрій зубчастими рисами; відчув ті невидимі мури, що

стали для нього на межі степів, і схилив переможений погляд, благаючи замирення. Він стомився.

Ввечері, коли Зоська до нього вийшла, він захопив її за руку й став мовчки цілувати. Вона здивувалась.

— Що з тобою, божественний?

— Зосько,— сказав він,— ти єдина, у мене нікого більше немає.

Вона зітхнула.

— Ах, який ти брехун!

— Нікого більше немає,— провадив він.— Ні рідних, ні знайомих. Я самісінький у цілому місті, і сьогодні мені так, ніби я тут перший день. Так важко.

— Йому важко,— сказала Зоська лагідно.

— Не смійся,— відповів він журно.— Ти не знаєш, що я думаю і як мучусь.

— Він мучиться.

Хлопець спинився й розпачливо прошепотів:

— Я не можу більше так ходити! Навіщо? Хіба це любов? Мені обридло кіно. Нудить мені від картин. Я хочу бути коло тебе. Вдвох, тільки вдвох! Не бійся,— додав він гірко,— я тобі нічого не зроблю. Мені не треба цього, я й так тебе люблю. Ти ж не знаєш мене, зовсім не знаєш. Це дурниця — отак, як ми.

Мені буде легше, коли хоч на годину ти будеш тільки зі мною.
Мені хочеться сісти коло тебе й усе розказати...

— А мені до того яке діло? — скрикнула Зоська.

— Не кажи так, ти так не думаєш,— благав він.— Я не можу зараз жартувати. Справа серйозна — розумієш? Серйозна! Зосько, придумай щось, бо я нічого не можу придумати. Ну, швидше!

Зоська замислилась. Потім скрикнула:

— Придумала!

— Кажи.

Вона коротко виклала свій хитрий план. Має подругу, що служить у Соробкопі. Кімната її гуляє до четвертої. Зрозуміло? Припустимо, вона хоче складати іспити до ВИШу, а вдома нема де готуватись із репетитором.

— Зосько! — скрикнув він захоплено.— Ти надзвичайна. Так би й зацілував тебе!

— Справді?

Вона таємниче додала:

— Ходімо на Шевченківський, там темно, ми поцілуємось.

Додому він вертався зовсім спокійний. Зосьчин план йому страшенно подобався. В денних побаченнях із дівчиною, такою його серцю любою, побаченнях потайних десь на чужому

помешканні, він почував якусь суто міську романтику. Думка про них його самолюбству лестила і над іншими думками буяла, як солодкий спів.

В такі хвилини душевного затишку йому виникала потреба поприбирати в хаті, повиносити сміття, що звичайно залежувалось у кутку, переглянути білизну, як статечному господареві. Найменший безлад навколо дратував його, коли в голову йому заходила стрункість. Кінчивши впорядковувати хату, дізнав глибокої радості. Поскладав книжки рівними купками, обтер каламаря, застелив стола білим папером і сів коло нього спочити після хвальної праці.

І так розважав: молодості властивий порив, мрії про надзвичайні вчинки та славу, хоч із тисячі цього доходить звичайно один. Проте коли б показати юнакові зразу його дальшу правдиву долю, він прагнути перестав би, все послав би під три чорти й у босяки пішов би. Виходить, омани конче потрібні! Але досить зрозуміти,— як він це, наприклад, робить, — їхню істоту, щоб вони перестали турбувати.

Він почував і тішився мудрістю своїх міркувань. Треба жити, як усі живуть. Простим, звичайним життям — завести знайомих, ходити в гості, розважатись, читати газети й перекладні романи. Що більше потрібно? Кінець кінцем він проти інших ще й не зле влаштувався. З лекцій їсть він досить легкий хліб. Українізація триватиме ще років зо три, потім... поступить на посаду. Ні! Безперечно вчителюватиме тут, у місті, що зробити найлегше. Треба тільки мовні знання поглиблювати, справжнім спецом ставати. Він кутив і в хмарах диму бачив свою спокійну прийдешність. От і вся справа.

За два дні об дванадцятій годині Степан вперше відбув міське побачення з Зоською. Зайшовши в невеличку кімнату, повиту збудним духом жіночого мешкання, напахчену від

ужитку пудри й одеколону, він мимоволі схвилювався. Потім, вдихнувши кілька разів це хмільне повітря, почув себе легким і надзвичайно бадьорим. Хутко оглянувши хату, він побачив і Зоську, якої постать і обличчя цілком закриті були газетою, що вона читала, ніби й не чуючи його кроків. Тільки дві ніжки, взуті в тонкі панчохи, нерухомо звисали від колін додолу з-під краю темної сукні.

— Панно Зосю,— мовив він, жартуючи, поважним басом,— прошу до науки.

Вона мовчала. Тоді Степан, ніби крадучись, до неї підступив і зразу вирвав у неї з рук газету.

— Обережніш! — скрикнула вона.

Він на мить спинився, так давно не бачивши її роздягнену, тобто в самій сукні, без капелюха й пальто.

— Чого ти дивишся? — спитала вона.— Де ж книжки?

Він раптом схилювся, оповиваючи її коліна.

— Зосько... Це ти?... — шепотів він. — Зосько, ти моя?..

Трохи згодом Зоська сумовито казала:

— Ти швидко навчив мене, божественний.

Він був радий, дізнавши, що острахи за діяльність організму не мають йому жоднісінької підстави. Йому хотілось жартувати.

— Та що ж тутчити? — відповів він.

— Ти попсував мене,— вела вона. — Тепер я вже попсована.

— Сама винна,— сказав він.— Нащо було закриватись газетою?

Зоська махнула рукою.

— А, однаково. Ти щось хотів розказати мені?

— Я?

— Ти ж казав: сядеш коло мене й розкажеш

Він згадав.

— Та то дурниця! Коли хочеш — розкажу.

Він умостився.

— Їй-бо, пусте! Ну, торік я був студентом...

— Знаю,— сказала Зоська.

— Я казав? І здуру почав писати оповідання...

— Знаю.

— Звідки? — здивувався Степан.

— Бо ти читав одне в інституті. На вечірці.

— Невже ти була?

— Я й квітку тобі кинула. Тільки ти не підняв.

— Це ти?! Любенька!

Він обійняв її, потопивши в поцілунках решту свого оповідання.

Розлучаючись із Зоською того дня, він подумав: "Сама доля звела нас. Це чудово".

Лекції їхні визначались точно: двічі на тиждень, середа й п'ятниця. Крім того, за окремою умовою вони мали ходити в кіно, на виставку та до театру.

Вернувшись після побачення додому, хлопець застав незвичайної форми конверт і в листі прочитав, що збірка його до друку ухвалена, головлітом дозволена, гонорару пропонується 350 крб., і договір до підписання при цьому додається.

Степан прочитав його й кинув на стіл. І збирався ж він того письменства здихатись,— так ні, само чіпляється!

"Знову морока",— подумав він.

VI

Літературне життя починається за достатньої наявності людей, здібних про літературу весь час розмовляти. Властиво, навіть не про літературу, як прояв людського пориву до спізнання, точаться ці безконечні балачки, не обговорення високих зразків її і не захоплення ними править в них за мету, а дрібниці, побут творчості, професійний бік її, як і все професійне, нудний та одноманітний.

Література складається з творчості, життя літературне — з розмов літераторів. І на їхніх устах кожен факт з життя письменника чудесно стає літературним фактом, анекдот про нього — літературним анекдотом, галоші його — літературними галошами, як ніби всі члени їхнього тіла мають чарівну властивість надавати речам своїм дотиком літературної вартості. Легенди про богорівних співців, що ласку деспотів, царівен і скарби, тобто високий гонорар за пісні свої здобували, ніде так міцно не стримлять, як у підсвідомості письменників, ладних без жалю спалити глаголом усі людські серця. І дарма що серця ці від діяння бібліотек стають чимраз вогнетриваліші, письменники потай уперто кохаються в надії на своє обранство, на виключне до себе ставлення, на виключні функції свої, живлячи в перебудках минулого корінь творчого прагнення. І хоч яке нудне та нудотне оте життя, оте розмотування бинди літературних новин — хто що пише, хто що думає писати, хто що про кого сказав, хто кого збирається гудити чи хвалити, куди хто їде спочивати й скільки хто заробляє,— саме від шуршання її створюється питомий дух справжньої, не кустарницької літератури, дух прихованого змагання, і в тендітному обводі цієї стрічки й лежить те середовище, де літературні вояки збираються й люльку миру курять перед дальшим походом.

До літературного життя почав причащатись і молодий письменник Стефан Радченко, мало не щодня відвідуючи редакцію журналу, де на лаві й стільцях збиралися коло дванадцятої години відомі, маловідомі і зовсім невідомі літератори. Перебувши годинку-півтори в їхньому товаристві, виходив цілком задоволений, хоч весь час мовчав, не маючи потрібного запасу злободенних знань і бувши занадто новак, щоб мати право висловлюватись. Річ світова: неавторитетні думки, хоч би й найрозумніші, викликають недовіру, а з визнаних уст і дурниці збирають хвалу: отже, тут, як і скрізь, треба було здобути право на увагу чи то якістю своєї роботи, чи

хоч настирливою присутністю. І Степан свій літературний стаж залюбки відбував.

Що ж, міркував він, коли письменство, виходить, на долю йому випадає, коли інстинктивно він уже стільки кроків зробив, що спинятися сором, то мусить і далі ступати, зв'язуватися з тими, серед кого діяти йому зазнаменовано, показувати себе, нагадувати про себе, вплітатись у ланцюг літературних знайомств як літературній особі. Спочатку в товаристві новому почував себе прикро й ніяково, бо ніхто уваги на нього не звертав, бо часом не вистачало йому стільця, і слухані розмови гнітили його своєю недосяжністю; але дедалі, там буваючи, він хутко з усім обізнався; обізнався і з особистим надбанням тих, кого здібати доводилося, надбанням часто невеличким, непропорційним до вільності їхнього поводження, і радісно зрозумів, що сам він теж проти них аж ніяк не гірший. Тепер нетерпляче чекав виходу своєї збірки, бо тільки вона могла дати йому справжній літературний паспорт замість тимчасової посвідки журнальних оповідань.

Спочатку його просто терпіли, трохи згодом звикли, потім він симпатії деякої набув своєю лагідністю і, заходячи, міг уже почути приязний вигук:

— А, от і Радченко!

Це тішило його невимовно. Як-не-як, а він, виходить, здобув уже собі в літературі хоч краєчок, хоч на одну сидню місця! І якось, насмілившись трохи, під час суперечки в хвилину тиші, червоніючи, пробубонів:

— Мені теж так здається.

Не знати було, що саме йому здавалось і яку саме сторону він цим реченням підтримати мав, але думку свою висловив і гордий був цілий день. Він узяв участь у літературній розмові!

Найбільше цікавили його, звичайно, літературні угруповання. Кожне з них мало свою назву та вивіску й уявлялось хлопцеві чимсь ніби колективом для збуту продукції своїх членів. І дуже йому подобалось, що члена кожної супряги одне одного запекло обороняють, висувають, витягують, а противників безжально ганьблять. Бо й сам він конче точки опертя потребував. Придивляючись до людей, прислухаючись до думок, він відкинув ті спілки, що до ідей його та настроїв не пасували, а з решти відповідних більш-менш не поспішав вибирати, чекаючи збірки, щоб не ввійти в них непомітним. Та це тим відповідальнішим був для нього крок, що своїм вибором він ризикував утратити в очах решти не тільки симпатії, а й усі здібності. Приятелі за собою ворогів ведуть, річ світова. Але познайомитись із внутрішнім життям угруповань, на власні очі побачити ті умови, в які будеш, увійшовши, поставлений, було не так легко, бо в обставинах міжусобних чвар збори їхні відбувались закрито і терпіти присутність стороннього на засіданнях, де обговорювано дислокацію ворожих сил та плани нападів, вони звичайно не могли з міркувань тактичних.

З першим снігом вернувся до міста й поет Вигорський. Вони здибались на вулиці, як давні приятелі.

— Ну, ходімо,— сказав поет.

— Куди?

— Пиво пити.

Вони зайшли в напівтемне вдень приміщення з безліччю порожніх стільців та столиків попід стінами і посеред кімнати. Тхнуло невивідними парами пива й підлогою, вимитою брудною ганчіркою.

— Це моя улюблена пивниця,— сказав поет. — Пару пива!

— Моторошно якось тут,— мовив Степан сідаючи.

Він не бував у пивницях і цікаво роздивлявся на рундук із їстівним, грубенького господаря в піджачній парі та чоботях, на плакати броварських товариств по стінах і на соковитий малюнок свіжого рака перед себе.

— А я люблю пивницю вдень,— вів поет,— Люблю це затхле повітря, де лишився дух сотень людей, люблю цю вогкість пролитих напоїв. І тишу, Чудний настрій обнімає мене. Я краще бачу. Коли хочете знати — обмірковую тут свої вірші.

Він випив.

— Я скучив за нею, скучив за Києвом. Стояв коло шибки в вагоні й дивився — він широко лежить, як величезний краб. І будинки здаються картонними На горбах. Великий, чарівний! Коли зійшов з вагона, коли відчув під ногами його ґрунт, коли побачив себе в ньому — я затремтів. Це дурниця, звичайно. Але де ви знайдете такий простір, таку могутню розлогість вулиць? І на кожному кроці бачите спогади, ступаєте ногами в сліди предків. Вчора я обійшов його, оглянув усе, навіть знайомі ґанки. І бачу — все як було, немов мене чекало. Чудне почуття — немов чекало мене! Мені здається навіть, що до людини не можна так прилюбитись, як до мертвої речі. Скільки з нас любило десяток жінок, перебрало ще більше друзів, а котлети любить усе життя! Я був у Лаврі, навіть у печери ходив. Яка

різниця проти 22-го, 23-го року! Тоді були самі селянки, а вчора вже інтелігенток більше. Навіть чоловіки трапляються. Я думав: вони знають солодкість молитви, глибоку насолоду в єднанні з своїм божеством. А ми? Кінець кінцем усі наші аероплани, радіо й задушливі гази — нікчемний дріб'язок проти втраченої надії на рай. Сказати щиро, заздри́в їм. Слухайте, ви думали про страшну суперечність людини, що свідомо безглуздості свого минушого існування, а увічнити його не спроможна? Я боюсь, чи не стоїмо ми перед відродженням віри.

— Ну, ні,— обізвався Степан. — Я скажу про село — молодь зовсім нерелігійна.

— Може бути. Не сперечатимусь. Я знаю тільки, що загальні проблеми втратили свій смак. Ми притомились від загального — буття чи свідомість, форма чи зміст. Хочеться сказати — однаково й байдуже. Життя не розкладається на схеми. Кожен починає жити спочатку і кожному новому світ здається новим.

— Та й наука все-таки шириться,— додав Степан.

— Наука шириться вже тисячу років. Зрозумійте, що досвід віків тільки тло, на якому кожен показує свої фокуси. Ще пару пива!

Він розстебнув пальто, і хлопець побачив на нім ту саму оксамитову сорочку, пов'язану тією самою краваткою, що й навесні, коли вони здибались вперше в канцелярії житлоспілки. Довгасте обличчя поетове стало нервово й ворушке, немов усі м'язені його провадили під шкірою напружену роботу. І хлопець, сам трохи після пляшки пива зворушений, пильнував його слів цікаво й зосереджено.

— Пийте,— сказав поет. — Ніщо так не збуджує здібність мислити, як пиво. Наука! Це нуль, порожній, роздмуханий нуль! Тисячі років вона шириться, шириться і не може навчити людей жити. Яка ж з неї користь? Ви скажете — революція. Згоден! Людськість линяє, як гадюка. Тільки скидає духовне линовище куди з більшими муками, ніж гадюка фізична. Людськість сочить кров'ю, линяючи. Але нова шкіра з неї теж злізе, не забувайте. Поступ? Ну, це ж дитяча річ! Я згоден — поступ є, але рації в ньому немає. Найгірша помилка — уважати неминуче за доцільне. Людина їсть те саме м'ясо, тільки смажене й виделкою. Суми щастя поступ не збільшує, от у чім річ. Засуджений три століття тому на колесування мучився не більше, як розстрілюваний тепер. А може, я свої брудні нігті почуваю навіть гостріше, ніж так званий дикун цілу брудну руку?

Він поволі випив склянку й замріявся.

— От чому я завжди казав, що повчати людей — дрібне шахрайство. Нічого нема ганебнішого, як збуджувати ілюзії. А ще злочинніше бути розносником ідеалів.

— Ідеалів?

— Так, так, їх самих! Людськість, як і жінка, любить слухати компліменти у вигляді ідеалів. Прокльонів на світі багато, бо багато ідеалістів. Хто б же за ними пішов, коли б вони його не лаяли? А ідеали ці схожі на страву: поки в роті, мають різний смак, але шлунок їх рівняє. Катаральний шлунок історії, як сказав один поет з прекрасним травленням.

Він замовк і схилився над склянкою. Степан закурив, з насолодою пускаючи дим у присмерк кімнати. Справді, тут було тихо і спокійно.

"А він розумний",— подумав хлопець про поета.

— Ще пару пива! — гукнув той.

— Я вже годі,— мовив Степан,— Закурив.

— Вип'єте! Такий здоровий парубок, та щоб трьох пляшок не подужати! Прошу. От про ідейність. Вона завжди була модна й почесна. Але тих, хто живе тільки ідеєю, для кого весь світ розчинився в ній, тих ми садимо в Кирилівку. Де ж логіка?

— Це божевільних?

— Так їх називають.

— Знаєте, який випадок я пригадую? — сказав Степан. — У нас була дівчина — на все село красуня. І збожеволіла. Кажуть, хлопець один винен.

— На землі ніхто нікому нічого не винен. Але винуваті є, бо мусить бути відповідальність. Зверніть увагу, що тварини бувають тільки скажені. Божевілля — неподільний привілей людини. Показник шляху, яким вона іде. Привид її майбутнього.

Годинник продзвонив другу. Поет здригнув.

— Всесвіт загине через розпорошення теплової енергії,— сказав він. — Вона рівно розподілиться. Все урівноважиться й зітреться. Все спиниться. Це буде чудове видовисько, якого ніхто не побачить.

Степан після третьої пляшки відчув на душі смуток, ніби всесвіт мав загинути через кілька днів. Проте годинник нагонив йому думок про лекцію в установі.

— Може, ходімо? — спитав він.

— Ходімо. Хто частує? Ви? До речі, в мене обмаль грошей.

А для Степана гроші не становили питання. Тиждень тому він одержав нарешті авансом 50% гонорару за збірку, що вже друкувалась, і негайно придбав собі фетрового капелюха та замовив чудовий костюм і чекав його, щоб вразити Зоську. Та й сам він дедалі більше прихилився до одержі, як до художнього оформлення свого тіла. Люблячи його, почуваючи його силу й доладність, він не міг не цікавитись убранням, що мало те тіло в пристойному образі виявляти, коли вже показувати голим його заборонено. Одержа стала для нього питанням формальним, питанням смаку і навіть впливу, бо він чудово розумів різницю між появою людини в потертій сорочці й у добірному піджаку. Це, звісно, суцша умовність, але треба мати надто великий чар духу, щоб надолужити недбалість убрання.

Коли костюм пошито, хлопця охопило бажання зробити подарунок і Зосьці. Чуття до неї вкорінилось у ньому, і часом зовсім несподівано вдома чи на лекції образ її нечутно проходив перед ним легкий і сміючий. Зоська! Яке чудове ім'я! Навіть вимовляти його була насолода, бо в нім бриніла луна її пестоців, сласний відгомін поцілунків, що позасинали йому на устах, очах і грудях. Крім того, він почував до неї ту окрему, суто чоловічу вдячність, яку додає до кохання відчуття потайного співництва. І сама вона, приступивши з ним до темних джерел існування, споживаючи з дерева пізнання вічно свіжі плоди, стала рівноважніша, приязніша до нього, втратила різкість колишніх забаганок, зберігши тільки якийсь неспокій, що зраджувався раптовими підступами туги.

Тоді дивилась на нього очима, що нагнали йому невідому турботу, немов погляд її проймав його душу й ворушив там замкнені тайники. Тоді лежала, заклавши під голову руки, далека, зосереджена, чужа, і мовчала. Потім оживала знову.

— Може, дома тобі погано? — питав він.

— Погано. Але це дарма.

Батько її, дрібний урядовець, одержував надто мало грошей, щоб хатнє життя їхнє могло бути принадним. А їй самій знайти посаду ніяк не щастило. І Степан силкувався розважати її як міг. Приносив шоколаду, цукерки, квітки, ілюстровані журнали, то вони разом проглядали. А тепер хотів зробити подарунок. Що саме? Перебравши багато що, він спинився на пахощах, бо любив їх, сам соромлячись уживати.

У парфюмерні він запитав гарних пахощів.

— Вам "Коті"?

— Найкращих.

— "Парі"? "Льоріган"? "Шипр"?

— "Льоріган",— сказав він, бо назва ця йому сподобалась найбільше.

Він заплатив п'ятнадцять карбованців за пляшечку, але був задоволений. Бо, певно, гарні вже пахощі, коли їх так мало на стільки грошей!

У п'ятницю, прибравшись у новий костюм, він бадьоро з'явився на побачення.

— Зосько,— сказав він,— ось що я тобі купив.

— "Коті"! — скрикнула вона, як дитина, діставши несподівану, але вимріяну цяцьку.

— Це найдорожчі пахощі,— сказав він. — Дуже радий, що тобі подобається. А на мені новий костюм!

— Справді? Встань. Піди. Повернися. Божественний!

— Почекай,— мовив він, радіючи враженням від подарунка й від себе.

Він узяв флакончик, обережно відіткнув його, розірвавши тонку плівку на скляній затичці, і в пориві ніжності почав напахчувати Зоську, водячи долонею, змоченою в жовтаву рідину, по її шиї, руках і обличчю. Вона покірно застигла, як гарна лялька, здригаючись від холоднуватих дотиків його руки й відчуття пахучих слідів на звогченому тілі.

— Годі, годі,— схвильовано шепотіла вона.

— Ні, ще ноги.

Хвиля запашності поволі ширилась у повітрі, здіймаючись нечутним сяйвом круг Зосьчиної постаті. Тонкий, тихий аромат перероджував кімнату, перетворював її з буденного притулку людей у казкову оселю закоханих, викликав мрію про любов серед квітучих гаїв у ніжних подихах небесного леготу, немов із далеких глибин, крізь невидні шпарини мурів сюди прийшов чар таємничих мастів, есенцій та смол давніх часів.

Але де він чув цей дурманний запах? Чому так хвилює він його, так гнітить йому серце? Він згадав: так пахла жінка, та жінка, перед вітриною крамниці колись здибана. І враз спогади зринули в ньому, безліч спогадів розсипалось перед ним, як розворушена купа мінливого каменю, сяючи блиском ясних діамантів та похмурих карбункулів, і лоскотали очі своїм промінням, торкаючись ним до тіла турботним дрожем. Все життя пройшло перед ним у цій грі світла і тіні, якесь несподіване життя, не те, що мусило бути, а те, що було.

— Я покладу тобі на коліна голову,— шепнув він. — Можна?

— Тобі все можна, на жаль,— відповіла вона.

Нудьгуючи, він пригорнувся обличчям до її напахчених стегон, оповив їх, як міцну підпору. І відчув заспокоєння. Потім спитав:

— Зосько, ти любила кого?

Вона гладила йому волосся, затоплювала в ньому руку й кошлала.

— Любила,— відповіла вона.

— Розкажи.

І, не перестаючи пестити йому голову, вона розповіла про своє перше кохання. Їй було тоді дев'ятнадцять років, тобто три роки тому. Вона вчилась на курсах стенографії. Один учень завжди проводив її додому. Потім кудись зник.

— Але це був дивак,— сказала вона. — Він ні разу не поцілував мене.

— Хіба ти хотіла?

— Кожній дівчині це хочеться, коли любить.

— Чому ж мене не хотіла спочатку цілувати?

— Ти не, любив мене.

— А тепер люблю?

Вона прибрала руку,

— Тепер мені байдуже,— сказала вона.

Заколисаний, він почув бажання говорити, розпитувати про їхнє чуття, щоб хоч тепер зрозуміти його зародження. Під впливом пахощів та ніжності його огортав той спогляданий настрій, що збуджує в людині потребу заглибитись і спізнати течію життя.

— А ти мене любиш?

Вона замислилась, немов обмірковуючи.

— Страшенно люблю.

Він пригорнувся до неї на знак подяки.

— За що?

— У тебе голос гарний,— сказала вона. — Заплющити очі, і він колише. І очі.

...і очі,— озвалась у його серці мрійна луна. — ...і очі.

— Ще що?

— Душа в тебе погана,— раптом додала вона.— Погана якась душа.

— Звідки ти знаєш? — спитав він, стріпнувшись.

— Знаю... Але ти подобаєшся мені! От подобаєшся. Гарний ти.

— Ти думаєш — я злодій?

— Ах, якби ти був злодієм! Ти приносив би мені килими, як розбійник у піснях. А потім убив би або продав би мене в неволю!

— Зосько,— сказав він, підводячись. — Яка ти надзвичайна! Яке щастя, що я знайшов тебе!

— Я сама знайшлася,— сказала вона.

І вони розмовляли, казали одне одному ті слова, що, вирвані з любовного середовища, здаються банальними й дурними, слова наївні, беззмістовні, безглузді, як побиті карти до гри, що в руках кожної пари нових грачів набувають могутності символів; єднали їх у вигуки й шепоти, давні, як сива земля, але живі, поновлювані на закоханих устах, відроджувані в первісному блисківі силою невмирущого чуття. Вони сиділи, заворожені своєю близькістю, безмежною відданістю, тихими дотиками душ, що в хвилини надпориву бринять срібними дзвіночками весни. І, прощаючись, він довго дивився на неї, вбирав її образ, щоб понести з собою в мрії та сни.

Збірка Степанова вийшла друком на початку січня нового року, швидше навіть, ніж він сподівався. Він відчув помірне задоволення, тримаючи її вперше в руках, подумав, що це річ для нього корисна й цінна, певний козир в його руках, але подумав без великого захоплення, заздалегodi, під час чекання, звикнувши до факту її появи. Бо не належав до тих, хто прагне методично, крок по крокові наближаючись до поставленої мети, та вмiє спочивати на зупинках досягнення; бажання його завжди були поривом, що палив його, кликав навропростець через труднощі, що могли б бути полегшені обходами й терплячістю, і в поборенні неминучих сумнівiв він марно тратив радощі здійснення. Душа його була жорном накарбованим, жорном невпинним, що меле разом з добiрним зерном кукiль і вiвсюг життя.

Другого дня книжку свою він перегорнув, роздивився на шрифт, на обкладинку, проглянув назви оповiдань у змiстi, але перечитати не зважився, почувавши нiяковiсть перед собою за написане. Та чи й варто було його писати? Адже ж, писавши, не тямив, нi навiщо, нi чому він пише! Яка може бути цiна такiй несвiдомiй працi?

Він показав збiрку Зосьцi, сподiваючись вiд неї похвали та поради.

— Оце ти написав? — сказала вона. — Люди такi комiки! Все щось вони накручують, накручують...

— Так покинути? — спитав він.

— Нi, вже пиши, коли почав.

Він і сам це чудово розумів. Треба писати, коли почав! Ця книжка обернула йому письменство в обов'язок, у вимогу, в слово честі, що він мусив додержати. Але разом з тим воно переставало бути для нього простою грою в славу, способом висунутись серед безлічі своїх подоб, набуваючи в його очах значення праці занадто відповідальної, щоб дозволити собі писати про будь-що і якось. Чому? Він і сам не міг цього з'ясувати, не міг простежити того плутаного шляху, яким пройшли його стосунки з літературою від хлоп'ячої витівки до душевної виразки. Граючись, він порізався й ненавмисне перетяв ті жили, що в них серце жене повідь крові. Отже, мав творити тепер під подвійним тягарем обов'язку й відповідальності.

Треба писати. Ця думка не покидала його ні вдома, ні на лекціях, ні в розмовах, ні на побаченні. Він кутив і обідав з нею, як з найкращим другом, як з невідступним ворогом. Треба писати! Але про що? Він вибрав і скомпонував кілька сюжетів з повстанського життя, рясного на пригоди, але по одному всі їх збрактував, почувавши в них лукаве повторення того, що вже був писав. Ні, ця ділянка для нього вичерпана! Та вона й відсунулась, стала якась примарна, не зворушувала вже тієї цікавості, що може захопити, примусити шукати й добирати намистини на новий разок, і він зовсім не хвилювався, що саме там нічого до вжитку знайти не спроможен. Він невиразно прагнув писати про те, що бачить зараз, обробляти останні враження свої, враження міста. Тут, тільки тут лежить його плодюча земля, той ґрунт, що він ралити має, бо тільки тут він почував те невідоме, що в прагненні зрозуміти його з'являється запал і радість творчості. І то дарма, що враження ці лежали в його душі купою сирового плетива,— життя ніколи не дає чогось викінченого, самі уривки й натяки, монтажний матеріал, що мусить бути розпланований, зліплений, підфарбований в ту цілість, що зветься твором. Життя дає тільки глину, що

формується під пальцями й подихом майстрів. Він знав це й не міг знайти стрижня.

Тоді згадав про натхнення і почав ловити його уперто й хитро, від простих, наївних способів починаючи до клопітних заходів. Спочатку спробував вилинути на своє сумління, ставлячи себе в умови, коли б не писати було соромно: сідав до столу, рішуче виймав аркуш білого паперу, відкривав каламаря й брав у руки перо. І чекав. Але замість бажаної зосередженості всякий дріб'язок відтягав його увагу — очі непомітно спинялись на оголошеннях старої газети, на етикетці від цигарок, на суглобах власних пальців, на все пильно роздивляючись, скрізь шукаючи пристановища, аби не звернутись на зрадницький аркуш, де полягало їхнє завдання; уші прислухались до криків, гомону й шелесту за стіною, а в голові самопас блукали порізнені думки, зникаючи без сліду в звоях диму, що хмарою оповизав його й душив від паленого тютюну. І нічого не виходило.

В такому разі він взявся ретельно усувати всі перешкоди, що разважали його, щоб ізолювати себе цілком і зосередитись хоч примусово: скасував перо, бо його треба вмочати, далі й звичайного олівця, бо його треба гострити, завівши олівець висувний; зрушив стіл від вікна, де легенький протяг дратував йому обличчя, і поставив його коло пічки, у затишку, в зв'язку з цим упорядкувавши й електрику; а щоб здихатись обридливого шелесту сусідів, почав робити спроби вночі, коли все спало, потім і тут зазнавши поразки, о 4-5-й годині вранці, коли ніхто ще не вставав. Але наслідки цих зречених заходів були ті самі — на папері кілька перекреслених рядків серед безлічі намальованих дерев, хат і пик, а на серці — гіркота й втома.

Іноді, вернувшись додому, уявляв, що він у чудовому настрої, і грайливо, сам із собою кокетуючи, промовляв:

— Ну, треба щось написати для заробітку!

Щось легеньке й веселе, хай їм грець тим серйозним темам! Чим з нього не гуморист? От, наприклад, прошу вас, розкішна тема: вчитель на лекції провадить антирелігійну пропаганду, обравши за жертву справу з потопом. Хіба можна було, каже, в той ковчег умістити всіх наявних тварин хоч би по парі? І вражає учнів дотепом: навіть пари китів не влізе, кит важить тисячу пудів і ковчега самим хвостом перекине! А якийсь учень — крихітний, з тоненьким голоском: "Навіщо кита брати? Він і сам попливе!" Можна додати ще, що вчитель сам релігійний, богові молиться, щоб простив, на лекції йдучи! Або ось, ще краще: професор, статечний, родинний, відомий економіст, складає відповідь на запит газети про свій погляд щодо розвитку господарчого життя Союзу; погляд його ясний і простий, але "невимовний", і він пише, пріє, читає дружині, читає знайомим, виправляє, викреслює, обминає, викручується, лишаючи щось "взагалі", щось поза часом і простором, невідомо кому похвалу, невідомо на кого невдоволення. Або українізація! Скільки драм, комедій, фарсів, анекдотів! І хто знає це краще за нього? Сто чортів, як він міг про це досі не написати!

Але перехитрувати себе не щастило. В головному приводі того механізму, що він зрушити хотів, запряжений був, певно, лінивий осел, що не давався ні на гнів, ні на лицання; в центральній управі його творчості засів, мабуть, безглуздий бюрократ, що все чогось вимагав, усе чомусь відмовляв, все казав незмінне: "Прийдіть завтра". Поволі забобони виникали в хлопцеві. Може, хата ця неплідна? Може, рік неписучий, бо непаристий, а він же паристого народився...

Боячись розпуки, він інстинктивно починав мріяти, що вже написав щось надзвичайне, багато цікавого, незрівнянного, цілі купи книжок, що виростали на столі в солідну бібліотеку; чув круг себе лестивий шепіт, пускався в далекі мандрівки,

листувався з читачами, з'ясовував їм свої погляди, думки, переконання, виступав читати перед неозорою, завмерлою аудиторією. І ці мрії полегшували його, споживали на свою яскравість зібраний смуток, лишали дивне задоволення й знову потяг до себе. Але вперед не посували.

Проте зовнішні літературні обставини цьому, здавалось, цілком сприяли. Передусім у літературному світі збірка усталила його, дала йому ті права літературного громадянства, яких він пошукував. Він відчув це, коли його думкою почали цікавитись, коли з Радченка він зробився просто тов. Стефаном, як давній приятель у давньому товаристві. Вислухав кілька усних похвал за свої оповідання і зрозумів тоді, що став рівний серед рівних; самолюбство його потішилось, але душа німувала.

Вечорами Степан частенько почав здибуватись у пивниці з поетом Вигорським, постійним її одвідувачем. Хлопець заходив уже сюди по-свійськи, відчуваючи якусь полегкість, безжурність на порозі просторої зали, повинню світла перетвореної з похмурого льоху, і легко пірнав у веселий гомін одвідувачів, що строкатими парами й трійками обсідали білі мармурові столики, у брязкіт посуду, хляпання затичок, сміх і вигуки, повиті голосною музикою, що линула з помосту в кутку, об'єднуючи всю різноманітність облич і вбрання у складноту людського колективу, підтримуючи суцільність маси, що в хвилини тиші вмить розпадалась на поодинокі постаті й слова, розбіжні й далекі, принесені з невідомих осель, з незнаного життя і долі. Але після цього короткого відчуження знову починала зближатись рябизна істот у новому піднесенні звуків, знову починала стоплюватись, своїм спільним заворожена, немов та пісня струн була її піснею, немов знімалась разом з усіх уст, захоплених почуттям близості.

Це разюче діяння пивничної музики хлопець відчував цілком і на собі — вона знімала з нього нашарування клопоту,

звільняла в ньому погноблену частину душі, що зненацька випростувала крила в невиразному, але жагучому пориві, і сам він ставав загострений, чуйний до тремтіння людських сердець, проймаючись свавільною певністю, що напише щось, зуміє висловити те неприступне ще, що жило в ньому, відгукуючись далекою луною на буйні подихи життя.

Він відшукав поглядом Вигорського і, посміхаючись, підійшов до нього, плутаючись у лабіринті стільців.

— Сьогодні джаз-банд,— сказав поет. — Послухаймо.

На помості замість звичайних трьох струментів був квартет з піано, скрипки, віолончелі та турецького барабана з додатком мідних тарілок, що ширили в залі звірячий гук, пожираючи мелодію.

— Бандити,— сказав поет. — Ви бачите, що вони звуть джаз-бандом! І за це ми мусимо по п'ятаку на пляшці доплачувати! Але зверніть увагу на нового скрипаля.

Новий скрипаль, молодий, у краватці, пов'язаній широким артистичним бантом, нагадував своїм поведженням епілептика. Він вигинався, смикав головою, висовував язика, моргав, морщився й кривився, підплигуючи вряди-годи, немов удари барабанщика помилково трапляли йому в живіт.

— Він розв'язує проблему диригування із зайнятими руками, — пояснив Вигорський. — Скільки чуття! Поставте їм, будь ласка, пару пива.

Він хитався в такт тулубом і мрійно підспівував.

— Що нового в літературі? — спитав він.

— Нічого нового,— відповів Степан.— Да... мене в "Червоному шляху" похвалили. Рецензія була. Словом, нічого особливого.

— Хто?

— Вгадайте!.. Світозаров.

— Світозаров не мислить себе інакше, як неподібним до інших. Він похвалить вас, якщо перед ним вас не похвалить інший. В противному разі він гудитиме з інстинкту самоохорони. Усі ж вони мають нас за перегонових коней, на яких грають у тоталізатор. Бо треба бути дуже добрим критиком, щоб бути критиком. У всякому разі женіть їх від себе в три шиї.

— А мабуть, таки доведеться до якогось угруповання пристати,— сказав Степан.— Погано молодому без підтримки.

Поет скривився.

— З двох одне: або ви здібний, тоді підтримка вам непотрібна, або ви нездара, тоді вона вам не допоможе. В чому ж річ?

— Правду сказати,— мовив хлопець,— я звик до громадської праці. То в сільбуді був, то в старостаті студентському...

— То вступайте до МОДРу,— роздратовано відповів поет.— Ідіть до Авіохему, Товариства допомоги дітям, калікам, безробітним, але при чому ж тут література?

Він нервово постукав виделкою об пляшку, щоб дали ще пива.

— Признаюсь щиро, я не розумію, навіщо ці угруповання існують. Мені тлумачать, а я не розумію. Не можу зрозуміти. Для мене їхнє існування лишається незбагненною і сумною загадкою. Якщо це милиці для кривих письменників, то ноги ж, здається, у нас цілі. А от і пиво нарешті!

Він жваво налив склянки.

— За літературу! Мусимо поважати те, що дає нам заробіток. Але скажіть — тільки щиро! — чому ви почали писати?

— З заздощів,— відповів хлопець, червоніючи.

— А я — від почуття кволості. Це — те саме. Але лихо не в тім, що література наша пісна. Я завжди порівнював письменника з пекарем. Із маленької опари він випікає хлібину. Піч у нього добра, дріжджі добрі, тісто своє він не лінується місити місяць, рік і кілька років. Та коли він несміливий, коли боїться того, що сам думає, і того, що думають інші, то краще йому закрити пекарню і йти в народні вчителі.

Музика знову опритомніла, знову загрюкав барабан, але мелодія бриніла виразно, тягнучись тонкою ниткою з-під пальців скрипаля, що смикався в священних корчах. Це був меланхолійний мотив нездійсненого бажання, блискучий струмок журливого докору, жаги й неспокою.

— Що це? — спитав Степан.

— Фокстрот. Він належить у нас до танців, заплямованих тавром розпусти й виродження. Дехто зве його навіть ліжковим танцем, хоч, по суті, це той самий менует. Йому докоряють сластістю, але який же порядний танець не сластий? Адже ж

танцюють кінець кінцем для того, щоб обнятись. Взагалі справа з танцем зазнала в нас чудернацької долі. Першими роками революції вони були гнані, мов релігійні обряди, а тепер їх практикують по клубах як один із засобів культроботи. Процеси життя — процеси самозаперечення, друже мій.

— Писати не можу,— прошепотів Степан, переймаючись тоскним напруженням мелодії. — Пробую, і не пишеться.

— Не пишеться! Дарма. Припече, то напишете.

Коли музика затихла, хлопець відчув чудне заворушення, якусь глибоку турботу, бо мотив завмер недокінчений у гомінкому повітрі зали. Мотив розсипався зненацька прозорою лускою, колихаючись і дратуючи вухо, і хлопцеві безтямно схотілось зібрати до купи цей порізнений співучий рій. Туга від даремних спроб писати відродилась у нім з цього пориву, знову звертаючи його жалі на те, що стало неприступне йому в найсприятливішу годину. Він хутко перебрав у пам'яті всі верстви свого міського шляху і, нахилившись до Вигорського, розповів про перше з ним побачення — не в канцелярії житлоспілки, а в іншій, де поет кинув йому навздогін незрозумілі тоді слова.

— Чудно, правда? — спитав він.

— Не можу пригадати,— відповів поет,— але зовсім не в тому річ. От ви — прийшли голодний, обдертий, безпритульний, а тепер маєте пальто, піджак, трохи грошей і збірку оповідань. А чи стали щасливіший? Ви вже скиглите: писати не можу. От вам, до речі, ілюстрація до моїх думок про поступ. Тому я завжди казав, що щастя неможливе. Сьогодні з'їв, завтра голодний.

— Неприродно все це,— зітхнув Степан. — Все у місті якесь неприродне.

— Після того, як надприродне заперечено, неприродне лишилося нашою єдиною втіхою,— сказав поет. — Про щастя, тобто цілковите задоволення, не можна говорити без огиди. Це найтваринніша з людських ілюзій, саме тому, що вона найприродніша.

Він налив склянки.

— Послухайте мене,— вів він.— Всі ті, хто розводиться про природність, тямлять у житті, як свиня на помаранчах. Бо відколи людський розум почав абстрагувати, людина безнадійно шлях природності покинула, і повернути її знову на цей шлях можна тільки відтявши їй голову. Самі зміркуйте: як може людина руйнувати природу, поза собою, не руйнуючи природності в собі? Кожне дерево, зрубане на землі, показує, що щось природне підтято вже і в людській душі. Відколи людина проміняла природну печеру на роблений курінь, відколи почала тесати природний камінь, уже тоді вона стала на шлях штучності, який і нам у спадок залишився. Хіба ж природно визнавати недовершеність життя в даний момент і прагнути до нових форм його? Або взагалі наше життя засуджувати? Природно було б не помічати його хиб та прославляти його безоглядно, як і роблять це різні солов'ї. Тому всякий поступ є поступ від природи в оточенні, мисленні й почуттях. І куріння ваше штучне, бо природніше було б дихати свіжим повітрям.

— А я курити не перестану,— сказав Степан.

— Я вас і не ганю,— вів поет. — Я тільки хочу, щоб ви зрозуміли, що людина є *reductio ad absurdum* природи. В нас природа сама себе нищить. В нас докінчується одна з галузей

земної еволюції, і ніхто після нас не прийде, ніякі надлюди. Ми — останнє кільце в ланцюгу, що розгортатиметься, може, ще не раз на землі, але іншими путями і в інших напрямках. Мозок — ось найголовніший ворог людини... Але, друже, не дивіться так пильно на ту жінку в синьому капелюхові, хоч це й дуже природно!

— Це між іншим,— сказав Степан.

— І навпаки — слухати мене зовсім неприродно.

— Ви все про кінець світу говорите,— сказав хлопець трохи ніяково. — Похмурий ви.

— Мене завжди більше цікавить не те, що робиться, а те, чим воно кінчиться.

— От вас і називають — безхребетний інтелігент!

Ці слова Вигорського видимо образили.

— Безхребетний інтелігент,— пробурчав він. — А яке пуття з хребта, коли він дурноверхий? — Потім, підвівшись, додав: — Всі ми дрібнобуржуазні, бо мусимо померти. Дайте вічного життя, і ми станемо нові, величні, повноцінні. А поки смертні, ми смішні й нікчемні.

VIII

Вдома, коли Степан увечері вернувся, йому переказано, що хтось до нього приходив, пообіцявши конче прийти завтра вранці. Хто б же це був? Справа ця просто Степана занепокоїла, бо ніхто за весь час його перебування на Львівській вулиці ніколи до нього не заходив, та й пригадати він не міг, щоб його

адресу взагалі хтось знав. Жив він справді, як та миша за піччю, в гидких умовах, де йому зовсім не пишеться! І цей стукіт невідомої руки в двері його кімнати збудив хлопцеві бажання бути одвіданим, приймати гостей і гомоніти з ними годинами приємного спочинку.

— Треба знайомих заводити,— подумав він.

Дійсно, йому треба було якийсь час пожити просто, розважитись дріб'язком міського побуту, спочити й відновити сили після напруження останніх місяців. І не пишеться йому, певно, через те, що він надто зморився, а стомлена душа, як і вироблений віл, не спроможна нести на собі жодних тягарів.

От який був проект, що він укладав, лягаючи спати: не вчащати до редакції журналу, бо літературні балачки тільки дратують його безсилість, взагалі відсунутись від літератури якнайдалше, натомість добравши товариства до літератури непричетного, навіть з Вигорським пиво пити не частіше, як раз на тиждень. До речі, після першого захоплення ряснодумністю поета та його недбайливим ставленням до всесвіту Степан уже почував до нього зародки критичності, бо сам жив без софізмів і світ приймав без фільтра абстрактних категорій. Він не брехав перед собою ні в думках, ні в учинках, і конкретність лишалась у нім, і життя не переставало бути йому пахучим, хоч і гірким мигдалем.

Вранці загадка вчорашнього одвідувача розв'язалася досить просто. Правда, Степан відразу не впізнав обличчя, прикрашеного англійськими вусиками, не впізнав постаті в широкій оленячій куртці та жовтих шкіряних рукавицях, але тільки гість промовив, вітаючись:

— Здрастуй, Стефочко, прийшов тебе провідати,— йому жодного сумніву не лишилось, що це і єсть його інститутський товариш Борис Задорожній, котрий цю кімнату йому був відступив.

— Сідай, Борисе,— сказав він,— Добре зробив, що зайшов.

Борис Задорожній сильно змінився за рік по скінченні інституту не тільки одежею, а й поведженням та тоном голосу, і той перший вигук, що зійшов йому на уста в привітанні, був тільки відгомоном студентських часів. А далі в мові його почувалась зверхність людини ділової, що не звикла слів своїх марнувати й свідомо ціни їх.

Роздягшись і появивши на світло толстовку сірого сукна з великими кістяними ґудзиками, він витяг з кишені вкладистого портсигара й чемно пригостив господаря.

— Кури, прошу.

Потім критично оглянув хату.

— Живеш тут, значить?

— Живу, спасибі тобі.

— Е, за що там дякувати! Обшарпана кімната. Шпалерами її поклеїти та стелю помастити. Гроші є?

— Та водяться.

— Тоді поклей конче. Шпалери зараз недорого. Купуй у ленінградському об'єднанні, раджу.

Степан погодився, потім спитав:

— Як же твоя кафедра?

Борис пустив під стелю звій диму.

— Кафедра? Та я її через тиждень кинув. Не про мене цей сухий науковий м... Зараз я старший інструктор кооперативного буряківництва на Київщині. Де в тебе попільничка? Додолу, мабуть, трусиш, студент ти!

І почав розповідати про стан кооперативного буряківництва, про торішній урожай та шкідників. Хиб сила, але все йде вперед, це безперечно. Бюрократизм заїдає! От відбудовують цукроварню в районі ст. Фундуклеївки, де йому часто доводиться бувати, і що ж — робітники є, матеріал є, гроші є, а поки воловодились, сезон проґавили. Специ старі сидять, от у чім річ!

— Живчика в них немає,— сказав він,— Поганим деркачем гнати цих панків! Ти коли кінчаєш?

— Та я кинув інститут,— ніяково признався Степан.

Борис зробив гримасу.

— Закрутився, значить? Література?

Степан кивнув головою.

Тоді Борис повчально розтлумачив йому, що література, звісно, річ гарна, але непевна, що в житті треба мати сталий заробіток, якийсь фах і провадити корисну працю.

— Та й для кого ви пишете? — додав він.— Мені, наприклад, зовсім ніколи читати.

— А як дружина твоя? — спитав хлопець, змінюючи тему.— Надійка, здається?

Він справді мусив вимовити це ім'я з якихось печер.

— А, Надійка молодець,— сказав Борис. — Чудова господиня, не нарадуюсь.

— В технікумі?

— Умовив покинути.

Він, звичайно, не проти жіночої науки та рівноправності, але передусім йому потрібна родина й затишок після клятих командировок, а по-друге, досвід, на жаль, показує, що жінки годяться тільки на помічну працю — переписувачками, реєстраторками,— а керівної, відповідальної роботи доручати їм аж ніяк не можна.

— Та й пацана треба завести,— сказав він.

— За чим же діло?

— За грошима,—сказав Борис.— Хоч і аборти гроші коштують. Словом, побачимо.

— Без дітей не можна?

— Тоді й женитись не варт було б.

— А любов?

— Любов, Стефочко, явище тимчасове — двотижнева відпустка для службовця. Жити треба. Але ти ніяк не змінився.

На прощання він сказав Степанові:

— Чекаю тебе. Я живу на Андріївському взвозі, 38, 6. Дві кімнати маю. Заходь.

Вирядивши гостя, Степан сів на ліжку своїм звичаєм, коли хотів на чомусь зосередитись та вигідно покурити. Борисові одвідини справили на нього загалом неприємне враження, але поруч він почував до колишнього приятеля певну заздрість. Коли консерватизм поглядів Борисових, його міщанська обмеженість у сфері вищих питань культури були хлопцеві глибоко відразні, то жадоба практичної діяльності, любов до своєї праці й певність її корисності, що в словах молодого господарника бриніли, імпонували йому своєю сталістю. В цю кімнату, комору багатьох зневір і піднесень, Борис приніс дух справжнього будівника життя, бадьорий дух буденної, непомітної творчості, що невпинно перетворює землю. Адже тільки завдяки йому та таким, як він, покладачам матеріального фундаменту людського існування, стає можлива творчість вищого порядку, і хіба він не має права уважати її за відблиск власної праці й відкидати її, коли не має часу нею тішитись? Його праця, дрібна, нужденна, йому слави не дасть, ім'я його не впишеться в жодній історії, отже, прагне він своєї винагороди в грошах, шукає спочинку в родині, себе увічнити хоч в родові своєму,— і чи можна за це ліпити до нього наличку обивателя? Обережніш! Невідомо ще, хто кого має зневажати! Невідомо, хто справжній рушій життя — хто виводить споруду його чи хто пісні виводить, на вершечку тієї споруди сівши!

Степан кинув цигарку. Так, різний вони з Борисом тютюн палять! Так, різні вони люди.

Але Надійка покинула технікум! Умовив, каже. Видимо, яка там умова була! Адміністративним порядком, та й уже. Звичайно, йому жодного діла немає до цього. Все це страшенні дрібниці.

Проте невдоволення лишилось у нім, немов Борис його чим образив. І що більше він товариша для себе виправдував, то винуватішим його почував і ворожішим. Порошинка прикrostі, котившись з гори почуття, шириться, більшиться, росте, як снігова баба, і падає в серце брилою льоду. Потім калорій і калорій тепліні треба, щоб розтопити цей несподіваний тягар.

Половина на першу. Час іти на побачення. І він, розминаючись, підвівся з жалем — не тому, що іти йому не хотілось, а шкода було покидати щось необмірковане, недодуману до кінця думку, що лишилась у нім, як заплутаний клубок вовни. Він одягся, вийшов і скорчився від морозного повітря після затишку й тютюнового диму. Холодно! Він наставив коміра й сховав у кишені руки. Сліпуча білість наїждженої вулиці, сухе рипіння власних і чужих кроків, м'який біг саночок були прикрі йому, разили його своєю безглуздою ясністю. І він швидко йшов, випереджаючи перехожих.

Прийшов він зарано й Зоськи ще не застав. Степан сів і знову жадібно закупив цигарку, що хутко погасла в його витягнутих на ручці крісла пальцях. Це єдине в кімнаті крісло, оббите колись блакитним шовком, а тепер застелене строкатим килимом, було улюбленим Зосьчиным місцем, і він посів його тепер, з насолодою відчуваючи його м'якість. Бо хотів пірнути в щось тепле й вигідне, витягнутись усім тілом, забути про нього й віддатись тим повільним думкам, що проходять в глиб власної душі й дбайливо розгортають на розгляд її майно.

Хотів спуститись у льохи серця, зняти куті замки із скринь пережитого, розчинити їхні віка й занурити руки в спогади, давні й засушені, як квітки між сторінками книжки. Може, Зоська спізниться сьогодні? Може, й зовсім не прийде?

Але хлопець чекав її і якимось цікавіше, ніж навіть уперше зайшовши, роздивлявся на обставу в кімнаті, що дала йому несподіваний притулок. Вона була убога та обстава, з ліжка, двох стільців, крісла та столика складаючись, не маючи навіть шафи, щоб дати місце повішеним на стіні й тканиною запнутим сукням. Але невідома дівчина, що мешкала в ній, створила з цих нужденних речей якусь принадну гармонію, зуміла надихнути жіночою грацією їхнє розташування, повити зачаруванням юності їхню лагідну простоту. Він почував її спритну руку в рівній лінії ковдри, в пухкій подушці, що кокетливо задирає верхній ріжок, і низці фотографій та скляночок на застеленому мереживом столі. Тут вона діяла, тут жила, тут билось її серце всіма людськими прагненнями, тут позначила вона стіни непомітним візерунком своїх мрій. І ця чужа оселя, прибрана, може, для іншого, опоряджена, може, в сподіванках своїх поцілунків, стала коном його власної дії, захистком найінтимнішого його почуття, базою його кохання. Чому?

Нарешті з'явилась Зоська, весела, червона з морозу й ходи, внісши з собою бадьорість холодного повітря.

— Ти вже тут? — здивувалась вона.

— Вийшов зарано,— сказав він посміхаючись,— щоб швидше тебе побачити.

— Ой, який ти брехунчик!

Вона скинула пальто, капелюха й кинулась до нього.

— Погрій мене,— сказала вона. — Зоська страшенно змерзла! — І в ту мить постерегла його смуток. — Божественний розкис? Чому божественний розкис?

— Настрій поганий,— відповів він. — Це минеться.

Вона обняла його.

— Де настрой? — питала. — Тут? Тут?

І цілувала йому чоло, очі, щоки, як цілують дітям забитий палець, щоб не болів.

Потім умостилась у своє крісло, а хлопець сів на застілку коло її ніг. "Коло ніг королеви",— жартував він.

Зоська закурила, поклавши ногу на ногу й ліктем упершись у коліно, і почала говорити, немов сама собі міркувала, висловлюючи свої думки так, як вони плелись у її голові, з усіма перепусками й скоками. Безперечно, поганий настрой буває навіть у Зоськи. Чому? Бо люди неї страшенні коміки, вони не хочуть жити просто, а все щось вигадують, щось накручують, щось собі уявляють, а потім самі й мучаться. Вона шукає посаду, ходить на біржу і в профспілку, а там усі такі надуті сидять, такі поважні, а їй дуже смішно й хочеться показати їм язика. Татко ввечері пише якісь звіти, і вона раз намалювала в кінці коника, бо він дурниці пише і нікому це непотрібно. Їй дуже подобаються аероплани, бо вони високо літають, але їм не в голові Зоську покатати, вони бомби кидатимуть. Всіх товстих і замислених їй хочеться штрикнути пальцем у живіт, щоб вони не думали.

Але найбільше чуднот добачала Зоська у людському коханні. Всі ж живуть одне з одним, роблять усякі приємні

гидоти на самоті, а ніхто не хоче признатись! Навіть кажуть, що це непристойно — тоді зовсім не треба робити! Просто задаються на півтори копійки.

— Ти заснув? —спитала вона раптом, шарпнувши його.

— Ні,— сказав він.

Він сидів, прихилившись до крісла, і слухав її слова, що вже не раз чув у різних комбінаціях з різних нагод. Він мовчав, і здавалось йому, що все в кімнаті мовчить, що всі меблі посхилялись, сумуючи, чому вони тут, а не десь далеко. Він навіть не постеріг, коли замовкла й Зоська, відкинувшись на кріслі й заплющивши очі. Потім не питав, про що вона думає, знаючи, що не зрозуміє цього, як і він не міг би висловити їй свого заглиблення, почувачи, що вона теж непомітно підійшла за межі, де кінчається мовний зв'язок між людьми. Вони сиділи в кімнаті, забувши одне про одне, поринувши в щось безконечно своє, притаївшись за гранями серця, що раптом виростають у неперехідні мури окремішності.

Степан прокинувся перший і незграбно підвівся.

— А ти не спиш? — спитав він.

Вона мовчки розплющила очі. Він стояв коло неї, не знаючи, що казати.

— Невесело сьогодні в нас,— промовив нарешті. — Що тобі, Зосько? — спитав він стурбовано.

Вона мовчала.

— Може, в тебе щось сталося?

Це "щось" в інтимній їхній мові означувало той викуп, що природа прагне стягти за посідання втіхи попри всі хитрощі користувачів.

Вона підвела свій журний погляд.

— Ми всі помрем? — спитала вона.

— Звичайно,— відповів він полегшено. — Всі помрем.

— А не вмерти не можна?

Йому серце згнітилось від щирості її голосу. Вона не жартувала, вона питала одверто, немов маючи якийсь сумнів, якусь таємну надію стати винятком із йолопської долі живого! Він цілував її, пестив, зайнявшись сумним співчуттям до неї і до себе.

— Не треба про це думати,— сказав він.

— Воно само думається,— прошепотіла Зоська.

Вони вийшли вдвох і спинились на розі вулиці, де звичайно розлучались.

— Не йди,— сказав він.

— Ти смішний.

Вона кивнула йому головою, а він стояв, дивився на її маленьку постать, що миготіла серед перехожих, дедалі ще меншаючи і надовше зникаючи, аж поки зовсім потонула серед натовпу. Він ще стояв, сподіваючись, чи не з'явиться вона хоч

на мить, хоч здалека; потім біль пройняв його, немов з нею разом він утрачав надію ще колись її побачити. Ніколи ще не була вона така близька йому, як зараз, і ніколи він так гостро не почував нудьги, відпускаючи її. Він немов не сказав їй того, що хотів, що мусив сказати цій єдиній, рідній йому людині, і тягар невисловленого на собі почував. Вона, мов скнара яка, ретельно вибрала з нього все, що їй належало, забрала всі спогади, як зроблені колись подарунки, і думка, що вони ще мають бачитись, видалась йому чудернацькою.

Було ще досить рано, але Степан зайшов пообідати до їдальні, що трапилась йому по дорозі. Їжа не тішилась його прихильністю, і ставлення до неї лишилось у нього суто ділове. Він зовсім не належав до тих, хто, йдучи обідати, гадає, що взяти на перше, друге, третє, і по дорозі смакує майбутні страви — навіть найбільший апетит був у нім голий, без кольористих домішок чуттєвості, а солодке й зовсім не манило його, хоч і яким принадним спершу здалося. Він перекупив стоси шоколаду й торбу цукерок, але сам не їв їх ніколи. Спочатку химерні назви страв у меню зацікавили його, але потім, довідавшись, що печеня а-ля брош — звичайнісінька яловичина смажена, а таємничий омлет — суцільна яєчня, перестав увагу звертати на ці вигадки, на ці потуги зрізноманітнити страви за допомогою назв та уяви їдців. Смак до пахощів тютюну та одежі розвивався в ньому, але їстівні здібності не зазнали жодного поступу, лишившись на рівні сільських примітивів.

Оглядаючи залу, одвідувачів та накриття перед собою, хлопець раптом, без жодного зв'язку з попереднім, подумав:

"З Надійки чудова господиня. Борис не нарадується".

І ця думка була йому страшенно прикра, немов від позаколишнього знайомства з тією дівчиною в нього ще

лишився неперетравлений камінь. Гидким злочином уявлялось йому обернути блакитнооку Надійку в куховарку, прибиральницю, в охоронця пісного добробуту молодого міщанина. Але хіба тому кепові, Борисові, знайоме хоч би почуття звичайного жалю? Він усе скрутить, усе візьме в свої жилаві руки, будь то буряки чи жінка. Така вже його жорстока попівська натура.

Коли він побовтався в борщі, лишивши його майже половину, і почав задумливо колупатись у варениках із м'ясом, до їдальні зайшла постать у полатаному пальті й рудому капелюхові, всунувши перед себе щось велике й чудернацьке. Це була арфа, і власник її попросив дозволу розважити шановну публіку своєю грою. Діставши його, сів у кутку на стільці й примостив між коліна громіздкий струмент. Потім під брязкіт і гомін взяв перші акорди з грубих, простовисних струн.

Арфиста грав відому арію з "Сільви", і глухі звуки струмента, тільки до супроводу пристосовані, надавали цьому любовному співу сумовитої глибини та ніжності, висловлюючи тільки частку благання, а другу затаюючи в тихому тремтінні тонів. Але Степан дивився на виконавця. Де він бачив це довгасте, холодне, але пристрасне обличчя, ці гострі чорні очі, що ось-ось ніби спahnуть від захованого в них огню? Може, десь на вулиці мельки постеріг його колись із чудною ношею, може, селами ходив цей музикант за бурхливих часів, міняючи гру свою на хліб, а може, й ніколи не здибав, тільки враження перше, занадто яскраве, прородило в нім відчуття давніх слідів!

Хто він? Татарин, грек, вірмен? Яка доля послала в сумні мандри це міцне, смугле тіло, повісила йому на плечі трикутний тягар, замкнула його запал у меланхолійні звуки струн?.. І як міг він зберегти в своїх жебрах ту гордість, що в очах його світилась, ту спокійну зневагу до публіки, що перед нею зараз руку простягатиме по копійки! Він відчув, що цей зайда має свій

світ, окремий, як і в нього, свою дивну людську долю, свої муки й надії, як кожний, кого він тільки бачить тут, а не знає й не розуміє. І схвилювався, як той схвилюється, хто на далеку планету з землі перелине, схвилювався раптовим перетворенням випадкових людей коло нього в таємничі постаті, здивувався, як дитина, в цяцьці викривши схований механізм.

Він зрозумів, що люди — різні, зрозумів це так, як усе відоме можна зрозуміти, коли розуміння проходить у серце вістрям, коли блисне воно співучим зерном з-під давнього лушпиння слів. Ба, не зрозумів, а збагнув, як любов можна вчути, кохаючи, як біль, розпач і порив можна дізнати, переймаючись ними й забуваючи, яку кожному з них приділено назву. Люди — різні! Він передчував це, а тепер знав, передбачав — і стало дійсністю.

Новий світ був у нім, світ нової думки, що лоскоче мозок, що мете в ньому кутки й меблі зрушує, сама там оселяючись. Він ніби знайшов те зачароване речення, що одімкне двері, де ввійдуть його сили, зморені довгим блуканням попід мурами. І, як прозорливий дослідник, п'яніючи від геніального завбачення й боячись за його правдивість, потребуючи перевірити й зміцнити свої висновки широким спостереженням,— рушив хлопець туди, на галасливі великі вулиці, де люди, сила людей, де йому можна дивитись до безтями.

На Хрещатик він вийшов, як на алею широкого парку, посипану холодним пухом хмар — розлогих птахів із синьої високості, що пролетіли вчора над узгір'ями скель, рівно витесаних і в барвисті шапки одягнених. І сонце, стоячи вгорі холодним диском, кидало під ноги, під копита й колеса рясні потоки іскор — блакитних, червоних і жовтих, що розсипались на вулиці й на дахах блискучим порохом, ясним тремтінням морозу, що в цю мить, лагідний і любий, запалював очі

мимовільною радістю, заводив на уста несвідому посмішку істоти, що бачить сонце. Все здавалось чорнішим і білішим, всі контури поглиблювались, тоншали в легкому сяєві, весь гомін підносився на кілька нот назустріч промінню, і чутнішав той бадьорий шелест, рип пружного снігу під невпинними, короткими натисками. Було людно, вертались з посад, виходили низкою з дверей під широкими вивісками, вливались у натовп, у ясність, вбираючи її в себе й віддаючи в повітря цівками туманної пари, теплим проявом свого живого духу. Скільки очей, скільки рухів!

Хлопець сунувся серед них з пристрасним трепетом, немов усі очі дивились для нього і всі рухи для нього діялись, немов він приймав цей строкатий парад героїв, нікчем і посередностей, що проходив перед ним стрункий, поривний, співучий. І от вони зараз такі близькі йому і між собою, такі прості й спізнані, а за мить підуть кожне в свій дім, у свою любов, у свої думки, в свої нахили, в свої розумності й дурниці. Там, на окремих ділянках, обробляють вони ниви свого минушого існування, вирощують радісні й розпачливі квітки свого маленького життя, там кожного чекає те, що не чекає іншого, може, подібне, але втілене в інші почування, зафарблене в інші відтінки, розлите по склянках іншого скла, візерунків і якості. Бо для кожного з них світ починається і гасне, повстає і зникає в маленькому розтині його повік. Люди — різні! Божевільно відмінні попри разючу зовнішню схожість! І він бачив їх, як єдину істоту, що поширувалась на різноманітну безліч, як єдине обличчя, поділене й змінене в кривих дзеркалах на тисячі облич, що з них кожне зберегло свою загадку — загадку людини.

Юрба збуджувала його, збуджувала не самий зір та слух, але й ніс його поширювався, щоб нюхати, пучки тремтіли, щоб діткнутись цієї рухливої, гомінкої маси. Він прагнув відчутти її всіма чуттями, всю і кожного, ввібрати її всіма сполучними каналами в ту могутню майстерню, де враження топляться на

огнищі крові й куються на ковадлах серця. Всі шлюзи його істоти були піднесені, і піняві струмені світу, ллючись у них, десь збігались у вузьких лотоках одним бурхливим потоком, що зрушував уже підойми його творчої машини. І цей перший дріж застояного механізму він почував, як біль, як лячне хвилювання, як невимовний захват, що опановував його, поривав його вбік, виносив геть із середовища, де виникнув, аж поки, поволі відсуваючись, сліпнучи й глухнучи, він не лишився сам серед юрби, сам із своїм вогнем. Тоді рушив додому, несучи цей вогонь обережно і боязко, як вірні несуть свічки у великий четвер.

Та Степан, зайшовши у свою кімнату, темну після вуличного блиску, вогку після морозяної посухи, тільки втому відчув. Усе спинилось у нім, і те полум'я, що ось мить ще палило його, раптом погасло тихо й безслідно. Де воно? Навіщо ж усе це було — захопило й ущухло? Він сів, не роздягаючись, ображений, пригнічений раптовим занепадом свого пориву, в безмежному жалі за втраченою надією писати. Тому кілька хвилин він був певен цього, хоч зовсім не знав, про що писатиме і як, але почував у собі ту повинь, те клокотіння чуття, що вирветься, поллється із тісного сховища душі. І от воно всохло, як струмінь на піску, лопнуло, як кольорова бульбашка. От знову він, як і раніше, яловий, знову в кімнаті, труні своїх сподіванок, знову коло столу, де пильнував був ночі і ранки, як проклятий раб своїх шукань. Так буде завжди?

Невже навіки засуджений він на цю кару, на спокуту за нерозважливу вигадку — сліпу, несподівану вигадку написати оповідання? Засуджений на отакі спалахи, що будуть зрушувати й пустошити його душу, завдавати непоборної нудьги, викликати гнітючу відразу до себе, до життя, до людей! Бо непереможний порив творчості у людині, бо, прищепившись, опановує її всю, робить додатком до себе, покірним виконавцем своїх приписів, руйнує чистоту чуття своїм настирливим

покликом, обертає життя в чудернацьку постійну засідку,
тішить неймовірними мріями, гнобить неймовірним розпачем,
жалить серце, на розум неспокій нагонить, як наростень у
мозкових тканинах, сплітає людину, мов ліана, і нема
могутнішого за нього пориву, бо всі прагнуть назовні, тільки він
у себе, бо всіх причини минущі, тільки його джерело
невичерпне, цілим світом воно бувши!

.....

Тим часом за спиною письменника Стефана Радченка, що
нічого не міг написати, визрівали події, готуючи йому приємну
несподіванку.

Справа торкалась літературного життя, цього невпинного
кишіння, що в умовах існування ворожих організацій поволі
накупчує вибуховий матеріал у щоденних суперечках та
сварках і раз-два на рік доходить до справжніх літературних
завірюх, коли боротьба стає одверта і масова, боротьба за
привілеї, за вплив, за першу чергу до друкарського верстата й
контори видавництва. Бо є внутрішнє літературне змагання,
творчі перегони, що дають цінності письменству, і змагання
зовнішнє, що постачає цінності самому письменникові, а з
літературою має не більше спільного, як залаштункові інтриги з
грою актора на сцені. І коли творчість сама з себе є річ
беззвучна й посидюча, то боротьба за наслідки її, навпаки,
дуже гучна та рухлива і така специфічна, що витворює цілий
кадр борців, які до письменства причетні тільки тим, що в цій
фізкультурі беруть діяльну участь.

Привід до сутички був вельми простий — звільнилась посада
секретаря в журналі, і кожна група висунула свого кандидата. І
от сталася справжня парламентська криза з перемовинами,
зборами й змовами, дзвонили телефони, створювались і
розпадались спільні фронти, ставлено вимоги, проваджено

наступи й облоги за найкращими зразками стратегії. Так тривало місяць, всі були скривавлені, але ніхто не поступався. Тоді як єдину раду в цій безвиході висунуто розпачливу пропозицію всіх тих кандидатів відкинути й покликати якогось варяга, не причетного до цього кровопролиття. І всі якось відразу погодились на Степанові Радченкові, бо вже стомились, а з другого боку, новий кандидат не зробив ще нікому жодного зла й тримався лагідно, подаючи кожному надію на себе впливати.

Так сів Степан на стільця під написом: "Секретар журналу. Приймає щовівторка, четверга та суботи від 11 до 1 год. вдень".

ІХ

Роботи! Роботи! Сила-силенна! За місяць літературних боїв у редакційних справах з'явилась відповідна хаотичність, і хлопець взявся до праці, закасавши рукава, надаючи всім заходам своїм характеру вдарності, що він засвоїв почасти за військових часів, а почасти він і так його вдачі був властивий. Архів для рукописів, наприклад, і зовсім не був упорядкований. Листування — в безнадійному стані. В бібліотеці бракувало каталога й трьох четвертин книжок. А в людини ж тільки дві руки!

Переглядати рукописи, старі й знову прислані, було йому першими днями дійством священним, справою виключної важливості, бо ж він на собі дізнав, який запал, розпач і надію вкладала — часто в нерівні, часто в малописьменні рядки,— далека молодь, тягнучись, як і він, до літературного світла, прагнучи виявити свої, тобто найкоштовніші для кожного думки й почуття, висловити своє — отже, для кожного найправдивіше! — ставлення до світу над, перед і під собою. Він ретельно перечитував рясноту зшитків та аркушів, каліграфічно писаних, часом прикрашених наївними віньєтками, а іноді і ілюстраціями

для принадності, та додані до них листи, що їх автори обмислювали, може, тиждень, щоб прибрати у ввічливі, скромні рядки ті гордощі й радість, що в серці їхньому буяла. Там, десь далеко, по селах, містечках і містах чекала ця безліч авторів, чекала в погноблених і лицарських позах появи свого твору, відповіді, зауважень, і Степан, те чекання почувавши, гортав і гортав цілими вечорами шматки різномасного паперу, від бібули до ґатунків найвищої якості, писані різним чорнилом і різною рукою, невтомно пильнуючи, щоб не загубилось щось цінне серед навали, переймаючись безмежним співчуттям до невдах і для всіх маючи в серці слово ласки та збадьорення.

Але через кілька днів уже зрозумів, як мало талантів, яка невдячна робота шукати перлів у цьому паперовому морі, а через тиждень уже стомився, уже обурювався на смішні претензії нездар писати свої безглузді оповідання і ще безглуздіші вірші. І, зрештою, став такий, як кожен мусить стати, як тюремник стає серед в'язнів — тобто глузував із нікчемних потуг і розповідав знайомим як анекдоти ті дурниці, що інші пишуть. Іноді й самі автори заходили, розгублені чи поважні, заходили з почуття оскарженого перед вироком суду у цей золотодайний край, де слава й шаноба лежать, здається, так мілко, і він вислухував їх серйозно, відповідав їм чемно й приємно, але в душі сміявся з них, бо й справді вони тільки смішні були своєю непевністю, побожністю та затаєною зневагою. Приходили й невизнані генії з гіркими словами про несправедливість на устах, приходили шахраї, вдаючи страшенно наївних, приходив навіть один божевільний, називаючи себе ім'ям відомого письменника, вже померлого давно і доводячи це документально!

За тиждень Степан упорядкував архів і дав лад бібліотеці, пораючись коло неї з якоюсь чуттєвою втіхою, бо любив цю справу, любив книжки, як може їх любити той, хто з них почерпнув не тільки перше знання про світ, а й захоплення ним

— для того книжка лишається вічним, мінливим і живим добродієм. Він хотів не тільки читати книжку, але й відчувати її коло себе, тому заздрих на всіх, хто бібліотеку має, і десь потай надіявся мати колись і свою, велику, під стелю, складену з тисяч томів, що серед них він житиме. Взагалі, незважаючи на всі пориви, його ніколи не покидала надія на якесь тихе, лагідне життя серед книжок та друзів, і надію цю він хоронив, як запасну частину на випадок різних невдач, як рятувальний пояс, що на ньому плавати хоч і не дуже зручно, але все-таки краще, ніж тонути.

Новий секретар був з усіма незмінно й спокійно ввічливий, хоч серце його шукають, чекають, хочуть із ним розмовляти і звертаються до нього з проханнями. Він був певний у обіцянках, точний у словах, прекрасно розумів, що кому можна й треба сказати в літературній, завжди важкій атмосфері, силкуючись в міру змоги бути добрим вентилятором. Він пробував у сфері найрізноманітніших перехресних впливів і виробляв під діянням їх власні думки й погляди на літературу. Навіть не погляди, не викінчену систему теоретичного порядку, а живе ставлення до письменства, потяг до нього й пошану, вміння цікавитись ним і вишукувати в ньому золоті зерна пожитку.

Любовні побачення його відбувались без змін двічі на тиждень призначеного часу. Але тепер, приходячи до Зоськи, перейнятий літературними інтересами, що прилипають до письменника, як смола, він мимоволі пускався розповідати про свої розмови, про зустрічі й справи, потребуючи висловити той надмір вражень, що за кілька днів у ньому збирався. В цих оповіданнях, крім цікавості їх, була певна доза хвальби, прихована надія відзначити роллю своєї особи й викликати до себе здивування, бо ж не хто інший як він був у них незмінним діяльником! Він хвалив, мов натякаючи, що може хвалити, гудив, мов підкреслюючи, що вміє цінувати, міркував, ніби нагадуючи, що здібний розумно мислити. Це було безневинне

кокетування перед дівчиною, вияв приємної потреби потішити кохану також і душевними своїми якостями, потреби трохи попишатись собою ради неї, щоб собі довести право на її увагу, а її переконати, що, спинившись на ньому, вона непогано, зрештою, вибрала. І Зоська розуміла це, бо часом, уриваючи його на найцікавішому місці, гладила його рукою по голові й, посміхаючись, казала:

— Словом, божественний, ви в захопленні.

Він теж сміявся й запевняв, що захоплений тільки нею.

Крім праці в редакції, на ньому лежав ще обов'язок доглядати журналу в друкарні. Зовсім нових, але знайомих почуттів навіяло йому це величезне підприємство, що викидало на добу сотні тисяч відбитків. Він увійшов у нього й відразу полюбив його гостре повітря фарби й олив'яного пилу; чекаючи коректи, захоплено споглядав на грубі шереги кас, де робітники в синіх полотняних халатах, хто розмовляючи і сміючись, хто мовчки й зосереджено, брали вправними пальцями довгасті літери, брали швидко й ніби неухважно, складаючи рядки, а з них шпальти, що будуть поділені на рівні прямокутники сторінок. Тут, перед очима, відбувався надзвичайно дивний і простий процес матеріалізації людської думки — десть спалахнувши, вона осідала в цій розлогій світлій залі під невгавуче дзижчання вентиляторів безліччю немудрих знаків, зберігаючи своє натхнення й ясність. Він почував, як снувалась вона в руках складачів, як лилась під клавішами лінотипів, дедалі міцнішаючи, готуючись відбитися тисячу й тисячу разів на папері під тиском верстата. Тут думка здійснювала своє питоме прагнення — ширитись безмежно, як шириться газ, але не рідшаючи, в первісній яскравості й гущині. І входила сюди малим рукописом, щоб вийти пакунками, підводами, вагонами книжок, поділившись, як жива клітина, на безліч своїх подіб.

Але найбільше любив він машиновий відділ — широкий, кругойдучий коридор, де низкою стояли присадкуваті верстати, висуваючи важкого щелепа за кожного оберту маховика. Тут міцніше тхнуло випарами фарби з накотних валів, чути було глухий шелест стиснутого між металом паперу, рівне зітхання коліс і свист моторів у дерев'яних футлярах. В цьому безконечному строкатому шумі, що глушив людську мову й ходу, билось могутнє серце міста. Тут він у його грудях бачив залізну систему його тканин, чув голос його, пізнавав його потайну істоту. Зачарування, мрійність охоплювала його, і, прислухаючись до розбіжного стукоту, обіймаючи разом його складові частини, він поволі вбирав у себе цей блискучий рух, зливався з ним, поринав у нього, переймаючи його легкістю й поривом. В ту мить йому воскресало давнє почуття незмірності вночішнього степу, завмерлого спокою рівнин під неозорим мінливим небом, що він споглядав самотньою дитиною з захватом і тремтінням. І, як тоді, невиразні бажання колихалися у нім, мов хлюпіт легкої хвилі по шелесткому піску.

Пивницю він одвідував так само часто. Одного вечора поет Вигорський кинув йому на стіл нову збірку своїх поезій "Місто і місяць". Це була книжка про місто, що засинає, про місто, що спить, про місто, що живе вночі чудернацьким, темним життям. На сторінках її майже без рими, але гострими, пружинистими рядками проходили пізні засідання уряду, палкі мрії закоханого, примарні постаті злодіїв, спокій ученого кабінету, освітлені ґанки театрів, вулична любов, казино, невпинні заводи, вокзал, телеграф, ліхтарі й міліціонер на розі.

— Я вже читав її... в друкарні,— сказав Степан. — Чудова річ!

— Що з того? — пробурчав поет.— Я вже так не думаю.

Потім додав:

— У ній забагато співчуття.

Цей вечір загрожував бути мовчазним, бо поет був похмурий. Але раптом сказав Степанові:

— Друже, ви починаєте дратувати мене своїми поглядами на ту жінку в синьому капелюшкові.

— Але вона тут майже щовечора буває... — ніяково відповів Степан.

— А де ж їй бути? І ваші погляди промовляють їй більше, ніж ви думаєте.

— Ну, це вже ви вигадуете,— сказав хлопець.

— Це повія,— сказав поет,— так звана "ресторанна" — відмінно від "вуличних", що полюють на чистому повітрі. Дуже сумно, що ви не вмієте відрізнити їх від порядних жінок. Я кажу, звичайно, про практичне відрізнення, бо теоретичну різницю між ними навряд чи можна обґрунтувати об'єктивно, без таких хистких і відносних розумінь, як пристойність та честь. У всякому разі, в кожній пристойній пивниці, як і наша, є тричотири дами, що спілкують з хазяїном, а той усуває, часом дуже примусово, всіх їхніх конкуренток із своєї зали. В глибі помешкання є кілька кімнат, де вони вправляються на своєму, мовляв, за Гейне, поземому ремеслі. Платня відрядна — від 3 до 5 карбованців за одну насолоду, крім оплати вечері, де заробляє вже хазяїн. Тепер ви розумієте суть цього симбіозу? Але в світі нема нічого світлого без тіні, в даному разі — без міліції. Хазяїн ризикує штрафом 500 карбованців і закриттям закладу. Але є вже вироблена сигнальна система, і феї зникають чорним ходом із своїх притулків надзвичайно казково. От, прошу — ваша приятелька вже пішла за порт'єру.

— Правда,— сказав Степан,— пішла.

Він вишів пива й закупив.

— Все-таки вона гарненька,— додав він. — Шкода її.

— Мені теж шкода її,— відповів поет,— але тільки тому, що вони рано виходять у тираж. Навіть співаки щасливіші від них з цього погляду. Крім того, співати ще й почесно. Вуличні повії не такі вишукані, зате дешевші й масовіші. Вони невимогливі, тож і до них великих вимог ставити не можна. Але всі вони незмінно називають себе престо "жінками", дуже влучно підкреслюючи суть своєї професії.

— Та звідки ви знаєте? — спитав Степан.

— Це я мушу дивуватись, чому ви не знаєте,— відповів поет.
— Лишіть уже поетам вправлятись на загальних думках та ліриці. Шаг ціна тому прозаїкові, що не знає людей.

— Людей знати не можна,— сказав Степан.

— Так тільки здається! Життя таке просте, що починає кінець кінцем здаватись таємничим. Заспокойтесь. Люди, як і числа, складаються з небагатьох основних цифр, у різних варіаціях, звичайно. Людина навіть не ребус, а задача, що вирішується чотирма арифметичними правилами. В чому суть пивниці? Сюди йдуть спочити від справ, від політики, від родини й клопоту, щоб пожити хоч півгодини безтурботно й трохи помріяти. Он проти нас сидить службовець по X розряду. Він може дозволити собі тільки раз на півмісяця прийти сюди, випити пляшку пива й з'їсти пару солоних бубликів. Цілих півмісяця думає про це, а зараз розтягує втіху на дві години, мріє про героїчні пригоди, любов, славу — й йому гарно. А

праворуч компанія непманів гуляє після доброї угоди з держорганом. Звідси вони підуть до "Максима", що працює до третьої ночі. Ось пара молодят шепочеться про те, що життя їхнє не буде подібне на життя їхніх сусідів — літнього подружжя, що теж вирішило погуляти й почуває себе досить ніяково...

— А то хто? — спитав Степан, показавши поглядом на постать, що сиділа поруч них, скорботно схиливши голову й утупивши погляд у порожню склянку.

Поет пильно придивився.

— Це,— сказав він,— інтелігент, скорочений для режиму ощадності.

— Ні,— сказав Степан,— це, певно, молодий письменник, якому нічого не пишеться.

— Перевіримо,— сухо відповів поет.

І вони пересіли до сусіднього столика.

— Не журіться, товаришу,— мовив поет, коли незнайомий здивовано на них глянув. — Це кожному може трапитись.

— Правда, що кожному,— відповів той, скривившись.

— Ще напишете щось... — сказав Степан.

— Посаду собі ще знайдете... — сказав поет.

— Та в мене... своє діло... — через силу вимовив той. — На Васильківській. ... ох!

І знову понуро схилив голову на руки.

— Так чого ж ви сумуєте?! — скрикнув Степан.

— Будеш сумувати, коли так за живіт узяло! Проклятий паштет... Свіжий називається!

На вулиці поет сказав Степанові:

— Помилка завжди можлива, і дивно тільки те, що шлунковий біль так нагадує душевний.

Постійна платня на посаді дала змогу хлопцеві покинути лекції української мови по установах, хоч на них і підвищено ставку. Правду сказати, вони вже давно надокучили йому, обернулись у голий заробіток без будь-якого помітного задоволення. Вони цікавили його тільки доти, поки він сам на них чогось учився, і зробились нестерпучі, коли стали одноманітним повторенням обридлих фактів. Длубати без кінця йотовані й шиплячі звуки, смоктати речівники, порпатись у дієсловах та безособових зворотах — ах, яка це безмежна нудьга! І він покинув цю мовну комору так само радісно, як колись до неї був брався.

Побут його усталився, час заповнився без тих прикрих перерв, що примушують людину надто замислюватись над собою й приходити до сумних висновків. Вдень — посада й любов, ввечері — пивниця, театр, кіно й книжки, читані вже тепер не з юнацьким запалом, а з мудрою поважністю. Той період, коли книжка здається вищою від читальника, для нього вже минув, і сторінки він гортав тепер із спокійним почуттям

рівності. Вони могли його здивувати, вразити, навчати, але не принизити. В життя його знову зайшла розміреність, несвідоме задоволення з себе завдяки постійній заклопотаності, і від почуття рівноваги в собі втрачали яскравість його болі за творчістю.

Він якось забував про неї, весь час щось інше роблячи й обмірковуючи, іноді згадував, але блідо, мов про далеке минуле чи майбутнє, хоч раз у раз почував у собі невиразну присутність чогось стороннього, прихованого, як нечутний дзюркіт струмка в тиші ясного лісу. Але часом, зовсім несподівано, в голові йому раптом зринав якийсь образ, уривок фрази, фрагмент опису, що одну хвилину стояв йому в думці без початку й кінця, сповнюючи його великою, нез'ясовною радістю. Це були коротенькі, майже беззмістовні листи з невідомого, незрозумілі, але до краю втішні звістки з далекого сонячного краю, де він навіки лишив частину себе, щоб прагнути з нею з'єднатися. І він ретельно збирав ці коштовні крихти затямлював, часом навіть записував на клаптиках паперу і здавав у пам'ять, у запас без жодних резолюцій. Годі, годі хлоп'ячих запобігань та розпуки! Зрештою він усе зробив, щоб привабити творчість,— хай же тепер вона упадає за ним, хай полицяється до нього добре, щоб він зволив звернути на неї свої очі!

В такому настрої спокою та душевного добробуту він нарешті одержав повідомлення про свій сценарій. Тисяча п'ятсот карбованців гонорару! Сто п'ятдесят біленьких червінців, що мають чарівну силу обмінюватись на бажані речі! Він став таким багатим, як ніколи не був Крез та Рокфеллер, бо відчував, що віднині матеріальна проблема для нього вже розв'язана, що він зумів підвести під своє життя стійку економічну базу. Справа йшла тільки про надбудови.

Того ж вечора він похвалився Вигорському щасливим і вигідним початком своєї кінокар'єри.

Поет скривився.

— Не плутайте тільки кіно з мистецтвом,— сказав він.

— Навпаки, тільки два мистецтва створили для себе промисловість — кіно й письменство.

— Мистецтво треба цінувати не за промисловістю, потрібною для їхнього розвою, а за ступенем абстрактності того матеріалу, яким вони орудують. Тільки з цього погляду можна установити об'єктивний ряд їхньої вартості. Безперечно, перше місце в ньому належить мистецтву, що не існує, хоч і були деякі спроби його створити — мистецтву запахів. Матеріал його такий тонкий і високий, що орган сприйняття його в людини не спроможен відрізнити його у відтінках. Тому й мова наша не має самостійної номенклатури для основних тонів запаху, як є це, наприклад, для кольорів. Це — ультрафіолетова смуга мистецтва шумів, музика, найвище з мистецтв, що реально існують. Третє місце посідає мистецтво слова, бо матеріал його багато означеніший проти шуму й потребує для художнього сприйняття тільки пересічної чутливості, але все-таки це досить тонкий і придатний до глибокої обробки. Грубі мистецтва починаються з малярства, замкненого в одній площині й не здатного так поширюватись для сприймання, як два попередні. Матеріал його, фарба, дуже конкретний та обмежений, бо передумовою своєю має світло. Темрява для нього неприступна, так само неприступний і розвій. Ви розумієте, як, дедалі конкретизуючись, матеріал починає обмежувати мистецтво? Ще більше позначається це на скульптурі, що може відтворити щось тільки в трьох вимірах. Але найгрубіше з відомих нам мистецтв є мистецтво дії, театр, що поєднує в собі конкретність усіх попередніх.

— Це й добре,— сказав Степан.

— Нарешті,— вів далі поет, не вважаючи за потрібне йому відповідати,— інфрачервона смуга — мистецтво життя, мистецтво виключно конкретне, але так само неунормоване, як і мистецтво запаху. Щоб обійняти його, треба тільки вміти їсти. От я накреслив вам логічний ряд мистецтв за певним принципом. Для кіно в ньому немає місця. Це фокус, а не мистецтво, чарівний ліхтар плюс акторська гра, а не навпаки. Це розвага, тому всі фільми кінчаються щасливо. Та коли ви на ньому заробили, то частуєте мене сьогодні вечерею.

— Залюбки,— сказав Степан.

І вони влаштували в пивниці маленький банкет з пляшкою білого вина.

— Але я заздрю вам,— сказав поет.— Різниця між людиною та рослиною полягає, кажуть, у тім, що людині вільно пересуватись. Але чи вільно людині користуватись цією властивістю? Хіба не прикуті ми до міст, сіл, посад? Задовольнятись мріями? Не можу. Життя терпиме тільки тоді, коли можеш змінити місце його. Якщо ти завтра не можеш кудись поїхати — ти раб. Для цього потрібні гроші. Ви їх маєте.

— А їхати нікуди не хочеться.

— Тим-то я й заздрю на ваші гроші,— відповів поет.— Але не бійтесь, я не до позики. На весну я теж зберу п'ятсот карбованців. І піду. Це літо мандруватиму пішки по Україні, як відомий українофіл Сковорода. Весною я ненавиджу місто. Чому? Бо не все ще покінчено з природою. Прокидаючись, вона кличе, як забута мати. Жити коло неї благословенно, та вже надто далека вона, щоб з нею надовго злитися. Природа для нас — спогад і спочинок.

— Це ліси й поля? — задумано спитав Степан.

— Ліси й поля. Мусимо згадувати про них хоч раз на рік. Життя нужденне, ми справедливо на нього скаржимося, але вибирати між життям та смертю — це не вибір. П'ю за бабусю-природу, що зробила нам хоч і миршавий подарунок, але єдиний у її гамані!

Х

Першим заходом Степана Радченка, коли він став тяжко багатим, було перемінити кімнату. Він тільки й чекав, щоб здати в архів своє обдерте мешкання, почувавши до нього глуху ворожість за все, що в ньому пережив, бо кімната людини знає найінтимніші її пориви, підглядає її вагання, вбирає її думки і раз у раз виступає лукавим і гидким свідком минулого, завжди трохи паралізуючи волю й підтинаючи прагнення своїм вічним, настирливим: "Я тебе знаю!"

Отже, він підрядив комісiонера й виклав йому свої бажання: простора, світла й окрема кімната у великому будинкові десь у центральному районі. Конче парове опалення, без меблів, згоден на відчіпне. Пожилець буде тихий, самотній і акуратний.

Комісiонер вислухав його і сказав:

— Словом, вам треба справжня кімната.

Поволі він набував знайомства. Від товаришів у праці його ручкання непомітно поширювалось на їхніх родичів та друзів і далі, в глиб міста, до найрізноманітніших представників людського роду, професій та думок, його капелюх щораз частіше здіймався на вулиці, відповідаючи на привітання молодих учених, партійців, профспілчанських діячів і просто осіб

обох статей, непомітних співробітників установ, де їм платили гроші. В театрах, у курильній залі міг уже вільно пристати до гурту, де обговорено виставу, виконавців та враження, міг зайти десь на склянку чаю, міг на вулиці з кимсь півгодини погуляти, розмовляючи про важливе й про дріб'язок, бував на вечірках, де читано й критиковано нові твори за чаркою вина, на вечірках, де просто пустували й розповідали любовних пригод — отже, потішитись міг безневинними розривками, що до них інстинктивно прагне стомлена від обов'язків душа.

В товаристві почував себе добре, незмушено, радіючи тими тоненькими ниточками, що плів між людьми, як старанний павук. До всього почував невситиму цікавість, невтишну жадобу знати й розуміти і кожного нового, з ким бачився, силкувався уявити цілком, розпитуючи непомітно його і про нього — цікавився його побутом, поглядами, роботою, постерігав його мрії й захоплення, жадав прийти в той таємничий музей, що людина з себе являє, музей зужитих думок і похованих чуттів, музей спогадів, пережитих тривог і збляклих надій, в той архів людини, де в безлічі шухляд сховані її оперативні плани й діловодство минулих днів. Цікавився тими дрібничками, що в них людина яскравіше виступає, ніж коли промовляє з кафедри — навіть плітками й поговорами, і так цікавився, що міг, не заставши вдома когось і попросившись записку написати, ритись у його столі, в нотатках, у листах, охоплений непереможною пронизливістю, якоюсь клептоманією на свідоцтва чужого існування. І, як справжній маніяк, умів ховати свою спрагу під незмінним спокоєм та зичливістю, як хитрий злодій, носив скрізь з собою асортимент досконалих відмикачок, непомітно пророблюючи ним над ближніми найскладніші операції. Мав десятки знайомих і жодного друга, ходив поруч, а почував від усіх незмірну віддаль, бо завжди між ним і будь-ким було скло, збільшувальне скло дослідника. І часто, вертаючись із людних зборів, почував гнітющу самотність, пустку в думках і стому.

До урядової праці його додалась ще й робота по культкомісії місцевкому, де його обрано. Своїм звичаєм він перейняв працю на свої плечі, надав їй темпу та стрункості, задовольняючи свій громадський апетит, потребу діяти для людей і ворушити їх, бо те, інше, лукаве ставлення до них не могло ввібрати всієї його енергії та вичерпати розгін його інтересів. З нього був свідомий громадянин, такий рішучий у спільних справах, як непевний у власних, такий відданий тут, як себелюбний там, бо це різні речі були, що він різними руками робив, хоч і з однаковим запалом. Повстанство, сільбуд, Кубуч, місцевком — він скрізь знаходив кінець кінцем, бо мусив знайти ділянку, де б розгорнути питомий нахил до громадської дії. Засідання комісії, засідання місцевкому, секції, конференції, організація виступів, вечірок на поповнення коштів, справоздання, розробка планів та кошторисів — все це замиготіло в його руках блискучими кульками жонглера. На нього можна було покладатись і накладати, стовідсоткове навантаження він тяг, як баский рисак, і що більший тиск на себе почував, то вправніше розподіляв свій час.

Найтяжчим було йому в цій атмосфері абсолютної заклопотаності викраювати кілька годин тижнево на побачення з Зоською. Вони дедалі менше вкладалися в його розпис, бо час перед обідом був йому найобтяженіший. Напередодні він із смутком, майже невдоволено гадав про те, що завтра доведеться покидати справи, відмовляючись різними нісенітницями, бігти в інший кінець міста, знову вертатись, знову підхоплювати працю, як-не-як трохи стомленому, пізніш обідати, порушуючи аж до ночі свій властивий розпорядок. Але й увечері мало міг давати дівчині уваги, ніколи не міг певно сказати, чи буде завтра вільний, і до театру здебільшого ходив з товариством, рідко коли маючи змогу попередити кохану.

Кімната, де вони здибались, стала для нього маленькою станцією, де він сходив з експреса, в руках валізка й годинник,

прислухаючись до другого дзвінка дальшого потягу. Цілував її хапливо, взагалі все хапливо робив, додаючи якоїсь нервовості в їхні зустрічі, що нищила колишній спокій любовної мрії. Відбулись хвилини тихого зачудування, коли сиділи вони близько, щасливо схилившись одне до одного, зблякли жагучі пестощі рук, що шукають і знаходять нове, розтанули закохані шепоти про любов, і слова вже не єднались у збудні сполучення, обертаючись у великий шаблон. Напередодні весни на дереві спізнання в їхньому Едемі жовкнув лист, облітав непомітно день у день, полишаючи голі, понурі віти.

Дівчина почувала це болісно й полохливо. Він зовсім занехаяв її! Що ж поробиш, справи! Та невже вона найменша із справ? Тоді хлопець говорив про примат громадського над особистим, переконано викладав їй нудну мораль, що в неї сам мало вірив. Проте заспокоював її — весною справ зразу поменшає, він буде вільніший, потім і кімнату цю вони зможуть покинути, перебравшись у природу, де їх не зв'язуватимуть години. Побачення перенесуть на вечір, бо вдень вони завжди здавались йому ненормальними з причин зрозумілих, які чоловік, на жаль, відчуває далеко глибше за жінку. До речі, він матиме влітку відпустку, і якщо її воля, поїдуть кудись, конче поїдуть. Він говорив так переконано, голос його так колисав її, що вона мимоволі йшла за ним у цю гадану мандрівку, де будуть знову тільки він та вона, не залежні від жодного клопоту, зачаровані й радісні. Куди поїдуть? Він рішуче був за воду. Або Дніпро через пороги, або морем від Одеси до Батумі. Можна буде й по горах трохи подряпатись. Він припасе навіть фотографічний апарат. Але зараз йому треба йти.

— Побудь ще. П'ять хвилин,— казала вона.

Він бурчав, але лишався. Вона сиділа в своєму кріслі, підібгавши ноги, замислена, мовчазна, відчуваючи нудьгу, що

відбирала їй сміх, жарти й капризи. А через хвилину похмуро шепотіла:

— Іди вже.

І ніяково розлучались.

Якось Зоська сказала йому, що з нагоди наближення весни в однієї з подруг її проектується вечірка в складок. Але справа в тому, що там конче треба танцювати, досить і самий фокстрот, але вона не певна, чи здолає божественний засвоїти його за такий короткий час. Він, певно, відмовився б від вечірки, але, що справа тут його здібностей торкалась, то сказав:

— Дурниці. Показуй.

Найперше він мусив опанувати вальс, основу всіх танців. Підібравши спідничку, Зоська поволі й виразно показала йому потрібні па:

— Раз-два-три! Раз-два-три!

Він стояв, заклавши в кишені руки, і зосереджено пильнував її рухів.

— Ще раз,— сказав.

Тепер він спробував сам. Скинувши піджака, силоміць порушив неслухняними ногами, розставивши руки. Зоська стояла поруч, тихо плескаючи в долоні, щоб не збудити увагу в помешканні.

— Так, так,— примовляла вона. — Чудово.

Трохи при звичаївшись, він зажадав управлятися вже вдвох.

— Даму треба обняти,— сказала Зоська.

— Це я вмію,— відповів він.

Час минув зовсім непомітно. Зоська віщувала йому велике майбутнє в танцях.

— Ти надзвичайно легко танцюєш,— сказала вона.

— Я все роблю надзвичайно легко.

— Так лекції наші продовжуються?

— Тільки ми помінялися ролями.

Другого разу вони знову танцювали вальса, тихо наспівуючи мотиви. Він був уже певніший у рухах і чутніший до тактів.

— Я вже стомилась,— сказала Зоська.

— Ще, ще,— сказав він. — Треба працювати. Часу мало.

Наприкінці признався їй, що вправлявся й дома із стільцем.

Після вальсу фокстрот видався йому зовсім легким, навіть розчарував його трохи своєю простотою.

— Отак ходити? — спитав він.

Зоська пояснила, що фігур є безліч, що тут можна застосувати акробатику й власні винаходи. Проте даму тут

обіймають далеко серйозніше, ніж у вальсі, й це його потішило. Він вмить уявив, що зможе притискувати так багацько жінок, високих і повних, ступаючи ногою між їхні ноги й крізь убрання почувати в них груди й пружний живіт. І збільшив свою пильність до науки.

Справа з помешканням посувалась вельми кепсько й відбирала в нього силу часу. Пристойної кімнати не міг знайти. Хлопець з'являвся до свого комісіонера обурений, лаявся, знову викладав свої вимоги, раз у раз чуючи ту саму запобіжливу відповідь:

— Словом, вам треба справжня кімната!

Степан одержував десяток нових адрес, але та сама справа повторювалась без жодних варіацій: частина кімнат була вже найнята, часом ще півроку тому, частина мала звільнитись невідомо коли, частина зовсім не звільнялась, а одна-дві, що таки наймались, були справжніми нетрями, обдертими притулками блощиць, і він з огидою дивився на бруд, що лишає по собі, вибравшись, людина, купи сміття та масні шпалери, що покидала позад себе, як гній, з огидою почував у застоянному повітрі порожнечі піт та сморід її життя і виходив з невеселою думкою про ницість, тваринність людей, що з них найкращі чисті тільки тому, що вмиваються й міняють білизну.

Кінець кінцем заявив комісіонерові, що лазити по хатах по-дурному не має жодного наміру, і той погодився прийти до хлопця особисто, коли трапиться відповідна кімната. Взяв за це три карбованці.

Але з своєю кімнатою Степан давно вже попрощався й заходив до неї ввечері, як до готелю. На всякі сумніви щодо творчості засвоїв собі тепер одноманітну відповідь — от знайде

кімнату, тоді можна буде й писати. Взагалі взяв за звичку покладати на неї всілякі сподіванки. Тим-то житлова криза хоч і турбувала його, але душевного спокою не порушувала.

А втім, біда на нього вже клалася з іншого боку. На молодому весняному небі, що поглибшало й посинішало під збадьорілим промінням, збирались на його обрії темні хмарки, що ледве помітні, ще прозорі, але сумні, як перші сльози бурульок вздовж високих дахів.

Весна, власне, ще тільки накреслювалась, але стояла вже на порядкові дня. Сніг ще не танув, але посірів, збувся блиску, став щуплий у купах, вздовж вулиць викладених, а на брукові злігся від невпинної їзди в темну, руду масу, осів, випнувся й позападав поправними вибоїнами під ритмічними ударами копит. На пішоходах він обертався ясними днями в ріденький холодець, застигаючи прикрими грудками в холодні ночі. Скрізь по дахах його скидали вниз величезними кулями, що глухо падали долі, як бездушне тіло. На рогах дівчата в кожушанках продавали перші підсніжники з навколишніх горбів, де вже оголилась земля. П'ять копійок пучок, п'ять копійок!

Траплялись сонячні ранки, ранки теплих вітрів, що несли з далеких полів дух вогкого ґрунту й торішнього зілля, млосну запашність житньої прорості й набряклого яблуневого цвіту. Траплялись тихі, замріяні дні, коли в крові, відгукуючись на шумування природи, прокидається проста потужна радість життя, коли душу опановує той безтямний порив, що вів предків до віттарів весняного бога. Такими днями Степан любив гуляти й дивитись.

Взявши під пахви важкий портфель, блукав перед обідом по вулицях без видимої мети, уникаючи привітань, потребуючи побути самому серед чужих після одноманітних зустрічей на посаді та громадській роботі. Якийсь час він сам гаразд не

розумів цього раптового потягу на вулицю й того чуття вигоди, задоволення, що обнімало його серед гомону й сміху весняної юрби. Думав, що гуляє, як гуляють усі сонячного дня, для спочинку й провітрення.

Але якось, вернувшись пізно додому, схвильований і збуджений, мусив собі признатись, що ходить дивитись на жінок. Він розумів тепер, що тільки на них спинялись його очі, на сміючих обличчях їхніх, на звабливих йогох і теплих убраннях, що ховали тіло, яке до болю відчував; що тільки на них дивився він з жагучим захватом, немов кожна мала окрему, тільки їй властиву таємницю, окремий, для нього ніби виплеканий сад кохання та пристрасті, і з кожної віяло на нього сласним випаром її жіночого єства, що п'янив його і підносив. Душа його завмирала в гарячій тумані, коли бачив жінку вродливу, струнку, здібну любити й варту любові, і сам любив її одну мить, проймаючись невимовною подякою, що вона є, що бачить її і пестить поривним поглядом. Декотрі озирались, посміхаючись йому непомітною, кличною усмішкою, і серце його тоді пінилось та співало. І тепер, зрозумівши це, відчув не сором, а тривогу, радість від свідомості буйної сили, що палає в нім, як часточка тієї могутньої спраги, що рухає світом. Якесь нове, ясне чуття прокинулось у нім — не хіть, не бажання, а луна їх, певність, що здібний бажати й бажатиме.

Він підійшов до вікна й розчинив його, нагло рвучи наліплений папір. Разом з холодним струменем повітря в кімнату долинув гомін безмежної вулиці, де він почув дзвін їхніх голосів, шелест їхніх кроків та суконь, рухи їхнього тіла та уст. Хлопець витягнув руки. Що це йому? Весна? Звідки це п'янюче передчуття близького, несподіваного побачення? Він упав на ліжку і, щулячись від холоду, що невпинно допливав у кімнату, віддався тій пристрасній мрії, що коливалась перед розплющеними очима безліччю привидів. Марева сповняли його кімнату, зникаючи й народжуючись від свавільного лету його

думок. Він мандрував десь у гарячих чужих краях, блукав пахучими степами й зарослями листатих дерев, сходяв на гору, звідки видно безмежний обрій землі, і скрізь із похоронків простягались до нього тонкі руки, схилялись чарівні обличчя, яких дотики він почував, як дійсні поцілунки. Він снів. І раптом у цій примарній мандрівці по ясній країні кохання йому назустріч вийшла маленька бліда постать, похила й скорботна, як придорожня жебрачка. Зоська. Він спинився з несподіванки, і яскраве видиво його блякло в міру та постать виразнішала, аж поки не лишився він з нею віч-на-віч у порожній кімнаті, пригнічений від раптової перешкоди. Зоська! Страшний жаль згнітив його на спогад про дівчину, що була вже вичерпана його чуттям, яку вже покинула його душа в своєму простуванні. Образ її викликав тугу, а не порив, біль за безглуздий лад життя, де треба спокутувати минулі радощі, протест проти липучості чуттів і людей, що їх треба віддирати від себе, як пластир.

Хлопець схопився й зачинив вікно. Була ще тільки дев'ята, і він застане Вигорського в пивниці.

Там, як завжди, було збіговисько, що завжди заспокоювало його. Він, посміхаючись, підійшов до столика, де сидів поет.

— Шкода, що ви трохи спізнилися,— сказав той. — Допіру був маленький цікавий скандал. Виводили п'яного, та він якось вирвався і встиг розбити коло шинкваса два здоровенні тарелі з рибою. Видовисько було чудове. На жаль, йому не дали продовжувати.

— Будемо вечеряти? — спитав Степан.

— Якщо ви частуєте,— сказав поет.

Вони замовили пожарські котлети, і поет налив склянки.

— Ви знаєте, який зв'язок існує між алкоголем та астральним світом? — сказав він. — Обернений зв'язок. Теософи вчать, що людськість із теперішнього інтелектуального стану перейде в духовний стан. Нервова система утоншиться до справжнього психіозму, а для цього не можна вживати м'яса та алкоголю. Бо центр найвищої духовної діяльності пробуває в мокротній залозі мозку, яка не терпить алкоголю. В цій мокротній залозі й полягає суть теософії.

Він помацав свою стрижену голову,

— А астральний світ?

— Він буде приступний расі, що розвине ту залозу. Тільки я думаю, що ми мало втрачаємо з астральним світом, п'ючи пиво, бо людина скрізь мала неприємності, де вона не з'являлась.

— Я не вірю у вигадки старих паній,— сказав Степан. — Але мені тоскно сьогодні. Весна?

— Всяка весна кінчається морозами, не забувайте,— відповів Вигорський. — Краще не весніти, щоб не опадати.

— Ну, вибачте,— сказав Степан. — Краще померти, щоб так не міркувати.

— Не маю жодного бажання вмирати, відповів поет.— Бажати те, що мусить бути,— це вже безглуздя.

Він раптом прояснів.

— Друже, я не казав вам ще своєї останньої радісної новини? Щастя на землі можливе!

— Невже?

— Так. Я думав про щастя двадцять вісім років і прийшов до висновку, що воно не існує. А на двадцять дев'ятому змінив свою думку. До речі, ви не помітили, як мені стало двадцять вісім років? Це було позавчора. Шахрай з цього часу — чисто працює!

— Але він приніс вам щастя,— сказав Степан.

— Краще був би не приносив,— зітхнув поет. — Я не боюсь ні старості, ні смерті, але все неминуче мене обурює.

Він уперся долонями в підборіддя й хвилинку дивився мовчки перед себе на повну залу, що тремтіла від рухів та голосів, його худе, давно не голене обличчя поросло кучим чорним волоссям і здавалось без міри стомленим. Потім заворушив пальцями, гладячи шорстку щоку.

— Щастя? — сказав він зразу.— Навіть щастя мене не задовольняє. Річ у тому, що я був щасливий і не помічав цього.

Він налив склянки властивим гострим рухом.

— Вся справа в тому, що щастя нічого спільного з задоволенням не має. Коли б інакше було, ми не могли б зрозуміти людей. Чуттєві й розумові перемоги надто минуці, щоб зародити щастя — постійний настрій радості вищого порядку, тобто абстрактної. Щастя — це високий тонус духовного життя, як здоров'я — фізичного. Щастя — це духовне здоров'я. Окремі болі та виразки не можуть його

схитнути. Що таке щастя? Це естетичне почуття від самого себе, від свого "я". Естетичне почуття виникає від споглядання або гармонії, або величі. Гармонійність "я", тобто певна рівновага в середині людини, є нерухомість, загальмування на певному духовному стані. І естетика гармонії в нашому разі є щастя непрагнення, щастя погодження з життям, підлягання йому, тобто щастя раба. Воно єсть, воно щастя, але нікчемний ступінь його. Розумієте?

— Розумію, але не так швидко, будь ласка. Ви вигадували це двадцять вісім років, а я мушу сприйняти за десять хвилин, не забувайте.

Поет посміхнувся.

— Ви не були такий дотепний, коли ми вперше здибались. Я продовжую. Естетика величі є піднесеність якогось душевного елемента над рештою, запанування його над рештою, активна боротьба з нею, отже, рух, прагнення. Щастя величі — діяльне, а гармонії — приємний сон кінець кінцем. Тепер найголовніше. Щастя величі може виникнути від піднесеності або чуття, або розуму. Перше ви зрозумієте на прикладі першої-ліпшої релігії. А останнє, щастя від свідомості, що душа впорядкована принципом розуму й підпорядкована йому, і є найвище щастя — тим часом, а може, й назавжди, якщо не здійсняться пророкування теософів. Я теж не йму їм віри, але ми так мало знаємо, що в майбутньому може здійснитись всяка дурниця. Я не певен навіть, що не буду в раю...

— Не згадуючи вже про пекло?

— Згоден, якщо там буде пиво й такі приємні чорти, як ви. Отже, на варті життя мусимо поставити розум. Він добрий, він усе приймає й прощає. Він уміє спиратись на причини. А чуття

нищить їх. Щастя чуттєвої величі є щастя заперечення, а розумової — ствердження, чуття — обурення, розум — терпимість, чуття — запал, розум — гострота, чуття лишає кінець кінцем попіл, розум — тільки рани. От вам повна картина щастя. Яке вибираєте?

— Чуттєве, хоч воно й обмежене.

— Кожен вибирає те, що може. Що ж до обмеженості, то не забувайте, що й усе наше життя обмежене певним часом, простором та умовами, від нас — у найкращому разі! — мало залежними. Я особисто припускаю гірше. Коли мені кажуть про незалежність націй чи жінок, я хочу відповісти: друзі, тільки одна незалежність є — незалежність нашого життя від нас! Отже, обмеженості лякатись нема чого, бо прагнення до безмежного завжди приводить до порожнечі.

— Уже дванадцять.

Це сказав пивникар, приємно посміхаючись. Звичайно, це дитячий час, але він, як чесний громадянин, за обов'язок має виконувати приписи закону, то більше, що штраф величезний.

На дверях він уклонився.

— Сьогодні трохи шумно було, вибачайте.

Він натякав на скандал із тарелями.

— Заводьте алюмінієвий посуд,— порадив поет.— Він не б'ється, а самий метал користується тепер величезною популярністю.

Потім звернувся до Степана:

— Хочете, погуляємо трохи? Чудова українська ніч.

Хлопець вагався.

— Я трохи стомився,— сказав він.

— Обіцяю мовчати.

І пішли вдвох до опери, де вистава вже кінчалась і незайняті візники поволі роз'їздились униз вулицею Леніна. Дійшовши до Шевченківського бульвару, приятелі повернули назад. Поет справді мовчав, наставивши капелюха й устромивши руки в кишені пальта, а Степан, п'яніючи від холодного місячного сяйва, скинув галоші й сковзався по намерзлих пішоходах.

На чергове побачення з Зоською хлопець ішов неспокійно, навіть з деяким острахом. Яких слів мусить добрати, щоб висловити те важке, складне почуття жалю й прощання, що його гнітило? Шаблон любові підказував, що для розлуки мусить бути достатня причина, ревності, зрада, сварка принаймні або хоч повільне охолодження протягом довшого часу. Та чи й зважиться він, чи зрозуміє вона?

Зоська вже чекала його. Сиділа на кріслі в пухкій блакитній кофточці, недбало скинувши черевички, і посміхнулась, коли він увійшов.

— Як я скучила за тобою! — сказала вона.

Хлопець нерішуче спинився біля порога, дивлячись на неї збентеженими очима.

— Я теж за тобою скучив,— відповів він.

В цих словах було стільки туги, що й для нього вони забриніли несподіваною щирістю.

— Іди ж сюди,— прошепотіла вона.

Він кинув на стільця пальто та капелюха й підійшов до неї похилою ходою злочинця.

Вона посадила його поруч на килим и підвела руками його голову:

— Поцілувати тебе?

— Поцілуй.

— Ти хочеш?

— Хочу,— розпачливо шепнув він.

Вона ледве торкнулась його уст своїми устами і, здригнувшись, зразу припала до нього таким довгим, безтямним поцілунком, що він почав задихатись.

— Так я тебе люблю,— сказала вона.

Він погноблено мовчав, гладячи й цілюючи їй руки.

— Ці два дні, коли ми не бачились, здавались мені такими довгими, як два безконечні роки,— казала вона.— Не знаю, що сталося зі мною. Хотіла навіть на посаду до тебе прийти.

— Весна? — пробурмотів він.

— Ах, звичайно, весна, як же я не догадалась!

І тихенько заспівала, хитаючи ногою:

Весна, весна, весняночка,

Де твоя сестра-паняночка.

Степан дивився на неї, любуючись на її маленьку бадьору постать, захоплюючись радістю, що в її голосі бриніла. І йому схотілось узяти Зоську за руку, водити її квітчастими полями, і щоб вона співала так — співала для нього, для сонця, для розкішного обрію, білими хмарками помереженого.

Він стиснув їй руку й сказав:

— Зосько, підемо в поле, коли стане сніг?

— Ах, підемо, і я сплету вінок!

Він не міг себе стримати і в солодкому пориві каяття, в спалахові всіх спогадів, що були йому з дівчиною зв'язані, пригорнув її і став цілувати поволі, божевільно, в очі, у волосся, у губи, захиляючись від радощів покори, як не цілував ніколи.

— Ти... Зосько... я не можу без тебе, не можу... — шепотів він.

Коли заспокоївся вона погладила його по голові:

— Ти — божественний.

Але йому мало було цих поцілунків. Щось невичерпане й натхненне лишилось ще в його душі. Він хотів зробити для неї щось виключне, хотів, щоб їй завжди було радісно коло нього, як зараз, хотів зв'язати її з собою назавсігди.

— Зосько, я давно про щось думаю,— сказав він захоплено.

— Про що?

— Давай поженимось.

Вона відсахнулась.

— Ти збожеволів!

Ні, він зовсім не збожеволів. З блискавичною винахідливістю, мов і справді про це віддавна думавши, почав поважно викладати їй свої докази. Передусім фактично вони вже й так подружжя. Розлучатися ж вони не збираються, ні? Гаразд, то треба зробити висновки. Він живе, як злидень, без ніякого затишку. В житті — безлад, який і писати йому заважає. Та й не можна ж вічно користуватись чужою кімнатою! Одне одного вони вже досить знають. Навіщо красти десь годинки побачень, коли вони взагалі можуть бути вкупі? Їй теж краще житиметься, якщо вона любить його, звичайно. Всі ж женяться, і дивно, як вони ще й досі не поженились! Матеріальний бік цілком забезпечений. Та він і посаду допоможе їй знайти кінець кінцем.

Він спокійно зважував міркування "за" й не знаходив жодного "проти". Потім спитав:

— Скажи, ти хочеш? Зосько!

Вона лукаво відповіла:

— Звичайно, хочу. — І смутно додала: — Якби ти знав, як важко бути коханкою. Скільки я перемучилась!

Він вдячно поцілував її.

— Тепер уже кінець твоїм мукам. Але батьки твої?!

— А я їх питатиму? Вийду заміж, та й уже.

Тепер вона сіла коло нього на килимі, і почалося захоплене обговорення майбутнього життя. До загсу вони підуть, коли буде кімната, яку Степан шукає. Але, може, треба зразу дві? Поміркувавши, погодились, що дві важче знайти й важче умеблювати. Хай згодом. Степан розгортав широкі плани роботи й розваг. У Зоськи відразу прокинувся жіночий дух порядкування. Вона вмить уявила себе господинею з необмеженою владою в хаті. Два килими, або вона й заміж не виходить! На сніданок — конче яєчка.

— Це дуже поживно. І смачно,— сказала вона.

Він пригорнув її і шепнув на вухо:

— Крім того, заведемо собі пацанка.

— А що таке пацанок?

— Це такий маленький хлопчик.

— Ах, хлопчик, це дуже гарно!

Нарешті Степан догадався глянути на годинника. П'ять на четверту. Справді, шахрай з цього часу!

Коли одяглись, дівчина сказала, згадавши:

— Завтра ж та вечірка. Ми підемо?

Він чемно поцілував їй руку.

— А чому ж? Коли хочеш, оповістимо там про наші заручини.

— О, це буде фурор!

Зоська стягла з нього шість карбованців пайки — за себе і за нього,— дала йому адресу й сказала приходити о десятій увечері. А сама мусила раніше піти, щоб допомогти господині.

Але він не хотів розлучатись з нею до завтра.

— Сьогодні ми в театрі? — спитав він.

— Тільки щоб назад — візником!

XI

Другого ранку Степан прокинувся своєчасно, але, не вставши ще з ліжка, почув у серці гризоту. Так, ніби все, що він побачив круг себе, страшенно йому не сподобалось. Він лежав, розплющивши очі в тому півхворобливому стані, коли не хочеться ворухнитись і думати, коли кров у жилах ледве котиться, немов тіло ще спить, дарма що розум збудився. Потім зненацька підкинувся, усвідомлюючи дурницю, що вчора зробив.

Він марно силкувався уявити вчорашній день, зрозуміти ту плутанину, що завела його в пастку, бо одна думка руйнувала раз у раз його згадування, вистромлюючись колючим вістрям із кожного спогаду, що він починав розгортати. Має женитись! Чи ба, де там має — мусить, бо сам напросився, сам набився, як останній йолоп, із цим безглуздим бажанням, що, здійснившись, поневолить і скує його. І весь жах подружнього життя зразу став перед ним, збурюючи йому серце огидою, як привид в'язниці, як домовина, де він заохотився лягти із зв'язаними руками.

Відчув невідчипну присутність так званої близької людини, що з нею муситиме ділитись думками, радіщами й лихом, розріднюючи їх між двома серцями; що візьме під ніжний непомітний контроль його вчинки та наміри, стане постійним спільником його заходів і надій як обов'язковий до нього додаток, один раз обраний і на роки приготований; що пробуватиме з ним у одній кімнаті, їстиме за одним столом, дихатиме тим самим повітрям — і скрізь буде вона, завжди буде вона: вночі чути її дихання, вранці бачитиме її обличчя, вдень знатиме, що чекає його, і ввечері здибається з нею на дверях, що вона відчинить. Відчув ліниве спання вдвох на ліжкові, дедалі звичніші спалахи пристрасті, що стануть одноманітні кінець кінцем, як чай та вечеря, обізнаність із чужою душею, де не буде вже таємниць, досяжність постійного тіла, яка вбиває жагу, нудьгу неминучих суперечок, коли викривається глибина розбіжності двох істот, та ще більшу нудьгу примирень — прояву безсилої покори перед долею.

Так розкрилась перед ним завіса шлюбних буднів, безконечної нори, де входять засліплені коханням, що гасне, своє діло зробивши, і він пручнувся, як мала мушка в тенетах великого павука, затріпотівши прозорими крильцями душі, щоб порвати облудне плетиво. Та це ж смішно — так марно себе занапастити! Глибоке співчуття, невичерпний жаль до себе

огорнув його очі; йому схотілось приголубити та заспокоїти себе найласкавішими словами, як довірливу жертву людських стосунків.

За його стіною прокидались сусідні помешкання, загрюкали двері до кухні, зашуміли примуси, залунали піднесені жіночі голоси й дитячий плач. Він слухав це, відчуваючи небезпеку цілком виразно, надзвичайно близько, зразу за порогом своєї кімнати, де вона похмуро стоїть, поклавши на клямку свою жахливу руку. "Так верещатиме моя дитина, так кричатиме моя дружина, а ось і мій басок щось невдоволено буркоче". Та хіба ж написати щось йому в таких диких обставинах? І голос душі його певно відповів: "Та, безперечно, ні! Ні чорта ти, хлопче, не напишеш, каюк твоїм надіям! А шкода — ти здібний все-таки, що не кажи". Отже, мусить попрощатись із своїм дорогим внутрішнім світом, як той чернець із зовнішнім на порозі монастирської темряви!

Та чи ж тільки творчість його ляже жертвою на потворний шлюбний алтар? Хіба не дає він гуртову запродажну на всі свої поцілунки, безтермінового векселя на любов, наперед зобов'язуючись платити страшні відсотки повстримності? Безліч є жінок неспізнаних, безліч чарівних облич і витончених тіл, що проминути їх — значить втратити! І з глибини пам'яті раптом повстали перед ним гнучкі постаті, десь бачені, колись здибані мельки на вулиці, ті постаті, що вражають очі на мить і лишаються в спогадах, як тихі поклики до майбутнього, перетоплюються в уяві на мрії, де об'єднано поодинокі, чуттями зібрані часточки в суцільний образ, що стає проти людини витвором іншого світу. Туга згнітила його адже досі він любив жінок принагідних, випадково стрінутих на міському шляху, а сам ще не шукав! Йому здалося в ту мить, що його чекає десь одна, тотожна з його маренням, струнка, вродлива, прекрасна, що цілуватиме його весняної ночі в темному паркові, що ходитиме з ним близько заснулими вулицями, підводячи на

освітлених ділянках радісні очі. І от він хотів перетяти до неї шляхи!

Степан підвівся й сів на ліжкові, розпатланий після сну, в розстебнутій сорочці, звисивши голі ноги. Із стільця, що стояв поруч, взяв цигарку й жадібно закурив, вбираючи дим безперестань, аж поки не спалив її до кінця. Потім закурив другу й знову почав думати.

Як же воно сталося? Він не знаходив уже міркувань, що вчора так красно висловлював. Та й були вони, звісно, тільки наслідком. А суть полягала в тім, що він відчув жаль до Зоськи, прощальний жаль, і необережно цим чуттям захопився. Отже, мусить розплачуватись не за гріх, а за власну добрість! І його охопило люте бажання оженити себе силоміць, щоб провчити себе надалі. Хай би знав другий раз, що жаліти інших — це карати себе!

Але як вона могла так зрадливо скористуватись його шляхетним поривом? Невже їй не стало такту відмовитись, зрозуміти, що такі пропозиції хіба що з розпачу робляться? Тепер про пошану до неї не може бути й мови! Брак примітивної делікатності — це в найкращому разі. А в гіршому — це була з її боку тонка, добре обчислена гра, вправне дівоче полювання на жениха. До речі, вона безробітна — та й робити, певно, нічого не здатна, — нудиться, не має грошей на вбори — чом же їй не віддатись? Зокрема коли трапляється гарний юнак, щирий юнак, що мало тямиться на житті та жіночих хитрощах!

Він обурено підвівся, ступаючи босими ногами до столу, де лежали його штани. Шахрайка ця Зоська! Але його так просто не піддуриш!

Степан мерщій почав одягатися, згадавши про службові обов'язки. Особисте лихо, справді ж, не давало йому права занедбати повинності, і він зразу покинув усе недомисленим, жодного висновку не дійшовши. Тільки вмиваючись, подумав, що, може, й дійсно вона його любить і їй неприємно буде почути від нього все те, що він збирався їй сказати. Та знову постерігши в собі ознаки жалю, злісно бризнув собі в обличчя водою. А бодай ти пропало! Якщо й любить, то дуже недоречно, давно слід було б перестати. Не любовний же він, зрештою, соцзабез!

Схопивши під пахву портфеля, він швидко вийшов на вулицю, застібаючи по дорозі пальто, і скочив на трам, що довів його до окривконкому. Хапливо випивши в кав'ярні склянку чаю з марципаном, хлопець з'явився до редакції, спізнившись тільки на півгодини. Але й таке спізнення присоромило його.

"Треба в руках себе тримати",— подумав він.

Справ було, як на те, сила. За якусь годину він разів з десять підходив до телефону; крім того, відповів на купу листів. Потім з'їздив до друкарні, знову вернувся у редакцію, склав відомість на гонорар за останнє число журналу й звільнився коло четвертої. Службовці, розходячись, кивали йому й тиснули руки, а йому хотілось казати кожному, як приємний жарт:

— Знаєте, я трохи не женився! Комедія, правда?

Потім пообідав, прочитав у їдальні пару газет і о п'ятій пішов на збори місцевому. Справа була про санкурортну кампанію, справа важлива й відповідальна. Починалась весна, треба було загодя міркувати про літній спочинок письменника та ремонт його творчих здібностей. О восьмій збори кінчились, але хтось запропонував кіно. Пішли туди великим товариством, і тільки об

десятій з половиною Степан Радченко вернувся того дня до своєї кімнати.

Вдома хвилювання, приспане вдень стороннім клопотом, знову в ньому прокинулось. Треба ж, сто чортів, кінчати справу... з тим... одруженням! Ах, ще й вечірка! Лють здушила його, коли згадав, що це мала бути вечірка його заручин. Ось як можна заплутатись! Проте, повагавшись трохи, вирішив-таки піти. Хай не думає та шахрайка, що з нього страхополох! Він усе зуміє їй сказати, просто в вічі, майте певність! Та вона й ласки жодної не заробила за свої витівки.

Адреса в блокноті. Дуже добре! Навіщо, справді, його грошам пропадати? До того ж завтра свято, позавтра неділя — треба розважатись. Кінець кінцем йому просто хотілось потанцювати, практично застосувати вмілість, не без певної праці набуту. Але переодягався поволі, дбайливо чистився, ретельно вмивався, щоб прийти на запрошення якнайпізніше. Хай вона теж трохи помучиться!

Близько дванадцятої він подзвонив на третьому поверсі великого будинку по вулиці П'ятакова.

Відчинила йому дівчина, яку він бачив уперше, але й Зоська зразу за нею вийшла до передпокою. І тільки побачив він ще здалека її маленьку постать, худе обличчя й кінчик носа на ньому, для нього зовсім ясно стало, що не тільки балачки про шлюб, а й усі відносини його з цією канаркою були суцям непорозумінням. Що могло подобатись йому в ній? Тепер він трохи не почервонів від сорому за свій смак.

Тим часом Зоська познайомила його з дівчиною, що відчинила двері. Це була молода господиня дому, і хлопець чемно поцілував їй руку.

— Роздягайтесь,— мовила вона привітно. — Ми вже давно танцюємо.

Степан уклонився. Крізь непричинені двері з вітальні линув голосний мотив танцю, шелест ніг по підлозі й невиразна розмова.

— Чому так пізно? — стурбовано спитала Зоська, коли господиня вийшла. — Я хвилювалась. Може, захворів?

— Ні, я зовсім здоровий,— сказав він.

Поки він роздягався, Зоська, заспокоївшись, радісно бубоніла. Ну, дуже добре, що він з'явився! Всі тепер у зборі. Ах, як весело! Батьків, звичайно, вирядили з хати, бо батьки — це найнудніше в світі. Ніхто більше не накручує, як батьки.

Потім узяла його під руку, щоб вести до вітальні. Але він свою руку визволив і холодно сказав:

— Чекай, я маю з тобою поговорити.

Зоська спинилась, здивована суворістю його голосу,

— Я ж почуваю, що в тебе щось сталося! — скрикнула вона.

— Зосько,— провадив він,— вчора я дурниць тобі наплів. Визнаю свою помилку. Але забудь про них, раз назавжди.

Вона трохи помовчала. Потім тихо відповіла, дивлячись йому в вічі:

— Ти ж сам усе вигадав... Що ж, хай буде, як раніше.

Докір у її погляді оскаженив його. Він нервово низав плечима:

— Та не як раніш, а ніяк! Розумієш?

Зоська прошепотіла, хитаючи головою:

— Значить, ти мене не любиш?

— Покинь із своєю любов'ю! — розпачливо скрикнув він.— Обридла ти мені. Відчепись від мене, от що!

І, повернувшись, зайшов до вітальні.

На порозі він спинився на мить, оглядаючи помешкання. Воно належало, певно, лікареві, скільки міг він дорозумітись із ілюстрованих журналів, розкиданих на круглих столиках, та решток медичного духу в повітрі серед тютюнового диму. Тепер стільці й крісла були присунуті до стін, щоб звільнити посередині простір до танців. Просто, в дальшій кімнаті горіло матове червоне світло, а ліворуч крізь зачинені двері чути було брязкіт посуду та металевого накриття. Загалом присутніх було душ з двадцять, і він зразу ж постеріг, що жінки переважають. Танцювало тільки чотири пари; інші сиділи вздовж стін, де збито меблі. Коло піано в кутку працював худий єврей-тапер, що підвів на Степана, коли той увійшов, байдужі очі професіоналіста, в якого зайняті тільки руки.

Окинувши пильним поглядом обставу й присутніх, хлопець легко, вільно посміхаючись, підійшов до господині і, знову чемно вклонившись, попросив познайомити його з гістьми.

— А де Зоська? — спитала та.

— Десь зникла.

Музика стихла, пари роз'єднались, отже, всі були до його послуг. Він поволі обійшов з господинею кімнату, спиняючись коло зайнятих стільців, і певно вимовляв своє прізвище, недбало поглядаючи на чоловіків, а в жінок вдивлявся гостро й допитливо, як на підсудних, Він схвильовано досліджував їхні обличчя гарячим поглядом, що м'яко плив по волоссях, щоках і шиї, безжально викриваючи в рисах найменші огріхи, так ніби був це зверхній погляд з необмеженим правом вибирати, його очі були жадібними очима пристрасті, що шукає мети. Його потиск був міцний і визивний, тіло гнучке й напружене, бо, роблячи огляд, він і сам себе напоказ виставляв. Солодко почував, що найкращий тут з юнаків, але, перезнайомившись, лишився невдоволений — жодна йому не сподобалась.

— Ми не були ще в "червоній" вітальні,— заявила господиня.

— Вибачте,— сказав він.

Там, у червоній півтемряві, де він зайшов уже без великих надій, за столиком у м'яких кріслах сиділо двоє чоловіків і жінка. Сюди з усього помешкання знесено хатні рослини — високий фікус, олеандру, лапаті кактуси, гострі трилисники, і в тьмяному світлі лампи, обгорнутої кольористим прозорим папером, кімната здавалась таємничим садом. Долі був простелений великий килим — пухкий ґрунт цього чарівного взлісся, що тихо шарудів під ногами, збуджуючи чуття невиразним шелестом. Тут був той затишок, та млюсть у повітрі, що примушують розмовляти пошепки й тихо, крадькома сміятись.

Та жінка мала спокійне, майже нерухоме довгасте обличчя, що в прямокутній рамці гладенького стриженого волосся з

рівним пасмом над очима нагадувало щось старовинне, витончене й застигле, незмінно молоде, певне своєї краси й урочисте, як обличчя давніх єгиптянок, що йшли з віялами за фараоном. Натомість очі її жили, ворушились і сміялись за все обличчя,— великі облудні очі, що блищали в мороці, як у кицьки. Одягнута була, скільки він роздивився, в темну оксамитову сукню, що переходила вузькою смужкою через одне, геть оголене плече.

Господиня вийшла. Степан присунув крісло, сів навпроти неї між двома чоловіками і, не чекаючи, поки розпочнеться знову розмова, його появою урвана, незмушено промовив:

— Тут ніби фотографічна лабораторія.

— Нам якраз фотографа й бракувало,— сказала вона.

З цих слів, з сміючого тону їх, він зрозумів, що сподобався.

— Я, Рито, теж фотограф-аматор,— обізвався його сусіда ліворуч, молодецький юнак жіночої вроди.

Ця відповідь показала Степанові, що справи цього юнака тут вельми хисткі.

— А я фотограф-спец,— заявив він.

І спокійно, з почуттям глибокої певності, додав, що він письменник, а мистецтво його саме в фотографуванні душ і полягає.

— Тільки душ? — спитала вона.

— Шлях до душі веде крізь тіло,— відповів він.

Розмова пішла про літературу, і Степан, закуривши, уміло вів у ній перед. Звичайно, жоден з присутніх не міг перевершити його в знанні речі та в певності присудів! Але сусіди його теж всіма силами за розмову чіплялись, особливо той, що праворуч, — вусатий молодик з нахилом до солідності й ознаками юридичної освіти. Невже їй подобаються вусаті?

Нарешті юнак з дівочим обличчям не витримав і зник, перепросивши. В кімнату линули тоскні звуки фокстроту, опадаючи на килимі, меблях і рослинах зів'ялими пелюстками величезної жагучої квітки. В світлому отворі дверей миготіли постаті, і деякі, переступаючи в захваті поріг, ламали тут священний затишок різким човганням взуття. Степан казав про літературу сучасну, свою й чужоземну, декламував вірші пристрасних поетів, щоб навіяти тій прекрасній Риті відчуття і бажання любові, щоб притягти до себе її оголені руки, що лежали на столі, темні, спокусливі під збудним світлим червоною лампи. Часом вона спиняла мельки на ньому свій блискучий погляд, що натякав на зрозуміння та згоду, і тоді хлопець почував глухе й гаряче повстання в крові, немов не погляд її, а плече його торкнулось.

— Багато все-таки нових письменників є,— сказала вона.

Вусатий юрист прикро засміявся. Нема що дивуватись! Адже кожен пише в дитинстві щоденники та вірші, тільки, вирости, кидає ці пустощі. А дехто так у дитинстві й лишається, от і все!

Степан спалахнув і, не підводячи до нього голови, їдко відповів:

— Вуса — ще не ознака дорослості!

Потім підвівся й запитав Риту:

— Хочете танцювати?

Думав: або вона згодиться, або зразу ж звідси піде.

— Залюбки,— сказала вона.

Взяла його під руку, і вони вийшли в залу.

Тепер, при світлі шістьох білих лампок, що горіли під стелею, він міг роздивитись на неї цілком. Вона складена була з двох тонів, без жодних переходів між ними чорного: волосся, очі, сукня й лаковані черевики, та смуглого: обличчя, тіло рук і плеча та панчохи, і це просте поєднання надавало її постаті гордого чару; жодних кучерів чи гребінців у рівній зачісці, жодних прикрас чи гаптування у рівній сукні, що від стану трохи ширшала й немов підрізана була внизу, як і пасмо над чолом. Все чорне мінилось на ній від жвавих очей, а смугле застигло, життя було в убранні, а в тілі сон.

Перед ними плавко хитались захоплені пари, і Степан раптом побачив, що Зоська дуже старанно танцює з тим юнаком дівочого типу. Він задоволено подумав: "Ну от вона вже й забавилась. Якраз до пари". Потім обійняв свою даму, і, вичекавши такту, вони пустились у натовп танцівників. Вона рухалась гнучко й раптово, пригорнувшись уся від грудей до колін, віддавшись цілком йому і танцеві, а він зазірав їй у вічі благальним поглядом, напружившись у цьому пристрасному оповитті. Жагуче їхнє тепло зустрілось, пройшовши крізь тканини, хвиля млості, могутня, сласна, затремтіла в їхній крові, і хлопець перестав зненацька щось почувати, крім ритму й

притиснутого, відданого йому тіла, що ним володів ту мить цілковитіш, ніж міг би опанувати його колись насправді.

— Вечеряти, вечеряти! — крикнула господиня.

Музика урвалась, і Степан з болісним жалем розняв свої руки. Тепер тоскне невдоволення згнітило його, бо цей жорстокий танець душить, знесилює пристрасть, лишаючи тугу по собі й безтямний порив. Він узяв її під руку, щоб почувати все-таки її тіло. Вона, мов відгукнувшись на його тривогу, хутко стиснула йому пальці, і хлопець, прояснівши вмить, шепнув:

— Сядемо поруч?

— Звичайно.

Всі ринули до їдальні з радісним галасом, потребуючи підживитись після довгої вправи. В цьому стовпищі він зіткнувся на мить із Зоською і, користуючись тим, що пара його одвернулась, тихенько, але весело шепнув: "Прощай, Зосько!" Вона глянула на нього глибоким повільним поглядом, знайомим йому, та вже недошкульним, і теж щось тихо відповіла, але він не розчув, пройшовши.

Стіл був розсунутий на всю довжину і щиро заставлений простою, але симпатичною стравою — консерви, сир, оселедці, шинка, межова на риба, вінегрет та різномасні ковбаси. Серед тарелів та тарілок, де цю страву розкладено, стояло трохи квіток, лежав нарізаний хліб у трьох кошиках, стриміли зелені шийки вина та білі дзьоби карафок з горілкою. Коли посідали, стало тихо на мить, споживано перші шматки, потім повіяло тихим вітром стриманої розмови між сусідами.

Степан старанно наливав собі та Риті. Вона пила спокійно, поволі, вибирала вино, певно знаючись на ґатунках, але якось ліниво. Він дивився на неї і не пізнавав. Щось інертне, без краю байдуже було в її рисах, і тільки коли очі на нього підводила, він знову відчував ту, що з ним танцювала.

— Рито, Риточко,— шепотів він. — Яке розкішне ім'я!

Обличчя гостей здавались йому вже ріднішими від невпинного діяння напоїв. Вусатий юрист, що сидів трохи навскоси проти Степана й бадьоро лицявся до білявої дівчини з пишним бюстом, зустрів його погляд спочатку суворо, потім, цілком несподівано, підморгнув йому й посміхнувся, як спільник. І хлопець теж відчув до всіх безмежну прихильність. Як гарно! Він же міг підійти до кожного й кожної, розмовляти з ними, як давній приятель, бо все те, що робить людей далекими, розтануло в склянках, і всі стали однакові — безжурні тварини, що хочуть сміятись і жартувати.

Зоська сиділа кінець столу, досить приязно розмовляючи з женовидим юнаком, що саяв від задоволення своїм круглим обличчям. Степан кілька разів пильно на ту пару глянув, сподіваючись скинутися з дівчиною очима та присоромити її. Але вона вперто не оберталась, і хлопець відчув розчарування. От і любов! Женихається тепер з першим-ліпшим, ніби нічого в неї й не сталося. Шкода, що більше ту шахрайку не покарав!

Зрештою перестав на неї зважати. Голоси підносились і міцніли, розливаючись потоком безладної мови, де схоплювались п'яні вигуки й сміх. І Степанові здавалось, що мчить униз і вниз з височенної гори на легких саночках. Він знайшов своєю ногою сусідчину й шалено потиснув.

— Обережніш, панчошу забрудните,— спокійно сказала вона.

— Я виперу її у власній крові,— відповів він.

— У вас так багато зайвої крові?

— Вдвічі більше, ніж належить.

Він постарався надати цим словам своїм якнайглибшого змісту. Після цього розмовляв з нею виразними й сміливими натяками та розповідав прозорі анекдоти, до яких чув дуже влучні зауваження, бо переважну більшість їх вона знала й сама.

Нарешті сп'янілість його дійшла того ступеня, коли людині стає сумно й турботно. Так, ніби він уже з'їхав з тієї гори й стояв самотній на сірій рівнині. І звідти глянув на свою сусідку з розпачем і страхом. Невже тут знову почнеться оте кохання, ота нудна тяганина між чоловіком та жінкою? Любов — це довге алгебрійне завдання, де після всіх зусиль, розкривши дужки, дістаєш нуль. І далше завдання таке саме. І далше. І далше. Міняються складники, множники, знаки, але наслідок завжди рівний собі і незмінно порожній. І безнадійно відчув, що так — захопиться нею, шукатиме її, чіплятиметься за неї, як за рятунковий пас, що його, і на берег вилізши, муситиме на собі тягти, бо він набубнявіє й стиснеться, бо всі вузли на ньому набрякнуть і вп'ються в тіло. Нудьга огорнула його, як того глядача, що має побачити зараз виставу вдесьте, а з якихось невідомих причин до театру все-таки прийшов.

Він глибоко замислився. Раптом вона поклала руку на його коліно.

— Стефане...

— Що?

— Дайте руку.

Він дав руку й відразу ж вирвав, кинувшись від гострого болю. Вона безжально вколола його в долоню. Він вмить запалав, ніби її пришпилька проколола мильну бульбу його міркувань.

— Стривайте,— сказав він, сміючись.— Я теж при нагоді вколю вас!

Її очі мінилися.

— Не встигнете,— відповіла вона.

Він нахилився й розповів їй втішну казочку Катюля Мендеса про сліпу бабусю, що онучку свою до спідниці пришивала, аби від лиха її застерегти, а все-таки прабабусею стала, хоч дівчину за весь час відпускала від себе раз на чверть години, вдруге — на п'ять хвилин. "Як же ти встигла за чверть години знайти собі коханця?" — обурено спитала вона. А грішниця скромно відповіла: "Ні, бабуню, це було другого разу".

— Дурна бабуся, що примушує дівчину так хапатись,— сказала Рита.

— Але ж у вас, сподіваюсь, бабусі немає? — спитав він,

— Так, але є потяг.

І повідомила його, що вона тут випадково, приїхавши
одвідати батьків, а постійно живе в Харкові, де танцює в балеті.
Вранці рушає.

Ніколи ще Степан не почував такої вдячності до жінки, як
зараз. Вона їде! Отже, кохання тут не буде? Яке щастя! Він
ладен був стати перед нею навколішки й співати їй хвального
гімну. Боже, як гарно все-таки жити на світі!

— Друга година,— сказала вона.— Мушу йти. Хочете мене
провести?

Він дуже хотів.

Хлопець чекав у передпокої, поки Рита попрощається з
господинею. Коли вона вийшла, він схопив її за руку й притяг до
себе.

— Поцілуй мене,— сказав він.

Вона тихенько заспівала, сміючись:

А дівчата ноги мили,

а хлопчиська воду пили,

тра-а-ля-тра-ля-ля,

тра-а-ля-тра-ля-ля!

Потім пригорнулась до нього, як танцювавши, і він відчув на
мить сласний лєскіт її язика.

— Вогонь любові запашний тільки мить! — скрикнув він у захваті.— Потім на ньому починають варити борщ.

— Мить для жінки замало,— сказала вона.

— Я висловлююсь алегорично.

Страшний гуркіт стільців розлігся в помешканні — вставали з-за столу.

На вулицю він вийшов без пальта, незважаючи на її протести, а що холодно було, його зразу обгорнув споглядальний настрій.

— Небо кольору папірця в п'ять карбованців,— сказав він.

— Ви такий матеріаліст?

— Безперечно. А ви?

— Теж. Ми й так занадто пережили для ідеї.

— Вона й сама чимало пережила.

Сівши на візника, вона сказала:

— Прощайте, пустунчику!

— Прощайте, мріє!

Він радісно дивився, як зникла за рогом його небезпека. Помахав услід рукою. Кінець.

Властиво, він міг би йти вже додому, але був без пальта. На щастя, двері за ним не причинились, і він вільно зайшов до передпокою. Там стурбовано метушився юнак з обличчям тендітної панни.

— В чому річ? — спитав його Степан.

— Та от...— пробурмотів той.— Зосьці погано.

— То додому її тягніть,— сказав Степан.

— Треба... Тільки ж не на руках її понесеш.

Хлопець витяг три карбованці.

— Нате.

Юнак повагався, але гроші взяв і зник.

В залі танцювали — стомлено, безладно, штовхаючись, але танцювали. Хлопець байдуже пройшов попід стіною до червоної вітальні, сів там під фікусом у кутку, витягнув ноги й зразу заснув, заколисаний музикою, шепотом навколо й боязкими поцілунками.

Прокинувся серед цілковитої тиші. Червоне світло в кімнаті погасло, тільки в залі горіла одна лампка, ледве сягаючи промінням у кутки. Він підвівся, вийшов навшпиньки до передпокою, забрав пальто й пішов довгими пустинними вулицями по місту, що спало вдосвіта під олов'яним небом.

Додому він прийшов у стані теплої дрімоти, що не покидала його, відколи підвівся він з крісла під фікусом, де був заснув. За всю дорогу з вулиці Пятакова через порожній Євбаз, що здається вночі кладовищем, він мов не встиг прокинутись з міцного сну, що раптом охопив його після душевного й фізичного напруження цієї ночі. Ішов мляво, не думав, дивився не більше, ніж потрібно було для ходи, і в усьому тілі, в мозку, в серці почував солодку втому й потребу якогось цілковитого забуття. В кімнаті машинально роздягся й витягнувся на ліжкові, забувши навіть скинути шкарпетки.

О першій годині вдень хлопець прокинувся й примружив очі від блискучої повені світла, що затопило кімнату. Крізь вікно, що проти ліжка, лилося вперше гаряче проміння весняного сонця, лягало на стіни узором і лоскотало обличчя. Він схопився й став на ліжкові, піддаючись безтямній радості тепла й передчуттю близького неосяжного щастя. І так стояв, напруживши тіло, купаючись у ясних потоках, що вмивали його, як зцілюща вода. Потім скочив додолу, підбіг до вікна, розчинив його й висунув надвір кудлату голову. Перший доплив повітря дрожем прокотився йому по тілі, другий війнув привітніше, третій був уже звиклий, бадьорий і чарівний, немов велетенська сонячна рука до нього простяглась, і гладила йому волосся, і лащила йому груди. В душу його проходила нова сила, якась первісна міць, сповняючи вщерть йому груди і надимаючи серце жадобою. Він почував, що минуле його розтануло в могутньому сні й сонячному пробудженні, що немає в нього спогадів, що він зараз тільки народився в буянні весни, народився зразу дорослий, досвідчений, мудрий, повний сил і непохитної в них віри.

Потім вдягнувся, хапаючись, немов кожна згаяна мить була йому втратою, вмився і вийшов на вулицю. Веселі люди розбризкували смертні калюжі зими, розтопленої сміючим сонцем. І все було як щаслива розв'язка трагічного фільму.

Він пішов просто, без мети, без найменшого бажання дійти кудись і спинитись. П'яне почуття волі гнало його вперед, почуття цілковитої незалежності, тваринна радість визволення від того, що вчора думав, бачив, бажав, від того, як учора жив, від усіх болів і турбот усіх днів, що були досі. На розі Володимирської та Свердлова, де стояли дівчата з повними кошиками квіток, купив два пучки синіх пролісок і, не зважившись пристебнути їх до пальта, бережно сховав у кишеню.

Вдома по обіді поставив квітки в склянку з водою. Вони пахли зелом, звичайною сирістю рослини, але це був пробуджений дух, що випорснув з глухих надер землі, з мороку, холоду в жагуче сяєво тепла, і ці скромні квітки сміялись йому маленькими прапорцями великого життя. Він примостив їх на столі. Потім видобув із купи книжок свою збірку.

Тепер він тільки невиразно пригадував, про що був писав, і читав захоплено, як щось стороннє, неналежне йому, дивуючись на несподівані образи, на міцне поєднання речень, на окремі слова, що він їх ніби передчував, що стояли там, де він і тепер би їх поставив. І все читане оживало йому під пильним поглядом, давало вдруге пережити радість колишньої творчості, воскрешало минулий захват у тривожному тремтінні, в солодкій завмерлості над рядками. Глибокий подив опанував його, коли кінчив останню сторінку. Невже це він писав? Безперечно. На обкладинці виразно стояло його ім'я. Але душа його кокетувала, підмовляючись від заробленої хвали, маніжилась і ніяковіла, як п'ятнадцятилітня дівчина, одержуючи пишного букета з приємних рук. Може ж, це не їй? І відразу погодилася з ганебною раптовістю, не ховаючи палкого бажання мати те, що дістає. Це ти — зашуміло в його грудях. Це ти, це ти — застукотіло його серце. Він чув симфонію величного хору, що співав йому пісню самолюбства, і сам переймався до себе пошаною за власний хист. І знову схотілось

йому йти, блукати вулицями, посміхатися всім і всьому, та він затамував цей порив у далечінь і ще раз перечитав свою збірку від початку до кінця.

Тепер лишився трохи розчарований. Окремі хиби турбували його, чималі огріхи в побудові й страшенна прикрість від змісту. Про що, властиво, він писав? Ніде протягом сотні сторінок не здибав він людини — того, що мучиться й прагне, що божевільні пориви зароджує в болі, того, що нидіє і буяє, плазує й підноситься на верховини. Він не знайшов у тих сторінках сумного карлика з велетенським розумом, дрібного звіра, що тягне на щуплих раменах вічний тягар свідомості; не знайшов чарівної дитини, що так мило плаче й сміється серед барвистих цяцьок існування, жорстокого войовника, що вміє вбивати й умирати за свої мрії, суворого поборника за далекі дні, невтомного гінця в майбутнє. І ця відсутність вразила його. Навіщо ж ці твори, коли людське серце в них не б'ється? Мертвими видались йому тепер ці оповідання, де людина зникла під тиском речей та ідей, від неї створених і для неї призначених!

Він мляво підвівся й ліг, заклавши під голову руки. Так, він не постеріг був людини, а що ж, крім неї, варте уваги? Без неї все втрачає рацію, стає бездушною схемою, дзвоном у безповітровому просторі! Наївна віра давнини, що людина є міра речей, що для неї світ повстав і зайнялися зорі, блиснула йому єдиною правдою землі, вищою над усі правди та докази. І з цієї туги за колишнє нерозуміння, з ясного прозріння рушіїв життя, з яскравого відчуття людини здобув він перші нитки свого гарячого плетива.

Він напише повість про людей.

І коли подумав це, страшна нудьга огорнула його від безсилості перед цим величезним завданням, якого вагу він

відчув гостро, яскраво, несвідомо прибільшуючи в уяві всі труднощі роботи. Як поєднати безліч фактів, що він встиг назбирати й відчути, як сплести ту силу спостережень, що він зробив над іншими і над собою, в одну бездоганну цілість, точну й припасовану, як годинниковий механізм? Як проявити в кількох тисячах рядків безконечну різноту людей, божевільну відмінність їхніх думок, настроїв, бажань і дій? Щоб людина виступала вся, без купюр і ретушування, яка є вона в боротьбі, коханні та праці, з усіма величними й нищими поривами, злочинством і жалем, підлотою і відданістю? Ні, це зовсім йому не під силу! Мусить зразу ж відмовитись такого зухвалого замаху й застерегти себе від величезних прикростей невдачі. Та й взагалі слід кинути цю літературу, що, скільки міг він пригадати, тільки гірким розчаруванням платила за його муки!

Але лежав, затиснувши зуби, прислухаючись не так до безнадійних своїх міркувань, як до чогось ледве чутного, невиразного, далекого, як спогад про сон. Надія? Ні, більше за надію в ньому повстало! Раптом він забув про все, про себе, про свої наміри, він ніби існувати перестав, розчинившись у пристрасному маренні, що понесло його на могутніх хвилях. Невідомі постаті сповняли його кімнату, легкі, прозорі витвори його збудженої уяви, що в них він не пізнавав нічого ні дійсного, ні свого, починали рухатись перед ним у тихому передвечірньому мороку. Без найменшого зусилля давав він життя безлічі тіл, одягав їх, хрестив, не знаючи нащо, поринувши в солодку дрімоту, звідки народжувалось це примарне царство тіней. Не почував ні діяння волі, ні напруження чуттів у цій несвідомій, замріяній грі, ні насолоди від цього творчого випромінення — він припинив, занімів, завмер, щоб не урвати якимсь невдалим втручанням блискучого походу своїх втілень. І от зненацька ті дивні постаті, несподівані гості його убогої, засудженої хати, почали посміхатись, плакати, жадати й боротись, почали рушати в далечінь хисткими човниками під подихами ненависті і любові!

Він раптом схопився. Чи не збожеволів він? Хай зорова
омана, але ж він так виразно почув їхні голоси! Хвилину Степан
сидів нерухомо, слухаючи зляканий стукіт серця, єдиний звук,
що лишився йому реальним серед тиші темної кімнати.
Здавалось, він був сам серед неосяжного безгоміння, в
незмірній далечині від світу й людей, не причетний до життя,
але близький до нього, як ніколи. І в цьому почутті страшної
самотності, цілковитої втрати всіх зв'язків із навколишньою
дійсністю і нового з нею поєднання була безтямна певність
перемоги. Певність! Він спізнавав глибину своїх сил, він справді
божеволів — тільки з радощів.

Цілий тиждень тривало це таємниче сп'яніння. Із того, що
бачив та чув, із того, що постеріг у собі чи навколо, вирізував
тепер постаті, думки, краєвиди й зшивав їх тонкими нитками
сюжету. Не писав тим часом, а тільки вигадував. Навіть не
думав, що це треба буде писати — таке пекуче, сласне
задоволення давала йому ця уявна, незмушена праця,
обертаючись у собідостатню мету, вбираючи всю його цікавість і
захват.

На посаді й засіданнях він став чимсь ніби вправним
автоматом. Так, скрізь, крім своєї кімнати, він відчував себе
накрученим механізмом, що виконує певну суму потрібних дій,
робить звиклі реакції на оточення й має здібність відповідати.
Вся чуттєвість його скупчилась у мріях, поклавши на життя
холодок.

В зв'язку з цим він змінив своє ставлення передусім до себе.
Тепер уже не дозволяв собі їсти, коли схочеться і що схочеться.
У визначені години мусив снідати, обідати, вечеряти, вживаючи
їжі поживної, насамперед овочі й каші. Виходячи на вулицю,
ретельно загортав шию в кашне, чого не робив і в морози.
Дбайливо провітрював мешкання й зменшив порцію тютюну
вдень, щоб увечері курити більше, не виходячи, проте, з тих

меж, що за ними, на його думку, нікотин починає вже шкодити. І вранці знову запровадив до вжитку гімнастику нервів за системою лікаря Анохіна. Іноді зовсім несвідомо звертався до себе в другій особі: "Ну, тобі пора спати" або: "Піди трохи погуляй". З знайомими був ввічливий, як завжди, але потай почував свою вищість,— навіть трохи смішно було, що вони вітаються й розмовляють з ним так, як учора й позавчора. Правду сказати, він усіх їх нишком якось вибачливо зневажав — ніхто ж не примітив того великого пориву, яким він жив. Для них він лишився той самий. Як чудно! Тим гірше для них. Часом, віддаючись солодкому протягові самозакоханий, він, посміхаючись, марив, яку ж то він річ чудесну напише і як вразить усіх тих, що нічого не примічають!

Поет Вигорський, стурбований його довгою відсутністю у пивниці, зайшов провідати його до редакції.

— Вже пишете щось, мабуть?— спитав він.

— Майже,— відповів Степан.— Обмірковую.

— А, це сама найщасливіша пора, весна творчості,— зітхнув поет.— Це платонічне кохання, мовляв, а за ним починається нудне родинне життя.

І раптом спитав:

— А знаєте, як помиляється більшість з тих, хто вживає слово "платонічний"?

— Знаю,— відповів Степан.— Тільки слова цього тепер майже не вживають.

До речі, Вигорський повідомив його, що двадцятого квітня вранці рушає в подорож, і просив конче бути напередодні ввечері в пивниці, щоб відправити розлуку.

Того дня Степан мав ще одного одвідувача, якого найменше сподівався. Прийшов Максим Гнідий, бухгалтер шкітресту, в досить потертому пальті, але з дуже незмушеним виглядом. Він розсівся на стільці коло Степанового столу, а коли хлопець запитливо на нього глянув, мовив, посміхаючись:

— Та я почекаю, поки ти вільний будеш.

Спочатку Степан подумав, що не дочув, але коли звільнився від молодого письменника, що приносив до редакції щотижня по ліричному оповіданню, та почав з Максимом розмову, то й справді переконався, що бухгалтер не тільки на "ти", але просто Стьопою його називає. І хлопець, не зважаючись спинити цього несподіваного прояву дружби, відповідав йому в безособовій формі.

В родині Гнідих відбулися чималі зміни. Всі жили тепер укупі — хоч на старість по-людському, як зауважив Максим. З рибною крамницею трапилась прикрість — пішла в ліквідацію через прокляті податки. Проте старий Гнідий торгує рибою з ятки на Житньому базарі, а Тамара Василівна в поміч йому — галантереєю. Так що потрохи заробляють. Тільки він, Максим, байдикує. Справа в тому, що в шкітресті, де він за бухгалтера був, сталася невеличка неприємність з грошима, і він мусив посаду покинути, щоб уникнути непорозумінь. Зрештою це дурниця, він навіть радий з цієї пригоди, бо обридло весь час сушити голову цифрами, що душу в тобі вбивають, особливо йому, людині живій і незалежній. Отже, він вирішив перемінити посаду.

— Стьопо,— сказав він,— ти знаєш, що я завжди любив книгу. Пам'ятаєш мою бібліотеку? Шкода, що продав її, але мусив! В житті різні випадки трапляються, ти сам розумієш.

Він хитро посміхнувся, натякаючи. Але хлопець ще не зовсім розумів, до чого воно йдеться. Незабаром усе з'ясувалося — Максим мав на оці посаду завідувача якоюсь книгарнею державного видавництва або хоч помзава, і в цій справі Степан мав йому допомогти зв'язками.

— Ти ж чоловік відомий,— додав він.— З комуністами, певно, знаєшся, а в наш час без протекції не потикайся. Без підтримки, сам знаєш, подохнути можна.

Він знову, натякаючи, посміхнувся. Степан мляво погодився, обурюючись у душі, що цей шахрай виказує на нього якісь права. Максим сказав:

— Так я заявку тобі напишу, а ти передаси, кому там треба, і слово скажеш.

Написавши, він все-таки не йшов. Попросив цигарку й закупив.

— Гарний тютюн куриш,— сказав він по-знавецьки.— Пам'ятаєш, я тебе частував? Ну, й чорт його бери!

Він нервово крутнув головою.

— Маю ще справу до тебе особисто,— сказав він тихше.— У мене є п'ять альбомів з марками. Тепер я в такому стані, що мушу їх продати. Але не хотілося б кому чужому їх збувати, дорогі вони для мене. Купи, я візьму з тебе небагато — сто карбованців, це однаково що дурно. По знайомству.

— Ні, марки мені не потрібні,— відповів Степан.

Тоді Максим почав умовляти його. Рівної колекції в цілому Києві не знайдеш! Крім того, він може відступити свої права члена всесвітнього товариства філателістів. В крайньому разі скидає двадцять п'ять карбованців і решту грошей навиплат.

— Не треба,— сказав Степан.

Максим зітхнув. Ну, то, може, він позичить йому червінців зо три на тиждень? Хлопець дав йому п'ять карбованців і рішуче підвівся.

— Я йду, йду,— мовив Максим.— Коли ж ти до нас зайдеш? А, негаразд знайомих забувати, негаразд! У нас весело тепер, компанія збирається, співаємо. Мамаша так за останній час поправилась, зовсім молодець. Заходь! А з посадою коли навідатись?

— Місяця через півтора,— відповів Степан.— Раніш нічого не буде.

Максим попрощався з ним по-приятельськи, але з великою домішкою запобіжливої пошани. З дверей він ще раз вернувся й ніяково сказав:

— Ти, може, сердишся на мене, Стьопо, так я ж тоді по-дурному... сам каюся.

— О, прошу, прошу!

Коли Максим остаточно пішов, хлопець знизав плечима. Комедія! Тільки подумати, що колись була якась Мусінька, якісь трагедії, навіть бійка! Відтоді минули тисячоліття. І от те

минуле, нікому не потрібне, зайве, безглузде, раптом заходить і подає вам руку. Чортзна-що! Минуле повинно шануватись, знати своє місце і не рипатись. Заяву Максимову він порвав і викинув у кошика.

Нарешті з повістю кінчено, тобто додумано до кінця з усіма подробицями. Твір стояв у його голові, як кольорова прозора фотографія. Вийшов він, щоправда, трохи відмінний від першого задуму. Спочатку Степан закрояв величезну річ на три частини, де дійових осіб було щонайменше з сотню і час дії тривав десять років. Потім стиснув її до двох частин і викинув три десятки персонажів. Нарешті скоротив ще частину, лишаючи повість на чотири-п'ять аркушів з дванадцяткою учасників. Що примусило його так ущільнюватись? Якийсь внутрішній безапеляційний наказ. Під тиском його творчого пресу із первісного плану спливала геть уся рідина, випадковості, дешеві ефекти й трагедії, зайві розмови й епізоди, і от лишилась загускла пружна маса, що трималась уже форми під дальшим здушенням. Це був болісний процес відтинання живого тіла, що всіма способами чіплялось за життя й хотіло жити. Але він, як суворий хірург, цей біль чинив в ім'я майбутнього здоров'я. Був свідомий, що тільки дробинку з того величного завдання, що перед ним стало, спроможен зараз здійснити, бо життя навіть однієї людини варте томів оповідання. Ба, був свідомий, що й за все життя своє здійснить хіба невеличку його частку, бо незмірна й незглибна душа людськості, хоч раптом у кількох поривах уміщується. Але з урізків того матеріалу, що проробив, Степан зліпив сюжет для кіносценарію й скомбінував кілька тем для дальших повістей. Тепер він був забезпечений з цього боку принаймні на рік інтенсивної праці. Тепер тільки писати!

Купивши півстопи лікованого паперу, хлопець сів одного вечора до свого столу й узяв олівця з священним трепетом жерця, що підніс ножа над жертвою. Цього моменту він боявся.

І, о радість! — написав перший розділ, потім другий, потім третій — легко, не спиняючись, навіть напруження не відчуваючи! Слова лились із нього, потік живих муштрованих слів, що самі знали свої місця і сполучення. Він кинув перо, стиснув у захваті руки й підвівся. Годі, годі на сьогодні! Заспокоївшись трохи, підрахував — коли праця так ітиме, то кінчить повість за два тижні. Чудово!

Але другого дня не написав нічого. Сидів, ходив, навіть лягав і марити пробував, але жодного слова на дальший розділ видушити з себе не спромігся. Так, ніби вся повідь його уяви раптом зсілась і в голові йому лишилися мертві згустки, яких не в силі був розтопити його гарячий розпач. Він знав, що треба і як треба далі писати, тільки прірва запалась між його задумом і папером. Почував страшенну неохоту писати, безпідставну відразу до самого процесу водити пером. Спочатку він обурювався, потім умовляв себе і замислився кінець кінцем. Звідки ця несподівана криза? Чи йому не хочеться писати, чи він сам писати не хоче? А може, дальші розділи його недоладу побудовані, і ця затримка, інтуїтивне діяння художнього почуття, є просто гасло про небезпеку? І за кожною думкою його стояв добре знаний жах марних поривів до творчості.

Нарешті вирішив, що треба перепочити. Мусить берегти себе! Він просто стомився духом. Не можна ж гнати себе без жалю! Слід забути на день-два про працю, розважитись, погуляти й відновити сили. Тільки як?

Раптом спогад про Зоську пройняв його радісною теплістю. Зоська! Мила, сміюча подруга, вірна товаришка його блукань! Він згадав її маленьку постать, безжурні посмішки й раптові смутки, наївну, втішну філософію і жагучі поцілунки. Він хотів знову побачити кучері на її чолі, чарівне рухливе під діянням чуттів обличчя, почути її чарівний шепіт і сидіти на килимі коло її ніг, "коло ніг королеви"! Він відчув її так, ніби допіру вона

вийшла з кімнати й зараз мала вернутись. Схопившись, хлопець глянув на годинника. Ще не було шостої. Ще він встигне побувати з нею в кіно, а потім... потім покличе її до себе в гості! Це чудово! Вони влаштують тут маленького бенкета після розлуки, і чхати йому і їй на те, що шепотітимуть у своїх норах міщани сусідніх помешкань!

Степан почав хапливо одягати парадного костюма, нанизуючи розрадливі думки. Правда, між ними сталося тоді непорозуміння. Одруження, звичайно, нісенітниця, але він був проти неї трохи жорстокий. Він не заперечує. Але перепросить. Почував, що між повістю та розривом був якийсь, не зрозумілий йому ближче, зв'язок, і жалкував уже, що за обопільною згодою не влаштував собі вчасно півмісячної відпустки. А так — трохи неприємно.

"Та коли вона справді любить мене,— подумав він,— то не повинна дуже гніватись".

Хлопець хутко дійшов до Гімназіального провулка й подзвонив коло знайомих дверей. Літня жінка у фартуху йому відчинила.

— Можна бачити товаришку Зоську? — спитав він.

Жінка здивовано перепитала:

— Яку це Зоську? Голубовську?

— Так,— потвердив він.

Жінка сплеснула в долоні.

— Чи ба! Та вона ж отруїлась!

— Вмерла? — спитав Степан.

— Як єсть померла,— спочутливо відповіла жінка.— Царство їй небесне.

Вона перехрестилась.

— А ви... звідки знаєте?— спитав хлопець.

— Отакої! — образилась жінка.— По-сусідськи живу, та щоб не знати. Може, до них пройдете?

— Ні,— сказав Степан.

Вони стояли хвилинку мовчки, дивлячись одне на одне, Степан — пригноблено, жінка — цікаво.

— А ви ж хто такий будете? — спитала вона.

— Я... Степан Радченко,— відповів він.

— Родич, може, який? — провадила жінка.

— Знайомий.

— Не побачите вже,— зітхнула вона.— Ну, померла як єсть!

Він поволі пішов геть, а вона ще дивилась йому вслід якийсь час, потім голосно зачинила двері.

На вулиці хлопець спинився. "Треба зайти до батьків її і розпитати все докладно,— думав він.— Може, вона лишила мені листа? Де її поховано?" Але думки ці були такі мляві, що він сам

ледве міг розібрати їх. Вони сунулись так поволі, що в кінці кожної він забував уже початок. І здавались сторонніми, безмежно чужими, абсолютно йому не належними. Хтось мислив за нього, нудно, моторошно зіплював уривки думок. А сам він був геть порожній. Втратив відчуття своєї істоти і відчуття світу поза собою. Немов був ніщо, ніде, ніколи. Боявся очі підвести, щоб ту пустку навколо не побачити.

Він здригнув, скорчився й пішов, з жахом відчуваючи свій рух. Потім почав міркувати, чим взагалі можна отруїтись. Арсеном, сулимою, стрихніном, синім квасом, опієм? Яка різниця між діянням цих отрут? Якою з них трують мух, купуючи в аптеках темні аркуші, де написано великими літерами з знаком оклику: "Смерть мухам!" І що таке смерть? Як може людина зникнути так, щоб її більше ніколи не побачили? Як можна померти не на день, не на тиждень, не на рік, а "померти як єсть"? Отже, і він може померти? Яке безглуздя! Яке страшне непорозуміння!

"Це неможливо,— казав він сам собі,— це зовсім неможливо!"

Йому здавалось ту мить, що він вільно може лягти під трамвай, проколоти серце ножом, пити будь-яку отруту — і все-таки лишиться живим.

Він підвів очі, невиразно сподіваючись побачити когось знайомого й підійти до нього. Але всі обличчя, що він побачив, були чужі... і якісь неживі! Так, ніби вони давно вже помирали, давно вже напились отрути. І він раптом почув себе єдиним живим серед безмежного царства смерті.

Нарешті зважився подумати: "А може, вона... випадково"? Замість відповіді божевільна туга охопила його. Хотілось бігти,

кричати, плазувати навколішках, благати, вити. Щоб хтось покарав. Щоб хтось простив.

Потім жаль звогчив його очі. Йому схотілось сидіти коло могилки серед молодії прорості трави, квітчати ту могилку волошками, схилитись і плакати. Він виразно, болісно почував той незбагнений зв'язок, що плететься між зниклою душею і душею живою, що прагне в потойбічне в безтямнім пориві. Вона ставала приступна його збудженим чуттям, входила йому в душу, як тепле віяння. Це відчуття було невисловне, але зцілюще. Він думав у тоскній радості: "Зосько, тебе немає, але я твій навіки. Щороку приходитиму до тебе, коли цвіте земля. Ти вмерла для всіх, але не для мене".

Та на порозі будинку його знову охопила нудьга — жах вечора й прийдешньої ночі.

На сходах коло дверей він здивав одвідувача комісіонера, що так невдало досі постачав його адресами. Він спинився, сяючи від задоволення.

— Ну, є кімната,— лукаво сказав він.— Але яка! Справжня кімната, одним словом...

— Непотрібна вже мені кімната,— похмуро відповів Степан.

Комісіонер щиро здивувався. Гарна кімната завжди потрібна! Навіщо ж він прибіг сюди сам? Навіщо ж він тоді цілий місяць ганяв по місту, як хорт, щоб потім раптом стало непотрібно? Але кімната! Та тільки товариш побачить її, так зразу й почне в ній жити!

І Степан раптом погодився. Аби щось робити. Аби не бути самому. Та й кімната кінець кінцем йому потрібна.

— Гаразд,— сказав він.— Почекайте, гроші візьму.

І вони поїхали вдвох у Липки.

— Але ж ви тільки глянете, який будиночок! — захоплено казав комісіонер, коли зійшли з трамвая.— Цукерка, а не будинок. Ну, як тут не жити!

Будинок справді був показний, семиповерховий, з безліччю вікон, що вже запалювались.

— Сюди, прошу вас,— казав комісіонер.

Вони сіли в ліфт, і цей спосіб пересування, вперше дізнаний, хлопцеві вельми сподобався. Властиво, ще в кабінці сидючи, Степан вирішив ту кімнату взяти. Але й сама вона за себе подбала. Це був невеличкий, світлий, охайний кабінет з паркетною підлогою, центральним опаленням, обклеєний синьо-сірими новими шпалерами, з двома вікнами, звідки видно було внизу безмежний краєвид міста й далекий обрій за річкою. Так, саме про таку кімнату він і мріяв! І хлопець відразу уявив, де що має поставити з своїх майбутніх меблів і як вигідно йому в тих меблях працюватиметься.

"Тут я вже напишу",— подумав він.

Правили дорого, і він завзято торгувався. Нарешті погодились на сто п'ятдесят карбованців відступного, плюс видатки на зроблений ремонт, плюс комісіонерові десять відсотків за послуги. Він дав гроші, документи й завтра мусив перебратись.

З кімнати він виходив останній, і, коли електрику погасив, моторозна туга, що розтанула йому на час у фінансовому

клопоті й задоволенні від щасливої угоди, знову прокинулась у ньому серед темної порожнечі, де вікна синіли, як величезні мертві обличчя. Він розпачливо стиснув руки й мимоволі, майже вголос промовив:

— Прости, Зосько!

Все мовчало навкруги. Але ж мовчанка — знак згоди.

Він хутко вийшов із лячного мороку, щільно, з острахом причинивши за собою двері. Комісіонер, одержавши гроші, зник, навіть не попрощавшись. А господарі вклонились йому дуже чемно. Він ще умовився з ними про каву вранці й про окремого ключа від парадних дверей. Потім викликав ліфта й м'яко спустився вниз.

На вулиці він лишився знову сам, і знову страшний неспокій опанував його. Була ще тільки восьма. За дві години, відколи він з дому сьогодні вийшов, трапились дві незвичайні, виключні події. Дві — він мимоволі поставив їх поруч. Але ж який зв'язок між... тим і щасливою ліквідацією житлової справи? І йому зненацька здалося, що він ступнув уперед, угору, покинувши когось на перейденому щаблі. Але на це потайне міркування, що ледве чутно торкнулось його голови, душа йому засміла ще голосніше.

На вулицях, якими йшов, він знову не здибав жодного знайомого. В цьому не було чогось дивного, але йому здавалось, що всі його нагло покинули. І раптом пригадав, що сьогодні саме 19 квітня, той вечір, що мав він справляти розлуку з поетом. Він радісно стріпнувся й пришвидшив ходу.

Мандрівника в пивниці ще не було, і хлопець мляво сів до столика серед зали, оточений навколо постатями й голосами, що викликали в ньому огиду. Вперше за весь час пивниця була йому відразна. Вперше він спізнав банальність веселощів, що круг себе чув, штучність розпаленого алкоголем сміху, дешеву сухозлотицю тутешньої радості, і музика, джаз-банд із барабаном, тарілками й цимбалами, що завжди підносила, звільняла його, тепер гнітила обридними мотивами й дратувала нестерпучим брязкотом. Він пішов би звідси негайно, коли б не чекав когось, і сидів, насунувши капелюха й злігши на стола перед непочатою пляшкою пива, коло нього поставленою. Потім нетерпляче закурив, ламаючи сірники.

Нарешті прийшов Вигорський у гумованому плащі й кепці на голові. Степанів вигляд вразив його.

— Чому це чайльд-гарольдівський вигляд? — спитав він, вітаючись.

— Певніш у вас, бо ви їдете.

— Їду, але нікого не проклинаю.

— А я проклинаю, але не їду.

Поет недбало махнув рукою.

— Покиньте, від прокльонів світ тільки гіршає.

Сьогодні визвався частувати Вигорський.

— Але зважайте,— сказав він,— я став вегетаріанцем.

— З переконання? — спитав Степан.

— Тільки для різноманітності.

Коли страви й вино подано, поет знову спитав Степана:

— Звідки ж все-таки ця похмура меланхолія? Невже через мій від'їзд?

— Ні,— посміхнувся Степан,— це світова скорбота.

Поет полегшено зітхнув.

— А, це цілком безпечно.

Він був дуже милий, веселий, ласкавий. І Степанові враз схотілось признатись йому, розповісти весь свій біль і його найтаємніші джерела. Та він тільки промовив:

— Коли хочете правду знати, то це просто поганий настрій. Часом відчуєш, що ти — звір, кровожерний звір, і стане сумно. Життя жорстоке. Знаєш, що виправити цього не можна, і все-таки шкода. Потім якось ясніше зрозумієш, що й навколо ж самі тварюки, наволоч, мерзота, шибеники — і робиться страшно. Від того, що ти такий, як вони, і вони такі, як ти.

— Та де ви бачите таке страхіття?

Степан безнадійно посміхнувся.

— Де?.. Ось, навколо.

— Навколо — прекрасні, приємні люди!

— Ви все жартуєте,— сказав хлопець.

— Аж ніяк. Ось гляньте.

Поет перехилився на стільці й торкнувся рукою по плечі сусіда, що сидів позад нього. Той обернувся.

— Вибачте,— сказав поет.— Ви мені дуже подобаєтесь. Дозвольте потиснути вашу руку.

Той завагався, але руку подав. Навіть промовив:

— Е... дуже дякую!

— Дивак ви,— зітхнув Степан.

Потім вони їли й пили, поринувши у власні міркування. І Степан, знемагаючи від потреби виявити свою нудьгу, промовив, піднісши склянку:

— Випиймо, друже, за любов!

Поет здивувався.

— З якої речі нам пити за це жахливе чуття, що позбавляє людей спокою?

Степан збуджено відповів:

— Позбавляє спокою, позбавляє життя. Жахлива ця любов.

— Так ви погоджуєтесь зі мною? — непевно спитав Вигорський.

— Цілком.

— Терпіти не можу збігатись поглядами,— невдоволено пробурчав поет.— Погодження — смерть. До того ж мушу заявити, що сила любові походить виключно з традиції. Золотий вік кохання минув, лицарі й дами розтанули у віковій млі. У XII столітті жінки поділяли свою особу на дві частини — тіло чоловікові, душу — обранцеві. У XIX вони робили навпаки, а в XX і зовсім втратили почуття різниці між цими частинами. Любов занепала — приблизно на аршин від серця. Тобто вернулась до свого вихідного пункту. Щоб правильно зрозуміти її сучасне, міжнародне, коли хочете, становище, треба пам'ятати, що любов не властива людині на всіх ступенях розвитку. Дикуни не знали її, а наш вік є вік освіченого дикунства, дикунства в "знятому" вигляді, як кажуть діалектики. Отже, й любов "знямається". Пісня кохання проспівана. Любов стає поруч муз і надихає разом з ними тільки старомодних поетів. Натомість висувається те, що було найголовніше в дикунстві,— праця. Справжній поет може бути тепер тільки поетом праці.

— Наприклад, ви,— сказав Степан.

—Я — сумне явище. На межі двох діб неминуче з'являються люди, що зависають якраз на грані, звідки видно далеко назад і ще далі вперед. Отже, вони слабують на хворобу, якої люди жодної партії ніколи не прощають,— на гостроту зору. Найкращі слуги життя — засліплені й підсліпуваті. Вони бадьоро йдуть уперед, бо бачать те, що їм здається. Бачать нове, бо хочуть бачити. Воля керує, друже, життям, а не розум.

— Чорт його знає, що ним керує,— похмуро сказав Степан.

Хутко вони й пішли, бо поет збирався добре виспатись перед подорожжю.

— Їду, їду,— скрикнув поет на вулиці.— Нічого цього завтра не побачу. Яка радість не побачити завтра те, що бачиш сьогодні! І вас теж, мій друже! Досить я вас терпів.

— І я вас теж,— сказав Степан.

— Признайтесь, це не було вже так нудно? Але не здумайте завтра на вокзалі мене проводити. Знайомий на вокзалі — це ж кошмар!

— Та я не знаю навіть, яким потягом ви їдете,— заспокоїв Степан.

— Я й сам точно не знаю.

На розі Великої Житомирської вони спинились.

— Прощайте, друже,— мовив поет.— Я кажу "прощайте", бо ми можемо вже й не побачитись. Не забувайте, що згинуті на цьому світі так само легко, як і з'явитись.

Він пішов, а Степан відчув, що лишається сам серед вулиці, серед суворого, безжального міста, сам серед безмежного зоряного світу, що ясно мінився над ним перед сходом місяця.

.

Потяглися одноманітні дні, що він перебирав сумовито, як безконечні чотки ченця. Нудьга не покидала його. Свою мету вона вже втратила, причина її застелилася туманом днів, але сум лишився незмінний, проймаючи кожну думку, відтинаючи кожне бажання, що вряди-годи в ньому прокидалось. Світ мов злиняв перед його очима, душа стала німа до покликів і тепла,

що невпинно навколо міцнішало. Як і всі, він скинув пальто, але зміни цієї не відчув.

На новому помешканні хлопець улаштувався досить швидко. За тиждень воно прибрало того вигляду та вигоди, що він колись вимріяв, як мріяти ще було цікаво. Коло вікна в кутку він поставив американське бюро брунатного дерева, проти дверей при стіні люстрову шафу на одержу, проти вікон — канапу, оббиту темно-червоною тканиною, поруч столу — невеличку застелену шафу на книжки, яким основу поклали статистики й політекономії, подаровані колись від Максима Гнідоого, та комплект "Літературно-наукового вісника" з творами Фонвізіна, не віддані того ж часу лагідному Левкові, земляку з рідного села, студентіві-сільськогосподарнику. Через давність він вважав їх за власні. Крім того, купив килима на підлогу й півдванадцятки стільців на решту грошей, що лишилися йому від гонорару за кіносценарій після великих і дрібних витрат.

Але що більше Степан свою кімнату встатковував, то чужішою вона йому була. Кожна нова принесена сюди річ сповнювали його незрозумілою турботою. Він ставив її на місце, призначене їй, і потім дивився на неї здивовано, як на щось чуже, в його життя нахабно втиснуте. Потім звикав за кілька день до її присутності, користувався нею при потребі, але почуття чудноти й ворожості меблів десь глибоко в ньому ховалось, зринаючи зненацька, коли ввечері, прийшовши, запалював світло. Так, ніби без нього всі вони жили своїм окремим побутом, може, розмовляли навіть, про нього шепотілись, підслухавши його думки, і раптом ущухали, коли він розчиняв двері. З порога в прямокутному блискучому свічаді він бачив усю свою постать, і це було йому неприємно, мов він здивався нагло з своїм двійником, що тут лишався весь час і накладав проти нього з похмурими меблями.

Але найбільше боявся столу. Там, у верхній шухляді праворуч, хоронився початок його повісті. Він ніколи не висував її, але почував, що рукопис там притаївся, як нечисте сумління. Писати далі не міг. Та порожнеча, що в ньому розпалась, коли відійшов тоді від Зосьчиних дверей, непомітно розгорталась, руйнуючи щораз більше його душу, захоплюючи щораз глибше ділянки, де зберігаються спогади людини, і в цьому спустошливому поширенні його минуле зникало в безвість. Зникло майже без сліду під отрутним діянням нудьги, і разом з ним він позбавлявся опори.

О восьмій він прокидався, пив каву, через півгодини йшов на посаду. Це були найщасливіші години його життя, коли в ньому прокидалась колишня міць, жвавість і упертість. Він працював енергійно, захоплено, заглиблювався в справи, гасав по місту, посміхався, був дотепний, вправний, скрізь незамінний, але о восьмій ввечері, кінчивши працю, відбувши всі збори й навантаження, лишався сам для власного, окремішнього життя, якого нитки повипускав із рук. Перехід цей був жахливий. Так, ніби він був поділений на дві частини, одну для інших, другу — для себе, і от друга була незаповнена. Ідучи додому, він ніби переходив межу життя.

Вечори обнімали його лячним неспокоєм, почуття страшної самотності гнітило його. І він терпів божевільний біль людини, що втратила особисте,— оте все, може, й дрібне, оті людські радощі та жалі, що дають життю смак і принаду.

Всі спроби його щось віднайти були марні. У знайомих розмови здавались йому нікчемними, жіночі погляди гидкими, чемність господарів смішною. На лекціях, які почав одвідувати вряди-годи, він не чув нічого ні цікавого, ні нового, в театрах п'єси були одноманітні, в кіно — обридливі фільми. До пивниць і зовсім не міг ходити. Якось зайшов до казино й кинув карбованця на двадцять — йому подали три червінці. Він

поставив їх усі знову на ту саму цифру, програв і нетерпляче вийшов. Скрізь було занадто людно, занадто світло й галасливо. І скрізь щемляча самотність невідступно за ним слідувала.

Іноді згадував за колишнього приятеля своїх вечорів поета Вигорського, що блукав десь українською землею з торбою мандрівника за плечима. Тепер, не бачачи його, глибше почував те спільне, що вабило їх одне до одного,— адже чуття його так само невпинно хвилювалось, як і його розум. Було в обох їх щось безмежно неспокійне, мінливе, невситиме. Але де ж він? Яка його адреса? Може, він написав би йому величезного, палкого листа! І переймався глибокою заздрістю до людини, що адреси не має. Сам гадав іноді взяти відпустку й податись кудись до сонячного моря. Але все відкладав. Була в ньому якась відраза до всього, що могло б дати йому втіху.

Нарешті одержав у редакції конверта, писаного рукою поета. Нетерпляче розірвав його — там були два чудові вірші для журналу, але жодного рядка для нього. Тоді й поет перестав для нього існувати.

Якось увечері, коли йшов поволі темним Хрещатиком, у тій кінцевій частині його, де скупчено технічні крамниці й поставлено мало ліхтарів, його перестрінула жінка — з тих, що просять прикурити й цікавляться часом. Вона вжила першого способу, й хлопець засвітив їй сірника. Вона запропонувала:

— Ходімо?

Хлопець погодився. Тоді жінка взяла його під руку на знак спілки й звернула на Трьохсвятительську вулицю, де повела клієнта в темне подвір'я крізь дерев'яну хвіртку, взяту на

ланцюжок. Степан мусив зігнутись удвоє, щоб пролізти у низький отвір. Тут жінка шепнула йому:

— Не шелести! Знаєш, народ який пішов — до всього йому діло.

І він почув від жінки ту лайку, яку вважають за чоловічий привілей. Нарешті в кінці затхлого півпідвального ходу вона забрязкотіла ключем і ввела хлопця в якусь просторість, що запахом своїм становила безпосереднє продовження того коридора. Трохи обернувшись, він побачив у кутку тихий вогник лампадки, що ледве освітлював темну ікону.

Жінка запалила невеличку лампу і тепер яскраво визначилась перед одвідувачем на тлі своєї обстави. Була опасиста, набрякла, пристаркувата, мала сердиті очі й блідий великий рот, звідки звуки виходили хрипучі, як з рупора зужитого грамофона. В кімнаті стояло ліжко, застелене сірою рядниною, й кілька простих меблів відповідно до простоти дії, що в хаті відбувалась. Мати Божа в кутку схилилась над сином і навколо зовсім не зважала.

Передусім жінка суворо зажадала наперед карбованця за "удар". Коли дістала його, трохи ласкавіше сказала:

— Тобі як? Голою?

Він відповів, що воліє бачити її в одежі.

— По-походному,— засміялась вона.

І додала, що в армії теж працювала, на германському фронті.

Хлопець роздивлявся на фотографії, що висіли на стіні без рамок, пиляві й покраплені багаторічними слідами мух. І раптом йому прокинулась цікавість до цієї жінки, бажання знати її побут, погляди, вподобання, правне становище, ставлення до влади й те таємне, чим живе її душа поза звиклим торгом. Він запропонував їй закурити й сів коло столу. З його пачки вона взяла зразу півдесятка цигарок, але невдоволено сказала:

— Ти що, маринуєш мене? Давай тоді ще два карбованці за цілу ніч.

Він видобув гаманця й висипав їй срібняки — шістдесят п'ять копійок.

— Брешеш! — неймовірно сказала вона. — Дай сама подивлюся... А це що?

— Це ж дві копійки.

— Давай до гурту.

Геть вивернувши гаманця, вона нарешті заспокоїлась і почала грубо, але досить охоче відповідати на його обережні питання, густо вживаючи гострих, влучних, вишуканих з її погляду слів, що торкались її праці й тих речей, що беруть у ній участь. І з співчуттям спогадала час військового комунізму, коли грошей приносила повні панчохи. А тепер народ пішов жулик, скупий і "мучительний". Правда, у неї багато є женихів, та вони їй нецікаві.

— Заміж треба виходити по любові,— сказала вона.— А побалуватись я й з тобою можу.

Потім розповіла йому тих вигаданих, стереотипних історій, якими всі вони тішать своїх гостей і себе, які з мрій поволі обертаються в півдійсні спогади, в несвідому самооману, що за них чіпляється їхня душа в своїх машинальних поривах до щастя. Зокрема вона підкреслювала, що якийсь денікінський полковник навколішках благав її їхати з собою до Англії.

— Ну й чого б я поїхала? — мрійно спитала вона. Коли англійського языка я не знаю? Ну от вийду на вулицю — і нічого не розумію... Та й він не знав, додала заспокійливо. — До мене ходив один англічан, так теж казав, що він не знав.

Але в міру його питання ставали точніші й вимогливіші, вона нашорошувалась. І раптом урвала його на слові:

— Що це ти розпитуєш мене? Ти чого сюди прийшов?

Він ніяково відповів, що прийшов до неї більше за тим, щоб по душі погомоніти. І вона страшенно обурилась:

— Душі йому треба! За рубля душу йому вивертай! Для тебе моя душа під спідницею.

Він ледве заспокоїв її, присягаючись, що не хотів образити.

— Та хіба тобі не однаково, що робити? — спитав він.

— Не однаково, — відповіла вона. — За що платиш — бери, а за душу не трогай.

Розмова далі не клеїлась, попрощалась вона холодно, немов він величезну кривду їй вчинив, і хлопець вийшов, переймаючись до неї пошаною, якось схвильовано розуміючи, що жінка продається, а людина — ні.

Але здебільшого читав увечері, лежачи на канапі. Щось примусове було в цьому безконечному гортанні сторінок, позбавлене тієї живої цікавості, що спиняє очі на рядках. Між ним і книгою завжди було скло, мов та віконна шибка, що стоїть перед краєвидом, даючи його бачити, але затримуючи його запашність, трохи викривлюючи його обриси й знебарвлюючи кольори. І часто, дочитавши останні рядки, непомітно спинявся на порожній півсторінці, задумано плетучи далі докінчену пригоду, що блідшала дедалі, гаснула в його уяві й раптом зникала. Він почував на мить, що не мислить уже, і це почуття було чудне, якесь радісне, надзвичайно спокійне, непорушене, немов він потрапляв у стан, зовсім від життя відмінний, стан чистого споглядання, цілковитої незалежності від оточення.

Так само багато читав він і газет, не минаючи жодних найнудніших розділів, акуратно переглядаючи кожну статтю, замітку, повідомлення аж до оповісток про різноманітні збори та наради, що рясніють петитом на останніх шпальтах. Був пильним, але дивацьким читачем часописів, що видаються для багатьох і кожному можуть цікаві бути тільки з умовою величезних перепусків.

Якраз відбувався окружний з'їзд цукровиків, і серед десятка осіб, що фігурували в звіті, Степан постеріг прізвище свого колишнього інститутського приятеля Бориса Задорожнього. Той відчитав доповідь про якусь систему селекції буряків, був обраний до комісії для складання резолюції та делегатом на Всеукраїнський з'їзд. Як же багато сказали йому ці рядки! Яким гірким, щемлячим докором стали вони перед ним! Він ще раз перечитав їх. Так, Борис Задорожній, молодий міщанин, гнобитель прекрасної дівчини, ішов уперед, діяв, працював, висувався! Давня, прихована ворожість до нього заворушилась у Степановому серці, і він відкинув газету, щоб не бачити більше прикрого ім'я.

З'їзд цукровиків кепсько на нього вплинув, збудивши хлопцеві низку сумних міркувань про самого себе. Чи довго це так буде тривати? Хай він завинив, хай зробив хоч би й велику комусь неприємність, але ж і спокута вже достатня! За календарем минуло три тижні самотності, що в уяві його були роками. Пора вже розворушитись. Пора! Пора!

Кричав він це, як погонич над конем, що впав серед шляху і сам підвестися не годен. Але звідки ж чекати допомоги? Від кого? І він почав надіятися, що в житті його ось станеться глибока раптова зміна, і розпач його, дійшовши певного ступеня, обертався в сподіванки. Так, ніби мав одержати листа і той лист уже йде, наближається, повний, може, жаху, зламів, але пориву! Передчуття не омилило його, бувши не так завбаченням подій, як вістуном внутрішньої потреби, навні спроектованої. Диво людської душі, яка моментами голоду так міцно й яскраво допадається дрібниць, що вони, не знані допіру, раптом стають виплеканою в нетрях серця подією, відповідником тоскних мрій, здійсненням неясних прагнень! Вона, та химерна душа людини, трагічний згусток її простого єства, завагавшись на грані, враз пускається по схилу від найменшого штовхана, безтямно обертаючи в хуткість нудьгу бездіяльності.

Тепер він постійно обідав у великій їдальні нархарчу на Хрещатику, яку обрав виключно тому, що була вона по дорозі з посади до Бессарабки, де він сідав на трамвай, їдучи додому. В ній уподобав маленького столика коло стіни, де міг посидіти наодинці за стравою та пляшкою пива, що стало неодмінним складником його меню. Найбільша незручність закладів нархарчу, як і всіх кооперативних — довге чекання послуги й мала уважність до одвідувача,— найменше могла його зараз турбувати, бо якраз обід, часто дуже пізній, був останньою ланкою його дня, межею переходу до вечора, а він нічого не мав проти, щоб цей час, коли серце його ще билось відгомоном

робочого клопоту, не так швидко обертася в завмерлі години кімнатної тиші.

Тим прикріше було йому одного вечора побачити, що столик цей зайнятий. Це була майже образа для нього, замах на усталені звичкою права, ба, навіть на саме його "я", що в постійному користуванні обертає мертву річ у свою невідбірну частину. Але, глянувши на загарбника пильніше, Степан підбіг до нього й міцно схопив його за руку.

— Здрастуй, Левко! — крикнув він.— Це ти, Левко!

Той здивовано підвів на нього очі, не пізнаючи.

— Це я, Степан, з Теревенів, пам'ятаєш? — схвильовано казав хлопець, схилившись до товариша.— Пам'ятаєш, ми їхали сюди разом пароплавом? Пізнаєш тепер?

Левко пізнав, але ще більше здивувався.

— Степан? — пробурмотів він.— От, не пізнав би, їй-богу.

І від цих слів душу хлопцеві охопив жаль.

— Чому? — тихо спитав він.

Левко вже посміхався своєю лагідною, без краю вибачливою посмішкою.

— Змінився,— сказав він.— Ач, який прибраний. Ач, який гарний. Красун, та й годі.

Степан хапливо скинув капелюха й сів поруч до столика. Невідоме хвилювання, що прокинулось у ньому при зустрічі, тепер більшало, росло, сягало в далеку глибіню душі гарячою луною. Він дивився на товариша радісними, майже закоханими очима й з невимовною втіхою викривав йому на обличчі ті самі риси, ті самі рухи, ту саму посмішку й лагідність, що покинув давно тому й знайшов незмінні.

— Левко, який я радий, що побачив тебе,— сказав він. — І уявити не можеш, який радий! Ех, Левко, чуже тут усе — і люди, і життя.

— Життя?— обізвався Левко.— Смиканина тут, а не життя. А годують чим, ти подивися!

— Щодня це їм,— відповів Степан.

— Як котам дають.

Він засміявся, показуючи на порцію котлет. І його посмішка здавалась Степанові дотепною, міркування мудrimi, вислови чарівними, поведження незрівнянним. І заздрість зайнялась у ньому до того, хто зумів не змінитись, лишитись тотожним через роки, разом із жалем за свої шляхи, за пориви, простування і їхню марність. Перед товаришем, зневаженим колись і забутим, він відчув сором шкідливого школяра, що примітив пильний погляд учителя.

— Як же ти живеш, Левко?— скрикнув він.

— Е, ти розкажуй спочатку.

І хлопець розповів — коротко, блідо, вимушено про час, що від їхньої розлуки минув, згадав за свої оповідання, за посаду,

не почувачує ні в словах своїх, ні в подіях, що за ними стояли, жодного променя життєвої веселки.

— Ого, та ти цабе,— посміхнувся Левко.— Либонь, карбованців півторає тягнеш?

— Приблизно. Крім гонорару. А от продав кілька місяців тому сценарій — півтори тисячі взяв.

Левко цмокнув.

— Сто бісів його матері,— промовив він.

Але в голосі його був тільки подив і жодних заздрощів. Потім інша думка звернула його увагу.

— Виходить, ти — український письменник? — серйозно спитав він.

— Виходить,— сумно посміхнувся Степан.

Левко замислився.

— Значить, і живі письменники є? — спитав він.

— А що?

— І є такий, як Шевченко?

— Такого немає.

Левко полегшено зітхнув, мов сучасна література не становила ще для нього нічого загрозливого.

Потім, не хапаючись, розповів про свої діла й плани. Інститут він кінчив і відбув рік практики на Носівській станції. Тепер приїхав одержати диплом й має рушати на Херсонщину, де дістав призначення на районного агронома.

— А як же... отой учитель-латиніст, що ти жив у нього... що чаєм нас частував? — спитав Степан. І відчув турботну радість від цього дотику до минулого, що раптом ожило в ньому, ще туманне, мов досвітня мла, яку проріже зараз ясний промінь.

— Е, з ним погано,— засміявся Левко.— Зарізався, брат! Сам і ножа собі вигострив. Так і казав, що заріжеться, як філософ якийсь, а ми думали, що манячить. А він і доказав. Ну й мали клопоту.

— А жінка його?

— О, козир-бабуся, хоч і беззуба! Що вже зварити або спекти, так де й ресторанові. Вміли-таки їсти смачно буржуї. Я це думаю її з собою на Херсонщину брати...

— Ти не жонатий?..

— Ще. Вже як на службі оговтаюсь, тоді й кралю заведу. Або й так перебуду.

— Дивак ти! Що ж ти без жінки робитимеш у глушині?

— Полювання там добре,— сказав Левко.— Ну, й степ люблю.

Степ! А Степан його хіба не любить! Ясний, гарячий спогад повстав у ньому, спогад нерухомої ночі й заколисаних просторів, безмежності неба й землі, синьої тиші місячного

сяйва. Лежати горілиць у траві, розкинувши руки, без шапки, босоніж, дивитись на золоте, блакитне, червоне, зеленаве мерехтіння зірок, розсипаних по небу чиєюсь доброю, могутньою рукою. І почувати ту руку в подихах повітря на обличчі, і заснути стомленому від споглядання далечини в таємному з нею злитті. А вранці за могилами сонце сходить, з червоного моря промінь — страшна, величезна брунька холодного вогню, розцвітаючи поволі пекучим колом.

Левко кінчив котлети й витер руки паперовою серветкою.

— Збираюся зараз ще в кіно сходити,— сказав він.— Люблю подивитись, як ото люди скачуть. Подумаєш тільки, з чого чоловік хліба не їсть! Може, вдвох ходімо?

— Ні, в мене справи,— сказав Степан.

На вулиці вони міцно поцілувались. Хлопець був схвильований.

— Пиши, Левко, з своєї Херсонщини,— сказав він.

— Та, мабуть, не буде про що,— відповів той. — Це вже ви, письменники, пишіть собі. А ми колись прочитаємо.

XIV

Восени в степу тривожно шамотить сухим гіллям кукурудза, — цілі поля рівних жовтих стовбурів, ніби хтось, крадучись, розсуває її обвислий лист. Восени при шляхах розсипають насіння бур'яни,— високі зарослі незграбної лободи, молочаю, будяків, віниччя та нехворощі. Незграбні рослини восени, втративши зело. Восени вітри ходять раптові, непевні. Восени вітри нападисті й хитрі. Здивує і зникне. Рівчаки в степу

провалюються зненацька вглиб, розкриваючи глиняні нутрощі. На дні купчиться дереза, а в ній гади, комашня й мільйони ящірок. Безліч шляхів у степу, доріг і стежок. Перехрещені, кривулясті, колінкуваті. Ніби навмисне наплутано їх там, щоб ходити й блукати без краю. І хочеться в степ іти. Хочеться звернути на бічну стежку. Куди вона? Поволі йдеш у степу, і дивно, коли дійшов до місця. Шляхи є западисті, людину ховають, а стежки в'ються горбами, могилами, женуть навпростець по нивах та баштанах. І ламлеться під ногами шелестка стерня.

Степан раптом спинився. Скільки міг зрозуміти, це була Павлівська вулиця. Може, з півгодини ходив він уже, розлучившись з Левком на порозі їдальні, ходив замислено, радісно, в тому незглибному спокої, що людину опановує найвідповідальнішими хвилинами життя після болісних турбот і розчарування. Почував, що зважується на щось, що зараз відбудеться щось неповторне, давно сподіване, але приспане в душі випадковим видом. Передчуття визволення було в нім, і ті спогади, що невпинно йому допливали, повертали його назад і назад, у чудове дитинство, в незабутній час першого дізнання світу. Він ішов чарівною стежкою минулого, натхненно шукаючи колишніх джерел, і навесні серед міста пристрасно марив теплою осінню степів.

Тепер він глянув на годинника. Чверть на дев'яту. Ще не пізно. Ще не пізно. Він ще може її побачити. Та й що йому час? Мусить її побачити!

Хлопець повернув і швидко пішов, так само швидко складаючи свої наміри. Він знайшов їх уже готові, яскраві, випечені в серці карбами.

Він вертає на село.

Ця думка, дика, раптова, не злякала його. Навіть не здивувала. Вона народилась зненацька, ясна, чарівна,, повна жагучої радості, сили й надій! Він вертає на село, В степ. До землі.

Назавжди покине це місто, чуже його душі, цей камінь, ці збудні ліхтарі! Зречеться навіки жорстокої плутанини міського життя, отруйних мрій, що тяжать над галасливим бруком, задушливих поривів, що роз'їдають душу в вузьких закутках кімнат, відкинеться божевільного прагнення, що ятрить думку, затиснуту в лещата міста. І піде в спокійні, сонячні простори полів до покинутої волі, і житиме, як росте трава, як стигне овоч.

Дзвінок трамвая спинив його. І він радісно подумав: "Завтра я тебе вже не почую".

І той півтора року накупчуваний біль, те гнітюще невдоволення, людині в поривах притаманне, вся гіркота щоденного прагнення і виснажливість мрій, що він у місті дізнав, обертались тепер у щасливу стому й щемлячий потяг до заспокоєння. Він бачив себе завтра не сільбудівцем, не сільрадівцем, не вчителем чи спілчанським діячем, а непомітним хліборобом, одним з безлічі сірих постатей, у свитках, що водять по землі вічне рало. Вогкий ранку! Свіжино першого променя! Чудовий блиску тихої роси! Будь благословенний час, коли родиться світло життя! Дух минулого, злеглий, могутній, прокинувся в нім, дух віків, що дрімає в душі й підводиться хвилинами зрухів, манячи до завмерлості й тиші, той непереможний, хоч і приборений голос, що шепоче казки про втрачений рай та співає пісні природності.

Але не в цім, власне, був його найголовніший клопіт. Охочого купити кімнату й обставу він знайде завтра ж, так само й заяву про звільнення подасть. Дарма що затримуватимуть! І

завтра ввечері рушить потягом на південь пристати десь до комуни або артілі. Це неважливе. Це просте й легке. Про це нема що думати й турбуватись. Але... він поїде не сам!

Гадаючи про це, він захвилювався. Щось безмежне було в цім раптовім зворушенні відкинутої, погнобленої любові. З дрібнісінької жаринки, півзагаслої і спопелілої, немов мстячись за холодний жах згасання, спалахнув той жагучий вогонь, що осяяв його новим поривом. Ясна, така проста, радісна путь була перед ним, і він тихо піде нею вдвох із Знайденою.

— Надійко, Надюсю,— шепотів Степан.

Розумів тепер, що вона завжди присутня була в його душі, як кличний дзвін із далечини, що породжувала в ньому своїм подихом тривогу, з'явилась йому в мріях, і він не пізнавав її аж досі; що і в інших він любив тільки її, а в ній любив щось безмежно далеке, якийсь неспізнаний спогад, ледве чутну луну з-за горбів свідомості. Він почував тепер, що не забував її ніколи, що шукав її весь час у нетрях міста, і вона була тим вогнем, що горів у нім, пориваючи вдалеч. Вертаючись до неї, він знаходив себе. Вертаючись до неї, він ніби відживляв те, що загинуло, те, що зникло від його хибності, те, що сам у засліпленні зруйнував.

Надійко! Прекрасна дівчино! Білява русалко вечірніх полів. На його поклик вона відгукнулась тихим тремтінням, що втілилось у ньому, долинувши звідти, де жила вона, де чекала його, погноблена й скорботна. Вона мов повернула голову на його благання, і очі її засвітилися щасливою згодою, і рука простяглась до його чола. Вона прощала! Та й чи могло бути інакше? Вона піде! Та це й неминуче. Тепер у квітчастих долинах, що чекають їх, він дивитиметься без краю в її очі, де бачитиме світ і життя, братиме її за руку в радісній покорі й почуватиме на долоні своїй невичерпне тепло її тіла, до якого не

наблизиться ніколи! Вночі стерегтиме її сні, чудові сні заколисані краси, і розумітиме їх, як розуміють мову людей. І питиме, питиме щохвилини насолодної отрути її обожнення, і вмиратиме поволі коло її ніг у смертельній сп'янілості. Так треба. Її воскресіння разом з співучим потягом до степів злипалось у єдиний порив славної спокути, порив до безконечного рабства, що в ньому відчував він всю радість оновлення.

На розі Володимирської він стурбовано спинився. Чи не забув він їхньої... тобто її адреси? Ні. Андріївський узвіз, 38, 6. Назва вулиці й цифри вмість сплили йому в пам'ять, хоч чув він їх тільки раз. І дивним йому тільки здалося, що до неї так близько йти, так легко дістатись. Тим краще, бо він ладен був би сходити пустелю, голодний і спраглий, блукати в підземеллях і хащах, серед несвітських небезпек і все перемогти в її ім'я.

Хлопець приказував:

"Андріївський узвіз... Андріївський узвіз..."

Враз він пригадав цю круту, покарлючену вулицю, колишній шлях свій з Подолу до інституту. І знову стріпнувся — на тому шляху, де загубив її, він і мав її знайти!

"Як це чудно... як чудно..." — гадав він.

Нова думка раптом спала йому в голову, породжена його спогадами й жаданням відживити минуле, що досі жило тільки в нім. Йому схотілось побачити той маленький будинок на Бессарабці, увійти в нього так, як увіходив уперше, коли побачив Надійку в товаристві друзів-селяків. Де вони? Де соромлива Ганнуся й молодецький Яша? Де пишна Нюся з інструктором клубної роботи? Вони зненацька стали йому

страшенно дорогі, рідні, цікаві, і невиразна сподіванка охопила його, що він зустрине їх зараз усіх коло столу й сяде поруч Надійки, що його чекає. Та й чому, справді, їй випадково не зайти туди? Міг же він здибатись сьогодні з Левком, якого ще довше не бачив! Степан звернув праворуч і хутко зійшов на Хрещатик.

Серце йому нестямно кидалось, коли він постукав у хисткі двері низенької халупи. Все навкруги він пізнав: старомодний ґанок, палісадник, надвірні віконниці. Ніщо не змінилось, яке щастя! Та й часу, зрештою, минуло небагато — півтора року, що здавалось йому зараз однією ніччю глибокого сну.

Йому відчинили. Відчинив чоловік з грубуватим голосом, якийсь невдоволений, непривітний.

— Чи тут живуть дівчата... що жили півтора року тому? — спитав Степан.

На жаль, інакше спитати він не міг, бо забув їхні прізвища.

— Нема тут ніяких дівчат,— відповів чоловік таким тоном, немов хотів сказати, що тут мешкають тільки чесні люди. І хотів зачинити двері.

Тоді Степан, плутаючись, почав пояснювати йому. Він, власне, шукає свою сестру, яку покинув у місті тому півтора року, і де вона — це можуть знати тільки дівчата, що тут жили. Вони вибрались? Якщо він їх не знайде, то нічого не знатиме про сестру, яка виїхала кудись. У адресовому бюро він був уже. Нічого не сказали.

— Гроші тільки беруть, порядки совєтські,— пробурчав чоловік, трохи зласкавившись.

— Так, страшенний бюрократизм... Одна з них була швачка, така низенька.

— Та тут швачка якась у дворі живе. Пройдіть у хвіртку.

Попрощались вони досить приязно, і хлопець зайшов у темний двір — вузьеньку просторінь між високостями сусідських будинків, де росло кілька дерев. Спочатку він не побачив, де б тут взагалі можна було жити, потім постеріг крихітну хатинку, мов той гриб приліплена ліворуч до глухого муру. Бліда стрічка світла в щілині віконниць ледве примітна була в темряві цієї загороди. Спотикаючись через грудки землі та цеглини, Степан підійшов до вікна й обережно постукав.

— Хто там? — почув він жіночий голос.

Хлопець, затремтівши, відповів:

— Одчиніть... це я... Степан... пам'ятаєте, до вас приходив, як Надійка тут жила...

— Степан? — здивовано перепитало в хаті.

— Атож... Степан із Теревенів. Відчиніть, Ганнусю!

Всередині раптом засміялось.

— Отаке! А мене Ївгою звати!

Степан з жахом відступився. Її звати Ївгою? Ївга! Яке непотрібне йому ім'я! Він ладен був упасти тут на землю, заплющивши очі й про все забувши. Але коли вийшов на

вулицю, спогад про Надійку знову опанував його, і він знову почав про неї думати.

Тільки це було вже не солодке марення, що допіру так гріло й тішило його, а болісна, ніби зовні накинута потреба, страшна, невідклична потреба, якої причини не були йому й приблизно відомі. Тепер він міркував про справу більше розумом, ніж бажанням, і розважав свій намір з боку реального його здійснення. Що Надійка чекає його, це здавалось йому незаперечним. Свідомість виключного права на цю дівчину й справді його ніколи не покидала. Якщо вона не з ним, то тільки тому, що він досі цього не хотів. Сьогодні він з'ясує їй, що життя можливе тільки в природі, яку вони покинули й до якої мусять вернутись, а місто, душне й нудне,— це страшенна помилка історії. Думки ці, він сам знав, не які й нові, але це тільки доводить їхню правдивість. Та вона це зрозуміє без слів. Зараз він про неї зовсім не турбувався. Але ж вона замужем була! І той Борис такий упертий, певно, і незговірний буде! Поки йому розтлумачиш усі ці думки, поки його переконаєш... А він, дивись, ще й заперечуватиме! Доведеться знімати мову про те, кому дівоцтво Надійчине належить... Ах, як це неприємно! Хлопець глянув на годинника. Двадцять на десяту. Пізенько, але повинен відбути це сьогодні.

Почуваючи страшенну втому, він гукнув візника й поїхав, мляво відхилившись на сидінні. Вогні вулиць, вечірній рух юрби гнітили його, доводили його стому до цілковитого виснаження. Хлопець заплющив очі, і бажання спати, як теплий важкий покрив, застелило його думки нерухомою млою. Він почував зв'язаність свого тіла, якесь міцне спеленання душі, і м'яке гойдання ресор колисало його, відсуваючи далі й далі турботний рокіт життя.

Зненацька візник спинився.

— Що? — спитав Степан, прокинувшись.

— Приїхали,— сказав той.

Хлопець, здригнувшись, скочив на землю.

— Може, почекати? — спитав візник.

— Чекайте, я зараз,— відповів Степан.

Він трохи хапливо розчинив двері будинку, де над ворітьми горів потрібний йому номер, але сходами йшов повільно, присвічуючи сірниками. Нарешті спинився на третьому поверсі, подзвонив, і душа його сповнилась байдужістю.

Він прихилився до одвірка й почав думати про те, що вийшов сьогодні з портфелем, а зараз портфеля в нього немає. Очевидячки, він згубив його. І хоч у портфелі, на щастя, нічого важливого не було, Степан відчув глибоку прикрість. "Ех, йолоп же з мене",— подумав він.

Кроки за дверима урвали його міркування. Він знову захвилювався. Вона чи не вона відчинить? Ні, жіночий, тільки не її голос запитав: "Хто там?" — і хлопцеві раптом спало на думку, що вони, може, вже й вибрались звідси. Це припущення збадьорило його, і він голосно відповів:

— Можна бачити товариша Бориса?

Тоді двері відхилились на ланцюжку, і в щілину глянуло на нього обличчя дівчини-підлітка.

— Бориса Вікторовича немає вдома,— поважно відповіла дівчина.— Вони поїхали в командировку.

— Шкода,— буркнув Степан. І ніяково додав: — Тоді я залишу йому записку.

— Заходьте,— мовила дівчинка.

У передвітальні він повісив на кілочок капелюха, пригладив волосся і ввійшов за дівчинкою до кімнати, де над застеленим цератою столом горіла лампа під широким абажуром з оранжевого ситцю. Він сів до столу, і поки дівчинка давала йому олівця та паперу, крадькома оглянув обставу. На вікнах — мереживні завіси, на підвіконнях — квітки. В кутку матерчаства канапа, коло неї невеличкий килимок. Попід стіною прості, але ретельно вишикувані стільці. І раптом праворуч — величезний поміщицький буфет із горорізьбою, важка окраса помешкання, невідповідна до розмірів кімнати. Було тихо й охайно, всі меблі стояли на призначених їм місцях, додержуючи принципу симетрії, а буфет здавався зверхнім наглядачем ладу, суворим представником непорушних основ тутешнього життя.

Щось торкнулось його ноги — кицька горнулась до його черевика. Він узяв її на коліна й почав зосереджено писати:

"Любий Борисе, нарешті я зібрався тебе провідати, і так нещасливо. Думалось погомоніти вечір про минуле..."

Збоку рипнули двері, і хлопець, підвівши голову, побачив на порозі жінку в широкій червоній хустці, що ховала її постать аж до колін. Степан ніяково підвівся, десь здогадуючись, що жінка ця, може, дивилась на нього у щілину, коли він пестив кицьку.

— Це ви, Степане...

— Павловичу,— підказав він, розуміючи її зупинку.

І тільки почувши голос, пізнав її. Це була вона, тільки страшенно змінена, майже спотворена, але в чім саме, він ще не міг сказати. Навіть голос її якось інакше бринів,— якось прикро, певно, погордо. Вона злякала його своєю появою, своєю постаттю, церемонністю й глузливим поглядом. Стискуючи їй руку, хлопець подумав: "Ні, я таки справді йолоп".

— Сідайте, Степане Павловичу,— мовила господиня.

І він зразу постеріг, що вона вагітна.

— Дякую,— відповів він, опановуючи почуття жаху, образи і болю.

Вона сіла на канапу коло дверей і крикнула:

— Наташко, грій самовар!

— Це, може, для мене! — стурбовано спитав Степан.— Дякую, я допіру пив чай. Якраз пив чай.

— А я ще не пила,— відповіла вона.

Настала прикра мовчанка, і хоч хлопець почував, що ця мовчанка його принижує, а її, може, й тішить, проте слова його страйкували. Опуклий, важкий живіт паралізував його.

Нарешті господиня промовила:

— Рідкий ви в нас гість, Степане Павловичу.

— Атож,— пробурмотів хлопець,— прокляте нікольство... Та й Борис усе в командировці...

Він хотів спинитись, але страх перед мовчанкою видушив з нього ще кілька речень:

— Це я хотів запропонувати... якби Борис, звісно, був... поїхати кудись завтра погуляти... далеко десь... в природу, як кажуть...

— Прекрасна думка,— відповіла вона.— Але я не зовсім добре себе почуваю.

І хлопець знову з жахом відчув, як западається між ними мовчанка, нудна, дратівлива мовчанка людей, яким не варто здибатись. Кожна думка його, тільки виникнувши, натикалась на її живіт і безтямно тікала назад у свої нетрі.

Раптом вона спитала:

— Ви оповідання, кажуть, пишете?

— Так... писав,— сумно відповів хлопець.

— А тепер?

— Тепер не пишу.

— Чому?

— Нема про що.

Вона посміхнулась.

— Хіба у вашому житті не було пригод?

Він здригнувся. Чи не занадто вона дозволяє собі з нього глузувати? І гордо відповів:

— Були, але дрібненькі. Занадто звичайні.

Потім повагом глянув на годинника й підвівся:

— Вибачте, Надіє...

— Семенівна,— підказала вона.

— ...Семенівно, я мушу йти. Вітайте від мене Бориса.

— Прошу заходити до нас,— сказала Надія Семенівна,— ми завжди будемо раді вас бачити.

На сходах він дав волю своєму гніву. Яке нахабство! І хто? Хто, питається? Чи не та, що він прогнав від себе, як повію? Думає, як чоловік у неї, так вона цяця. А чоловік її злодій. Хіба на кооперативну платню він міг би купити такого буфета? Отже, він краде. Отже, він буде в бупрі. А сама вона — пузата міщанка! Він сласно прошепотів кілька разів це назвисько й трохи заспокоївся.

На вулиці йому схотілось зійти на Подол, а звідти виїхати автобусом на Хрещатик. Але не зробив він униз і кілька кроків, як хтось гукнув на нього:

— Товаришу! Товаришу!

Це візник, що чекав його. Коли платив йому гроші, жаль згнітив хлопцеві серце. Ну навіщо цей візник чекав його тут? І сам він навіщо сюди приходив?

Ідучи вниз темною крутою вулицею, хлопець думав про мітлу життя, що рівняє позаду сліди минулого, велику, священну мітлу, завжди нову й завжди бездоганну. А все-таки не був спокійний. Цей вечір його тягло туди, де він лишив колись часточки самого себе, і ці крихти, по дорозі розсипані, тепер непереможно його вабили. Він ніби хотів зібрати їх, повернути їх собі, почувачи нез'ясовне зубожіння свого єства. Тож, дійшовши площі Революції, освітленої ліхтарями й рухливим блиском трамваїв, він поволі звернув ліворуч у вузькі вулиці Подолу. Ось Нижній Вал. Ось і хатка Гнідих, його перше міське пристановище. Він спинився по той бік вулиці й дивився з затінку на знайоме йому подвір'я, на сарай, на ґанок, де сидів був вечорами, і на будинок. Диво! Всі вікна в ньому були освітлені, і чудні звуки крізь стіни його проходили в сонний затишок вулиці. Там танцювали під дзвінкі переливи мандоліни. Завмерлий, струхлявий domeк розплющив раптом свої очі і вийшов із тиші домовини. Domeк ожив, і в цьому пізньому воскресінні, може, теж позначалась його хода по землі, хода людини, що значить кроки смертю й життям.

Раптом глибокий спокій огорнув його. Як смішно пригадувати! Бо все позаду засипається геологічними шарами, обертається в незрозумілі поклади під гнітющим діянням часу, і божевільний той, хто прагне надихнути спогад новим існуванням! Бо розкладається минуле, як труп.

Та коли йшов геть, постерігав потрохи, що гаданий його спокій є тільки тихий початок зрадливої туги. Щороку більшала, випиналась, важчала вона, як вагітний живіт, і разом з нею дедалі глибше, дедалі тоскніше хвилювання його душило. Він почував у собі страшенний голод усіх звільнених чуттів,

шалений порив їх, могутнє піднесення життя в собі, що проривалось крізь мертвечину його недавніх думок. Білим шумом нуртувала в ньому та страшна, чарівна сила, і, захлинаючись у цьому поновленому виріві, він марив з жахом і надією, що віднині життя його буде якесь нове, зовсім не подібне на те, що було, зовсім відмінне від пережитого. І хоч би швидше воно вже почалося!

На площі Інтернаціоналу він купив у кіоску, своїм звичаєм, пук газет і, відійшовши, завмер з несподіванки. Цей вечір був справді казковий! Просто назустріч йому плили світючі незабутні очі, що сміялися йому з завмерлої маски жіночого обличчя, і він пізнав їх відразу, він кинувся до них, як на рятунковий вогонь маяка.

— Рито, Риточко,— шепотів він, стискуючи її руки.

Ту ранку, що вона полишила колись на його долоні, він почував тепер у серці. І ладен був притиснути цю жінку тут, серед вулиці, пристрасно й безтямно, відчути її так, як відчував, танцюючи.

Вона відповіла, посміхаючись:

— Яка несподівана зустріч!

— Тільки несподівана? — схвильовано спитав Степан.

— І бажана,— додала вона.

Він захоплено на неї споглядав.

— Де ви йдете? — спитав нарешті.

— На Малу Підвальну.

Він узяв її під руку.

— Ходімо.

Але за окрикконкомом у темряві провулка він спинився й жагуче оповив руками її стан.

Вона випручнулась і шепнула не дуже невдоволено:

— Ви божевільний!

— Завжди такий,— радісно відповів він, знову беручи її під руку.— Схиліться до мене. Ну, ближче! Ну, не будьте скупюю! Я шукав сьогодні цілий вечір. Коли хочете знати, то я й портфеля свого сьогодні десь одбіг. Але знайшов вас. Ви не можете мене зрозуміти. Після того як ви поїхали тоді, я не міг нічого робити. Я жив тільки спогадами про вас, надією вас побачити.

— Справді? Я теж вас не зовсім забула.

— Тим краще! Але й зараз я ще не певний, що це ви. Розумієте? Ви в іншому вбранні, і мені здається, що, може, це вже й не ви.

— Треба доказів?

— Ви відгадали мою думку! — скрикнув він.

Вона на мить, на одну мить торкнулась його уст колишнім поцілунком.

— Це я?

— Так, ви,— погноблено відповів він. Потім спитав: — Ви надовго в Київ?

— До осені.

Він вдячно стиснув їй руку. Він трохи побоювався, що вона скаже — назавжди.

— Я безтямно люблю вас,— шепнув він.— Ви особлива, ви якась чудова.

Вся туга його зненацька полилася любовним шепотом, зворушливими словами, ніжними назвиськами, сміливими, збудними порівняннями, що в них мінилася вся глибінь його чуття.

Раптом вона спинилась.

— Годі, пустунчику! Я вже дома.

Він бурхливо скрикнув:

— І я піду за вами! Я піду до вас!

Вона погрозила пальцем.

— Не можна. Я живу в батьків, як вам відомо.

— Ах, як це не дотепно,— плаксиво промовив Степан.— Що ж робити?

— Завтра ми танцюємо в опері. Чекайте мене.

— Тільки завтра?

— Тільки завтра. Але я хочу квіток.

— Ви їх матимете.

В мороку присінок, ледве освітлених лампою з другого поверху, він цілував її палко й запитливо, вимогливо, нестримно, мов шукаючи в глибині її уст весь вік сподіваної розгадки. І швидко пішов, буяючи радістю знайдення.

Ніколи не почував він ще такої могутності самопочуття. Земля, здавалось, пливла йому під ногами оксамитовим килимом, і дахи будинків вітали його, як велетенські капелюхи. А в голові, в прекрасній, вільній голові низками, роями в щасливому захопленні линули всеосяжні думки.

Не чекаючи ліфта, хлопець притьмом збіг на шостий поверх, і до кімнати ввійшовши, розчинив вікна в темну безодню міста.

Воно покійно лежало внизу хвилястими брилами скель, позначене вогняними крапками, і простягало йому з півми горбів гострі кам'яні пальці. Він завмер від сласного споглядання цієї величі нової стихії і раптом широким рухом зронив униз зачудований поцілунок.

Тоді, в тиші лампи над столом, писав свою повість про людей.

1927. Київ